॥ अथातो मेहनिदानम् ॥

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्योदकानूपरसाः पयांसि । नवान्नपानं गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् ॥ १ ॥ तत्रान्तरे ॥ मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च । मूत्रदोषाश्च ये वापि वस्तौ चैव भवन्ति हि ॥ १ ॥ अथ कफपित्तवातमेहानां सामान्यलक्षणमाह ॥ मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो बस्तिगतः प्रदूष्य । करोति मेहान्समुदीर्णमुष्णैस्तान्येव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ १ ॥ क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य वस्तौ धातून्प्रमेहान्कुरुतेऽनिलश्च ॥ १ ॥ अथ क्रमेण साध्यासाध्यत्वमाह ॥ साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षड्याप्या न साध्याः पवनाच्चतुष्काः । समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ १ ॥ तत्रान्तरे ॥ ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यताम् । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेतवः ॥ १ ॥ तत्रान्तरे वातचतुष्टयस्य साध्यत्वमुक्तम् ॥ या वातमेहान्प्रति पूर्वमुक्तान्वातोल्बणानां विहिता क्रिया सा । वायुर्हि मेहेष्वतिकर्षितेषु कुप्यत्यमेहान्प्रति नास्ति चिन्ता ॥ १ ॥ अथ प्रमेहे दूष्यवर्गमाह ॥ कफः सपित्तः पवनश्च दोषो मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः । मज्जा रसौजः पिशितं प्रदूष्य प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ १ ॥ अथ तत्रान्तरे दूष्यसङ्ग्रह उक्तः ॥ वसामांसशरीरस्य क्लेदः शुक्रं च शोणितम् । मेदो मज्जालसीकौजः प्रमेहे दूष्यसङ्ग्रहः ॥ १ ॥ अथ पूर्वरूपमाह ॥ दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः । दाहश्चिक्कणता देहे तृट् स्वाद्वास्यं च जायते ॥ १ ॥ अथ सामान्यलक्षणमाह ॥ सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ॥ अथ कारणभेदात्कार्यभेदमाह ॥ दोषदूष्यविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः । मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥ सम्यग्भेदं परीक्ष्यादौ क्रिया कार्या भिषग्वरैः ॥ १ ॥ दकमेहस्तथा चेक्षुः सान्द्रमेहः सुराभिधः । पिष्टप्रमेहः शुक्राख्यः सिकता शीतकः शनैः ॥ २ ॥ लालामेहस्तथा क्षारो नीलमेहोऽथकालकः । हारिद्रमेहमाञ्जिष्ठौ रक्तमेहस्तथापरः ॥ ३ ॥ षोडशोऽथ वसामेहो मज्जामेहश्च कीर्तितः । क्षौद्रमेहस्तथा हस्ती मेहानां विंशतिः क्रमात् ॥४॥ उदकमेहादयो दश स्युस्तान्कफजानाह ॥ तत्रोदकमेहमाह ॥ अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् । मेहत्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छिलम् ॥ १ ॥ अथेक्षुमेहमाह ॥ इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ १ ॥ अथ सान्द्रमेहमाह ॥ सान्द्रीभवत्पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥१॥ अथ सुरामेहमाह ॥ सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ॥ १ ॥ अथ पिष्टमेहमाह ॥ संहृष्टरोमपिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ॥ १ ॥ अथ शुक्रमेहमाह ॥ शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ १ ॥ अथ सिकतामेहमाह ॥ मूत्राणून्सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ॥ १ ॥ अथ शीतमेहमाह ॥ शीतमेही सुबहुशो मधुरं बहुशीतलम् ॥ १ ॥ अथ शनैर्मेहमाह ॥ शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥ १ ॥ अथ लालाप्रमेहमाह ॥ लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १ ॥ एवं दश

श्लेष्मजाः ॥ अथ षट् पैत्तिकानाह ॥ तत्र क्षारमेहमाह ॥ गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥१॥ अथ नीलकालमेहावाह ॥ नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मषीनिभम् ॥ १ ॥ अथ हारिद्रमेहमाह ॥ हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ॥ १ ॥ अथ माञ्जिष्ठमेहमाह । विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन, मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ॥ १ ॥ अथ रक्तमेहमाह ॥ विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ॥ १ ॥ एवं षट् पैत्तिकाः ॥ अथ चतुरो वातजानाह ॥ तत्रादौ वसामेहमाह ॥ वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः ॥ १ ॥ अथ मज्जामेहमाह ॥ मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जामेही मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥ अथ क्षौद्रमेहमाह ॥ कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहेन मेहति ॥ १ ॥ अथ हस्तिमेहमाह ॥ हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् । सलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति ॥ १ ॥ अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः । उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ २ ॥ इदानीं प्रतिदोषोपद्रवानाह । वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः । दाहस्तृष्णा क्लमो मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥ १ ॥ अथ वातजानाह ॥ वातजानामुदावर्तः कण्ठहृद्ग्रहलोलताः । शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ १ ॥ अथासाध्यतामाह ॥ यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव च । पिटिकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ १ ॥ मूर्च्छाछर्दिज्वरश्वासकासवीसर्पगौरवैः । उपद्रवैरुपेतो यः प्रमेही दुष्प्रतिक्रियः ॥ २ ॥ नराणां दृश्यते मेहस्त्रीणां किं तु न दृश्यते । अन्नपानविशेषेण दोषदूष्यक्रमेण च ॥ ३ । रजः प्रवर्तते यस्मान्मासि मासि विशोधयेत् । सर्वान्धातूंश्च दोषांश्च न प्रमेहन्त्यतः स्त्रियः ॥ ४ ॥ जातः प्रमेही मधुमेहिनो[1] वा साध्यो न रोगः सहैवीजदोषात्[2] । ये चापि केचित्कुलजा विकारा भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥ ५ ॥ मधुमेहिनं प्रदर्शयन्नाह ॥ सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः । मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि ॥ ६ ॥ अथ तत्रान्तरे ॥ गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः । अचिकित्स्या भवन्त्येते बलमांसपरिक्षयात् ॥ १ ॥ अथ धातुक्षयावरणाभ्यां कुपितवातेन मधुसंभवमाह ॥मधुमेहो मधुसमं जायते स किल द्विधा । क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ॥ १ ॥ अथावरणमाह ॥ आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् । क्षीणः क्षणात्क्षणात्पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥१॥ अथ मधुमेहशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह ॥ मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति । सर्वेऽपि मधुमेहाख्यं माधुर्याच्च तनोरतः ॥१॥ प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् । विशदं तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥ १ ॥ इति प्रमेहनिदानम् ॥ अथ प्रमेहपिटिकाः ॥ प्रमेहिणां प्रजायन्ते पिटिकाः सर्वसन्धिषु । शराविका कच्छपिकाः जालिनी विनताऽलजी । मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी च विदारिका ॥ १ ॥ विद्रधिश्चेति पिटिकाः प्रमेहापेक्षया दश । सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ २ ॥ अथ शराविकामाह ॥ अन्तोन्नता

---

१ (च०) मेहिना यो । २ (च०) स हि बीजदोषात् ।

च तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ॥ १ ॥ अथ सर्षपिकामाह ॥ गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी ॥ १ ॥ अथ कच्छपिकामाह ॥ सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥ १ ॥ अथ जालिनीमाह ॥ जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता । अवगाढरुजोत्क्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि वा ॥ १ ॥ अथ विनतामाह ॥ महती पिटिका नीला सा बुधैर्विनता स्मृता । महत्यल्पचिता ज्ञेया पिटिका सापि पुत्रिणी ॥ १ ॥ अथ मसूरिकामाह ॥ मसूरदलसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका ॥ १ ॥ अथालजीमाह ॥ रक्तासिता स्फोटवती विज्ञेया त्वलजी बुधैः ॥१॥ अथ विदारीमाह ॥ विदारी कन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ॥ १ ॥ अथ विद्रधिकामाह ॥ विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा ॥१॥ अथ पिडिकानामारम्भकारणमाह ॥ ये यन्मया स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः । विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥१॥ तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः । गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिताः ॥ सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिटिकाः परिवर्जयेत् ॥ २ ॥ चरकेण पिडिकानामुपद्रवा उक्ताः॥ तृट्कासमांससंकोचमोहहिक्कामदज्वराः । विसर्पो मर्मसंरोधः पिटिकानामुपद्रवाः ॥ १ ॥ कैश्चित्स्त्रीणां प्रमेहो न भवतीत्युक्तं तन्त्रान्तरे । रजःप्रसेकान्नारीणां मासि मासि विशुध्यति । सर्वं शरीरदोषं च न मेहन्ति यतः स्त्रियः ॥१॥ प्रमेहनिवृत्तिलक्षणं सुश्रुतेऽपि पठितम् । प्रमेहिणां यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् । विशदं कटुतिक्तं च तदारोग्यं प्रचक्षते ॥ १ ॥ हारिद्रवर्णं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य तु पूर्वरूपैः । यो मेहयेत्तं न वदेत्प्रमेहं रक्तस्य स हि प्रकोपपित्तस्य ॥ १ ॥ इति प्रमेहनिदानम् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

दश षट् चापि चत्वारः कफपित्तसमीरजाः । साध्या याप्या असाध्यास्ते प्रमेहाः क्रमशो नृणाम् ॥ १ ॥ अथ कफमेहचिकित्सा ॥ हरीतकीकट्फलमुस्तलोध्राः पाठाविडङ्गार्जुनधन्वयासाः । उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं कदम्बशालार्जुनदीप्यकाश्च ॥१॥ दार्वी विडङ्गं खदिरो धवश्च सुराह्वकुष्ठार्जुनचन्दनानि । दार्व्यग्निमन्थौ त्रिफला सपाठा पाठा च मूर्वा च तथाश्वदंष्ट्रा ॥२॥ यवान्युशीराण्यभया गुडूचीजम्बूशिवाचित्रकसप्तपर्णाः । पादैः कषायाः कफमेहिनां ते दशोपदिष्टा मधुसंप्रयुक्ताः ॥ ३ ॥ जलप्रमेहे सुरसप्रमेहे सान्द्रप्रमेहे च सुराप्रमेहे । पिष्टप्रमेहेऽपि च शुक्रमेहे क्रमादमी स्युः सिकताप्रमेहे ॥ ४ ॥ शीतप्रमेहे च शनैःप्रमेहे लालाप्रमेहेऽपि सुखाय तेषाम् ॥५॥ इति कदम्बात् ॥ अथ सुश्रुतात् ॥ तत्रोदकमेहिनां पारिजातकषायं पाययेत् । इक्षुमेहिनां निम्बकषायम् ॥ सान्द्रमेहिनां सप्तपर्णकषायम् ॥ सुरामेहिनां शाल्मलीकषायम् ॥ पिष्टमेहिनां हरिद्राद्वितीयकषायम् ॥ शुक्रमेहिनां दूर्वाशैवलप्लवकारञ्जकसेरुककषायम् । ककुभचन्दनकषायं वा ॥ सिकतामेहिनां निम्बकषायम् ॥ शीतमेहिनां पाठागोक्षुरकषायम् ॥ शनैर्मेहिनां त्रिफलागुडूचीकषायम् ॥ लालामेहिनां

---

१ (च०) द्वास्तु ।

त्रिफलारग्वधकषायं पाययेत् ॥१॥ इति कफमेहचिकित्सा ॥ अथ पित्तमेहचिकित्सा ॥ उशीरलोध्रागुरुचन्दनानामुशीरमुस्तामलकाभयानाम् । पटोलनिम्बामलकामृतानां मुस्ताभयामुष्ककवृक्षकाणाम् ॥ १ ॥ लोध्राम्बुकालीयकधातकीनां विभार्जुनानां मिशिसोत्पलानाम् । मञ्जिष्ठहारिद्रकनीलक्षारमुष्णाख्यरक्ते क्रमशः कषायाः ॥२॥ अथ सुश्रुतात् ॥ माञ्जिष्ठमेहिनां मञ्जिष्ठाचन्दनकषायम् पाचयेत् ॥ हारिद्रमेहिनां राजवृक्षकषायम् । नीलमेहिनां सालसादिकषायमश्वत्थकषायं वा ॥ क्षारमेहिनां त्रिफलाकषायम् ॥ कालमेहिनां न्यग्रोधादिकषायम् ॥ शोणितमेहिनां गुडूचितिन्दुकास्थिकाश्मर्यखर्जूरकषायं मधुमिश्रं पाययेत् ॥ इति पित्तमेहचिकित्सा ॥ अथ वातमेहचिकित्सा ॥ अग्निमन्थकषायं तु वसामेहे प्रयोजयेत् । पाठाशिरीषदुःस्पर्शमूर्वाकिंशुकतिन्दुकैः ॥१॥ कपित्थेन भिषक् कुर्यात् क्काथं हस्तिप्रमेहके । पूगारिमेदयोः क्काथः सक्षौद्रः क्षौद्रमेहिनाम् ॥२॥ छिन्ना वह्निकषायेण पाठाकुटजरामठम् । तिक्तां कुष्ठं च संचूर्ण्य सर्पिर्मेहे पिबेन्नरः ॥३॥ अथ सुश्रुतात् ॥ अत ऊर्ध्वमसाध्येष्वपि योगान् यापनार्थं वक्ष्यामः । तद्यथा । वसामेहिनामग्निमन्थकषायं शिंशिपाकषायं वा ॥ सर्पिर्मेहिनां कुष्ठकुटजपाठाहिङ्गुकटुरोहिणीकल्कं गुडूचीचित्रककषायेण पाययेत् ॥ क्षौद्रमेहिनां खदिरकदरक्रमुककषायम् ॥ हस्तिमेहिनां तिन्दुककपित्थशिरीषपलाशपाठामूर्वादुःस्पर्शकषायं मधुमिश्रम् । हस्त्यश्वशूकरखरोष्ट्रास्थिक्षारं चेति ॥ इति वातप्रमेहचिकित्सा ॥

॥ अथ द्वन्द्वजप्रमेहचिकित्सा ॥

कम्पिल्लसप्तच्छदशालजानि बिभीतरोहीतककौटजानि । पुष्पाणि दध्रश्च विचूर्णितानि क्षौद्रेण लिह्यात्कफपित्तमेहे ॥ १ ॥ हरीतकीकट्फलमुस्तलोध्रकुचन्दनोशीरकृतः कषायः । क्षौद्रेण युक्तः कफवातमेहं निहन्ति पीतारजसा च पीतः ॥ २ ॥ विडङ्गरजनीद्वन्द्वखदिरोशीरपूगजः । क्काथः पीतः प्रगे हन्ति मेहं पित्तानिलोद्भवम् ॥ ३ ॥ क्काथः खर्जूरकाश्मर्यतिन्दुकास्थ्यमृताकृतः । सुहिमः पीतमात्रस्तु सक्षौद्रो रक्तमेहहा ॥ ४ ॥

॥ अथ सामान्यप्रमेहचिकित्सा ॥

अथ फलत्रिकादिः क्काथः ॥ फलत्रिकं दारुनिशाविशालामुस्तं च निष्क्काथ्य निशांशकल्कम् । पिबेत्कषायम् मधुसंप्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु चिरोत्थितेषु ॥१॥ अथ विडङ्गादिक्काथः ॥ विडङ्गरजनीयष्टीनागरागोक्षुरैः कृतः । कषायो मधुना हन्ति प्रमेहान् दुस्तरानपि ॥ १ ॥ अथ पलाशपुष्पाणां क्काथः ॥ पलाशतरुपुष्पाणां क्काथः शर्करया युतः । निषेवितः प्रमेहाणि हन्ति नानाविधान्यपि ॥१॥ अथ वृन्दात् त्रिफलादिक्काथः ॥ त्रिफलादारुदार्व्यब्दक्काथः क्षौद्रेण मेहहा । कुटजासनदार्व्यब्दफलत्रगभवोऽथवा ॥१॥ अथ वृन्दाद्गुडूच्यादिः ॥ गुडूच्याः स्वरसः पेयो मधुना सर्वमेहजित् । निशाकल्कयुतो धात्रीरसो

1 (च०) सालादि ।

वा माक्षिकान्वितः ॥ १ ॥ अथ भूधात्र्यादिः ॥ भूधात्री च त्रिगधाणं मरीचानां च विंशतिः । असाध्यान्साधयेन्मेहान्सप्तरात्रान्न संशयः ॥ १ ॥ अथ कतकबीजयोगः ॥ कर्षप्रमाणं कतकस्य बीजं तक्रेण पिष्टा सह माक्षिकेण । प्रमेहजालं विनिहन्ति सद्यो रामो यथा रावणमाहवे तु ॥ १ ॥ अथाकुल्यादियोगः ॥ आकुलीमुकुलं धात्रीहरिद्रामधुना लिहेत् । विंशतिं च प्रमेहाणां हन्ति सत्यं न संशयः ॥ १ ॥ अथ निशात्रिफलायोगः ॥ द्विनिशात्रिफलायुक्तं रात्रौ पर्युषितं जलम् । प्रभाते मधुना पीतं मेहमूलं निकृन्तति ॥ १ ॥ अथ त्रिफलाकल्कः ॥ सजलं त्रिफलाकल्कमातपे धारयेत्त्र्यहम् । तद्द्राण्डे दोलिकायन्त्रे चणकान् मुष्टिमात्रकान् ॥ १ ॥ अहोरात्रोषितान्स्वादेद्वर्धमानं दिने दिने । असाध्यं साधयेन्मेहं सिद्धयोग उदाहृतः ॥ २ ॥ अथ सालमुस्तयोगः ॥ सालिमुस्तककम्पिल्लकल्कमक्षं समं पिबेत् । धात्रीरसेन सक्षौद्रं सर्वमेहहरं परम् ॥१॥ अथ त्रिफलादिचूर्णम् ॥ मधुना त्रिफलाचूर्णमथ वाश्मजतूद्भवम् । लोहजं वाभयोत्थं वा लिह्यान्मेहनिवृत्तये ॥ १ ॥ अथ न्यग्रोधादिचूर्णम् ॥ न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थस्योनाकारग्वधासनम् । आम्रं कपित्थं जम्बुश्च प्रियालं ककुभं धवम् ॥ १ ॥ मधूकं मधुकं लोध्रं वरुणं पारिभद्रकम् । पटोलं मेषशृङ्गी च दन्ती चित्रकपाटली ॥ २ ॥ करञ्जं त्रिफला शक्रभल्लातकफलानि च । एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ३ ॥ न्यग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधुना सह लेहयेत् । फलत्रयरसं चानुपिबेन्मूत्रं विशुध्यति ॥४॥ एतेन विंशतिर्मेहा मूत्रकृच्छ्राणि यानि च । वेगेन प्रशमं यान्ति पिटिका न च जायते ॥ ५ ॥ अथ कर्कटीबीजादि ॥ कर्कटीबीजसिन्धूत्थत्रिफलासमभागिकम् । पीतमुष्णाम्भसा चूर्णं मूत्ररोधं निवारयेत् ॥ १ ॥ अथ गोक्षुरादिगुटी ॥ त्रिकटुत्रिफलातुल्यं गुग्गुलुं च समांशकम् । गोक्षुरक्काथसंयुक्तां गुटिकां कारयेद्बुधः ॥ १ ॥ देशकालबलापेक्षी भक्षयेच्चानुलोमिकाम् । न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कुर्याद्यथेप्सितम् ॥ २ ॥ प्रमेहान्वातरोगांश्च वातशोणितमेव च । मूत्रघातं मूत्रदोषं प्रदरं चानु नाशयेत् ॥ ३ ॥ इति गोक्षुरगुग्गुलगुटी ॥ अथ चन्द्रप्रभागुटी योगरत्नावल्याः ॥ वेल्लव्योपफलत्रिकं त्रिलवणं द्विक्षारचव्यानलश्यामापिप्पलीमूलमुस्तकसटीमाक्षीकधातुत्वचः । षड्ग्रन्थामरदारुवारणकणाभूनिम्बदन्तीनिशापत्रैलातिविषापितुर्यप्रतिमिता लोहस्य कर्षाष्टकम् ॥ १ ॥ त्वक्क्षीरीपलिकापुराद्दशपलान्यष्टौ शिलाजन्मनो मानात्कर्षसमाकृतेति गुटिका संयोज्य सर्वं भिषक् । तत्रैव प्रतिवासरं सह घृतक्षौद्रेण लिह्यादिमां तक्रं मस्तु च गोघृतं मधुरसं पश्चात्पिबेन्मात्रया ॥ २ ॥ अर्शांसि प्रदरं ज्वरं च विषमं नाडीव्रणानश्मरीकृच्छ्रं विद्रधीमग्निमान्द्यमुदरं पाण्ड्वामयं कामलाम् । यक्ष्माणं सभगन्दरं सपिटिकं गुल्मप्रमेहारुचीरेतोदोषमुरःक्षतं कफमरुत्पित्तार्तिमुग्रां जयेत् । ॥ ३ ॥ वृद्धिं सञ्जनयेद्युवानमसमोजस्कं बलं वर्धयेदेतस्यां न निषिद्धमन्नमसकृन्नाध्वागमो मैथुनम् । विख्याता गुटिकेयमश्वितरा चन्द्रप्रभा नामतः सान्द्रानन्दकरी तनोति च रुचिं चन्द्रेण तुल्यां तनौ ॥ ४ ॥ इति चन्द्रप्रभा गुटी ॥

अथ योगरत्नावल्याः पूगपाकः ॥ हेमाम्भोधरचन्दनं त्रिकटुकं धात्री प्रियालाः कोदुर्लब्बालुत्रिसुगन्धजीरकयुगं शृङ्गाटकं वंशजम् । जातीकोशलवङ्गधान्यबहुलाः प्रत्येकमक्षोन्मिताः पूगस्याष्टपलं विचूर्ण्य च पयः प्रस्थत्रये संपचेत् ॥ १ ॥ गोसर्पिः कुडवं सितार्धकतुलाधात्रीवरीद्व्यञ्जली मन्दाग्नौ विपचेद् भिषक् शुभदिने सुस्निग्धभाण्डे क्षिपेत् । तं खादेत्तु यथाग्नि वासरमुखे मेहांश्च जीर्णज्वरं पित्तं साम्लमसृक्स्रुतिं च गुदजान् वक्त्राक्षिनासासु च ॥२॥ मन्दाग्निं च विजित्य पुष्टिमतुलां कुर्याच्च शुक्रप्रदो योगो गर्भकरः परं गदहरः स्त्रीणामसृग्दोषजित् ॥ ३ ॥ अथाश्वगन्धापाकः ॥ पलान्यष्टावश्वगन्धां विपाच्य गोदुग्धे पद् शेरके मन्दवह्नौ । दर्वीलेपो यावदास्ते सुपक्वश्चातुर्जातं क्षिप्य कर्षप्रमाणम् ॥ १॥ जातीजातं केशरं वंशसत्त्वं मोचं मांसीचन्दनं कृष्णसारम् । पत्रीकृष्णापिप्पलीमूलदेवपुष्पं कङ्कोलैलातिकाक्षोटसारम् ॥ २ ॥ भल्लीबीजं शृङ्गटं गोक्षुराख्यं सिन्दूराभ्रं नागवङ्गं च लोहम् । कर्षार्धार्धं सर्वचूर्णं प्रकल्प्य संशोष्याथो शर्करायक्पाके ॥ ३ ॥ पक्त्वा शीतं कारयेदश्वगन्धापाकोऽयं वै हन्ति मेहानशेषान् । ज्वरं जीर्णं शोषगुल्मान्विकारान्पैत्तान् वातान् शुक्रवृद्धिं करोति ॥ ४ ॥ पुष्टिं दद्यादग्निसन्दीपनोऽयं कान्तिं कुर्यात्सौमनस्यं नराणाम् ॥ ५ ॥ अथ सालमपाकः ॥ क्षीरे द्रोणयुतं ससालकुडवं मन्दाग्निना पाचितं यावत्पाकमुपाव्रजेत्परहितं प्रस्थं गुडं निक्षिपेत् । चातुर्जातलवङ्गजातिफलकैर्मुस्तातुगाधान्यकैः शुण्ठीमागधिकोषणाश्वमभयालौहैश्च मिश्रीकृतम् ॥ १ ॥ हृद्रोगक्षयशोषमारुतगदान् हिक्कास्वसृक्शोषणे विंशन्मेहशिरोविकारशमनो रोगानशेषाञ्जयेत् ॥ २ ॥ अथ द्राक्षापाकः ॥ द्राक्षा दुग्धसिता पृथक् परिमिता प्रस्थेन संपाचिता युक्त्या वैद्यवरेण चूर्णमधुना देयं पलार्धं पृथक् । चातुर्जातकटुत्रयं मृगमदं लोहाभ्रकं केशरं पत्री जातिफलं मृगाङ्करजतं कुस्तुम्बरी चन्दनम् ॥ १ ॥ सम्यग्जातरसं प्रभातसमये सेव्यं द्विकर्षोन्मितं स्निग्धं शुक्रकरं प्रमेहशमनं पित्तामयध्वंसनम् । मूत्राघातविबन्धकृच्छ्रशमनं रक्तार्तिनेत्रार्तिहृत् पादे पाणितले विदाहशमनं सौख्यप्रदं प्राणिनाम् ॥ २ ॥ इति पाकाः ॥

॥ अथासवघृततैलादि ॥

अथ लोध्रासवः ॥ लोध्रं शटीपुष्करमूलमेलां मूर्वाविडङ्गं त्रिफलायवानीम् । चव्यं प्रियङ्गुक्रमुकं विशालां किराततिक्तं कटुरोहिणीं च ॥ १ ॥ भार्गीनतं चित्रकपिप्पलीनां मूलं सकुष्ठातिविषां सपाठाम् । कलिङ्गकाकेसरमिन्द्रसाह्वं नखं सपत्रं मरिचं प्लवं च ॥ २ ॥ द्रोणेऽम्भसः कर्षसमानि पक्त्वा पूते चतुर्भागजलावशेषे । रसेऽर्धभागे मधुनः प्रदाय पक्षं विधेयो घृतभाजनस्थः ॥ ३ ॥ लोध्रासवोऽयं कफपित्तमेहान्क्षिप्रं निहन्याद्द्विपलप्रयोगात् । पाण्ड्वामयार्शांस्यरुचिग्रहण्या दोषं किलासं विविधं च कुष्ठम् ॥४॥ इति लोध्रासवः ॥ अथ सिंहामृतघृतम् ॥ कण्टकार्या गुडूच्याश्च संहरेच्च

1 (क०) कुदु—। २ (च०) कक्कोलालिका ।

शतं शतम् । संकुट्योलूखले विद्वांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ १ ॥ तच्च पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् । त्रिकटुत्रिफलारास्नाविडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ २ ॥ काश्मर्याणां च मूलानि पूतिकस्य त्वगस्य च । कुट्टयेदिति सर्वाणि श्लक्ष्णपिष्टानि कारयेत् ॥३॥ अस्य मात्रां पिबेत्प्रातः शालिभिः पयसा हितैः । प्रमेहं मधुमेहं च मूत्रकृच्छ्रं भगन्दरम् ॥ ४ ॥ आलस्यं चान्त्रवृद्धिं च कुष्ठरोगं विशेषतः । क्षयं चापि निहन्त्येतन्नाम सिंहामृतं घृतम् ॥५॥ अथ हरिद्रादितैलम् ॥ निशारसं चतुष्प्रस्थं द्विप्रस्थक्षीरसंयुतम् । कुष्ठाश्वगन्धालशुननिशापिप्पलिकल्कितम् ॥ विपक्वं तिलजप्रस्थं मेहानां विंशतिं जयेत् ॥१॥ इति हरिद्रादितैलम् ॥ अथ लेपनम् ॥ क्षीरमौदुम्बरं पश्चाद् बाकुचीं च प्रयोजयेत् । पिटिकासु समस्तासु लेपनं संप्रशान्तये ॥१॥ अथ रसयोगगुटिकादि । तत्रादौ हरिशङ्कररसः ॥ सूताभ्रमामलजलैः सप्तवारं विभावयेत् । हरिशङ्करसंज्ञः स्याद्रसः सर्वप्रमेहनुत् ॥१॥ अथ मेघनादरसः ॥ सूतं कान्तं गन्धतीक्ष्णं ताप्यं व्योषं फलत्रिकम् । शिलाजतुशिलाङ्कोलबीजं रात्रिकपित्थकम् ॥ १ ॥ त्रिःसप्तकृत्वा भृङ्गाद्भिर्भावयेन्निष्कसंज्ञकः । मधुना मेघनादोऽयं सर्वमेहान्विनाशयेत् ॥ २॥ महानिम्बस्य बीजानि पेषयेत्तण्डुलाम्बुना । सघृतान्यचिराद्धन्युः पानान्मेहांश्चिरोत्थितान् ॥३॥ अथ मेहकुञ्जरकेसरी रसः ॥ रसगन्धायसाभ्राणि नागवङ्गौ सुवर्णकम् । वज्रकं मौक्तिकं सर्वमेकीकृत्य विचूर्णयेत् ॥ १ ॥ शतावरीरसेनैव गोलकं शुष्कमातपे । बद्ध्वा शुष्कं तमुद्धृत्य शरावे सुदृढे क्षिपेत् ॥ २ ॥ सन्धिलेपं मृदा कुर्याद् गर्तायां गोमयाग्निना । पुटेद्यामचतुःसङ्ख्यमुद्धृत्य स्वाङ्गशीतलम् ॥३॥ श्लक्ष्णखल्वे विनिःक्षिप्य गोलं तं मर्दयेद् दृढम् । देवब्राह्मणपूजां च कृत्वा धृत्वाथ कूपिके ॥ ४ ॥ खादेद्वल्लद्वयं प्रातः शीतं चानुपिबेज्जलम् । अष्टादश प्रमेहांश्च जयेन्मासोपयोगतः ॥ ५ ॥ तुष्टिं तेजोबलं वर्णशुक्रवृद्धिं च दारुणम् । अग्निबलं वितनुते मेहकुञ्जरकेसरी ॥ दिव्यं रसायनं श्रेष्ठं नात्र कार्या विचारणा ॥ ६ ॥ अथ मेहान्तको रसः ॥ मृताभ्रकान्तलोहानां नागवङ्गौ विशोधितौ । यथोत्तरं भागवृद्ध्या खल्वमध्ये विनिःक्षिपेत् ॥ १ ॥ तलपोटेन वाराह्या शतावर्या हिमाम्बुना । भावनात्र प्रकर्तव्या यामं यामं पृथक् पृथक् ॥२॥ चणमात्रां वटीं कृत्वा नवनीतेन सेवयेत् । प्रातरुत्थाय विधिना सर्वमेहकुलान्तकः ॥ ३ ॥ शाल्यन्नं सपटोलं च तण्डुलीयकवास्तुकम् । मत्स्याक्षीमुद्गयूषं च अपक्वकदलीफलम् ॥ ४ ॥ अर्शांसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्राश्मरीप्रणुत् । कामलापाण्डुशोफांश्च अपस्मारक्षतक्षयान् ॥ रक्तकासविनाशे स्यात्पञ्चलोहरसायनम् ॥ ५ ॥ अथ मेहारिरसः ॥ वङ्गभस्ममृतं सूतं तुल्यं क्षौद्रे विमर्दयेत् । द्विगुञ्जो लेहयेन्नित्यं हन्ति मेहांश्चिरन्तनान् ॥ ६ ॥ अथ चन्द्रकलावटी ॥ एला सकर्पूरशिला सधात्री जातीफलं केसरशाल्मली च । सूतेन्द्रवङ्गायसभस्म सर्वमेतत्समानं परिभावयेच्च ॥ १ ॥ गुडूचिकाशाल्मलिकाकषायैर्निष्कार्धमानं मधुना ततश्च । बद्ध्वा

१ (ख० ग० घ० ङ० च०) संक्षुद्योलूखले ।

वटीं चन्द्रकलेतिसञ्ज्ञां सर्वप्रमेहेषु नियोजयेत्ताम् ॥ २ ॥ अथ वङ्गेश्वरः ॥ रसमेकं त्रयो वङ्गं वङ्गसाम्यं तु गन्धकम् । मर्दयेद्दिनमेकं तु कुमार्याः स्वरसे बुधः ॥ १ ॥ संस्थाप्य गोलकं भाण्डे रोधयेत्सुदृढं मुखम् । पाचयेद्वालुकायन्त्रे दिनमेकं दृढाग्निना ॥ २ ॥ स्वाङ्गशीतलमादाय संपूज्य द्विजदेवताः । पिप्पलीमधुना युक्तं सर्वमेहेषु योजयेत् ॥ ३ ॥ क्षीरान्नं योजयेत्पथ्यमम्लं लवणवर्जितम् । रसो वङ्गेश्वरो नाम सर्वमेहनिकृन्तनः ॥ ४ ॥ अथ महावङ्गेश्वरः ॥ वङ्गं कान्तं च गगनं हेमपुष्पं समं समम् । कुमारीरसतो भाव्यं सप्तवारं भिषग्वरैः ॥ १ ॥ एष वङ्गेश्वरो नाम प्रमेहान्विंशतिं जयेत् । मूत्रकृच्छ्रं सोमरोगं पाण्डुरोगं महाश्मरीम् ॥ रसायनमिदं श्रेष्ठं नागार्जुनविनिर्मितम् ॥२॥ इति महावङ्गेश्वरो रसः ॥ अथ वङ्गभस्मप्रयोगगुणाश्च ॥ वङ्गं शिलाजतुयुतं तु मतं प्रमेहे धातुक्षये दुर्बलनष्टशुक्रयोः । अभ्रेण युक्तं तु मृतमदं स्याज्जातीफलार्ककरहाटलवङ्गयुक्तम् ॥ १ ॥ शाल्मलीत्वग्रसोपेतं सक्षौद्ररजनीरजः । वङ्गभस्म हरेन्मेहान्पञ्चानन इव द्विपान् ॥२॥ गुडूचीसारमधुना वङ्गभस्म प्रमेहनुत् । नागभस्म तथैवापि सर्वमेहविनाशनम् ॥ ३ ॥ पयो गवां सखण्डकं त्रिकण्टवङ्गवल्लकं प्रमेहभल्लकं परं बुधा वदन्ति सादरम् ॥४॥ अथ वङ्गगुणाः ॥ तिक्तकं सलवणं च भेदकं पाण्डुजन्तुशमनं सुशीतलम् । मेहदाहशमनं च कान्तिदं वङ्गमाहुरिति मारुतापहम् ॥१॥ अथाभ्रकयोगः ॥ निश्चन्द्रमभ्रकं भस्म सवरारजनीरजः । मधुना लीढमचिरात् प्रमेहान्विनिवर्तयेत् ॥ १ ॥ अथ नागभस्मयोगः ॥ शुद्धस्य च मृतस्याहे रजो वल्लमितं लिहेत् । सुनिशामलकं क्षौद्रं सर्वमेहप्रशान्तये ॥ १ ॥ अथ गन्धकयोगः ॥ गन्धकं गुडसंयुक्तं कर्षं भुक्त्वा पयः पिबेत् । विंशतिस्तेन नश्यन्ति प्रमेहाः पिटिका अपि ॥ १ ॥ अथ शिलाजतुयोगः ॥ शिलाजतु रसं पीत्वा प्रातः क्षीरसितायुतम् । मुच्यते सर्वमेहेभ्यस्त्रिसप्तदिवसैर्नरः ॥१॥ अथ स्वर्णमाक्षिकभस्मयोगः ॥ माक्षिकं मधुना लीढं मेहं हरति सर्वथा । गुडूचीसत्त्वसंयुक्तं पित्तमेहे व्यपोहति ॥ १ ॥ अथ वसन्तकुसुमाकरः ॥ पृथग्द्वौ हाटकं चन्द्रं त्रयो वङ्गाहिकान्तजम् । चत्वारः सूतमभ्रं च प्रवालं मौक्तिकं तथा ॥ १ ॥ भावना गव्यदुग्धेक्षुवासाश्रीह्रीबेरजलैर्निशा । मोचकन्दरसैः सप्त क्रमाद्भाव्यं पृथक् पृथक् ॥ २ ॥ शतपत्ररसेनैव मालत्याः कुसुमैस्तथा । पश्चान्मृगमदैर्भाव्यः सुसिद्धो रसराड् भवेत् ॥ ३ ॥ कुसुमाकरविख्यातो वसन्तपदपूर्वकः । वल्लद्वयमितः सेव्यः सिताज्यमधुसंयुतः ॥ ४ ॥ वलीपलितहृन्मेध्यः कामदः सुखदः सदा । मेहघ्नः पुष्टिदः श्रेष्ठः परं वृष्यो रसायनम् ॥ ५ ॥ आयुर्वृद्धिकरं पुंसां प्रजाजननमुत्तमम् । क्षयकासतृषोन्मादश्वासरक्तविषार्तिजित् ॥ ६ ॥ सिताचन्दनसंयुक्तमम्लपित्तादिरोगजित् । शुक्रपाण्ड्वामयाञ्शूलान्मूत्राघाताश्मरीं हरेत् ॥७॥ योगवाहि त्विदं सेव्यं कान्तिश्रीबलवर्धनम् । सुसात्म्यमिष्टभोजी च रमयेत्प्रमदाशतम् ॥८॥ मदनं मदयेन्मदमुज्ज्वलयन् प्रमदानिवहानतिविह्वलयन् । सुरतैः सुखदैर्गतिविच्यवनैर्भवसारजुषामयमेव

१ (ख० ग० घ० ङ०) विच्यवनैः ।

बृहत् ॥ ९ ॥ अथ जलजामृतरसः ॥ तवक्षीरं शिला धातुर्वङ्गं कुण्डलिसत्त्वकम् । मेहारिबीजसंयुक्तं विदारीजीवनीरसैः ॥ १ ॥ भावयेत्तत्त्रिवारं तु सितोपलसमन्वितम् । जलजामृतविख्यातो रसोऽयं मेहकृच्छ्रनुत् ॥ २ ॥ प्रमेहपिटिकानां तु प्राक्कार्यं रक्तमोक्षणम् । पाटनं तु विपक्वानां तासां पाने प्रशस्यते ॥ ३ ॥ क्वाथो व्रणघ्नोऽत्र बस्तिर्मूत्रैस्तीक्ष्णैर्विरेचनम् । व्रणप्रतिक्रिया सर्वा कार्यात्रापि भिषग्वरैः ॥ ४ ॥

॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥

श्यामाककोद्रवोद्दालगोधूमचणकाढकी । शालिमुद्गकुलित्थाश्च मेहिनां देहिनां हिताः ॥१॥ मेदोघ्ना बद्धमूत्राश्च समाः सर्वेषु धातुषु । यवास्तस्मात्प्रशस्यन्ते मेहेषु च विशेषः ॥ २ ॥ तिक्तशाकं पटोलानि जाङ्गलामिषजा रसाः । सैन्धवं मरिचं चैव मेहिनामाहरेद्भिषक् ॥ ३ ॥ सदासनं दिवा निद्रा नवान्नानि दधीनि च । मूत्रवेगं धूमपानं स्वेदं शोणितमोक्षणम् ॥ ४ ॥ सौवीरकं सुरा सूक्तं तैलं क्षारं घृतं गुडम् । आम्लेक्षुरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत् ॥ ५ ॥ इति पथ्यापथ्यम् ॥ इति प्रमेहचिकित्सा ॥

॥ अथ ग्रन्थान्तरे बहुमूत्रमेहनिदानम् ॥

कार्श्यं स्वेदोऽङ्गगन्धः करपदरसनानेत्रकर्णोपदेहः कासः शैथिल्यमङ्गेऽरुचिरपि पिटिकाः कण्ठताल्वोष्ठशोषः । दाहः शीतप्रियत्वं धवलिमतनुता श्रान्तता पीतमूत्रं मूत्रस्था मक्षिकाद्याश्चिरमपि बहुमूत्राख्यरोगे प्रवृद्धे ॥२॥ अथ वाग्भटः ॥ स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलत्वमङ्गे शय्यासनस्वप्नसुखाभिलाषः । हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहो घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ॥१॥ शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो माधुर्यमास्ये करपाददाहः । भविष्यतो मेहगणस्य लिङ्गं मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥ २ ॥ तृष्णाप्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्याद्द्विविधो विकारः । सम्पूरणा वा कफसम्भवा स्यात्क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ॥ ३ ॥ सम्पूर्णरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः । साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यस्तु मेहो यदि नातिदुष्टः ॥ ४ ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

त्रिफलावेणुपत्राब्दपाठामधुयुतैः कृतः । कुम्भयोनिरिवाम्भोधिं बहुमूत्रं तु शोषयेत् ॥ १ ॥ अथ तालकेश्वररसः ॥ मृतं सूतं मृतं वङ्गं मृतं लोहाभ्रकं समम् । मर्दयेन्मधुना सार्धं रसोऽयं तालकेश्वरः । माषैकं लेहयेत्क्षौद्रैर्बहुमूत्रापनुत्तये ॥ १ ॥ इति तालकेश्वरः ॥ अथानन्दभैरववटी ॥ विषोषणकणाटङ्कहिङ्गुलैः समचूर्णकः । आनन्दभैरवस्यास्य गुञ्जातीसारमेहनुत् ॥ १ ॥ इति बहुमूत्रमेहचिकित्सा ॥

॥ अथ मेदोरोगनिदानम् ॥

अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेवनैः । मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदो विवर्धते ॥ १ ॥ मेदसा वृतमार्गत्वात्कोष्ठे वायुर्विशेषतः । चरन्संधुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि

॥ २ ॥ अथ तस्यातिवृद्धिशक्तिमाह ॥ मेदसावृतमार्गत्वात्पुष्णन्त्यन्येन धातवः। मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥ १ ॥ क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनैः। युक्तक्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः ॥ २ ॥ मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेष्वेव तिष्ठति। अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥ ३ ॥ तस्मात्स शीघ्रं जरयत्याहारं काङ्क्षयत्यपि। विकारांश्चाश्नुते घोरान्कांश्चित्कालव्यतिक्रमात् ॥ ४ ॥ एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ। एतौ हि दहतः स्थूलं वनं दावानलो यथा ॥ ५ ॥ मेदस्यतीवसंवृद्धे सहसैवानिलादयः। विकारान्दारुणान्कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥ ६ ॥ मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः। अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ७ ॥ स्थूले स्युर्दुस्तरा रोगा विसर्पाः सभगन्दराः। ज्वरातिसारमेहार्शःश्लीपदापचिकामलाः ॥ ८ ॥ शुष्का स्फिगुदरग्रीवाधमनीजालसन्ततः त्वगस्थिशोषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा नरः स्मृतः ॥ ९ ॥ इति मेदोरोगनिदानम् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

क्षौद्रेण त्रिफलाक्वाथः पीतो मेदोहरः स्मृतः। शीतीभूतं तथोष्णाम्बु मेदोहृत्क्षौद्रसंयुतम् ॥ १ ॥ उष्णं भक्तस्य मण्डं वा पिबेत्कृशतनुर्भवेत्। सचव्यजीरकव्योषहिङ्गुसौवर्चलानलाः ॥ २ ॥ मधुना सक्तवः पीता मेदोघ्ना वह्निदीपनाः। क्षारं वा तालपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिबेन्नरः ॥ मेदोवृद्धिविनाशाय भक्तमण्डसमन्वितम् ॥ ३ ॥ हरीतकीलोध्रमरिष्टपत्रपूतत्वचो दाडिमवल्कलं च। एषोऽङ्गरागः कथितोऽङ्गनानां जम्ब्वाः कषायश्च नराधिपानाम् ॥४॥ फलत्रिकं त्रिकटुकं सतैललवणान्वितम्। षण्मासादुपयोगेन कफमेदोऽनिलापहम् ॥ ५ ॥ गुडूचीभद्रमुस्तानां प्रयोगस्त्रैफलस्तथा। तक्रारिष्टप्रयोगश्च प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥ ६ ॥ अथ त्र्यूषणाद्यं लोहम् ॥ त्र्यूषणं त्रिफला चव्यं चित्रकं बिडमौद्भिदम्। बाकूची सैन्धवं चैव सौवर्चलमयोरजः ॥ ॥ १ ॥ माषमात्रमतश्चूर्णं लिहेदाज्यमधुप्लुतम्। अतिस्थौल्यमिदं चूर्णं निहन्त्यग्निविवर्धनम् ॥ २ ॥ मेदोघ्नं मेहकुष्ठघ्नं श्लेष्मव्याधिनिबर्हणम्। नाहारे नियमश्चात्र विहारे वा विधीयते। त्र्यूषणाद्यमिदं चूर्णं रसायनमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ अथ नवकगुग्गुलुः ॥ व्योषाग्निमुस्तात्रिफलाविडङ्गैर्गुग्गुलुः समम्। खादन्सर्वाञ्जयेद् व्याधीन्मेदश्श्लेष्मामवातजान् ॥ १ ॥ अथ लेपोद्वर्तने ॥ हितो मोचरसो युक्तश्चूर्णैरुदधिफेनजैः। प्रलेपेन निहन्त्याशु देहदौर्गन्ध्यमुत्कटम् ॥१॥ वासारसदलालेपाच्छङ्खचूर्णावचूर्णितात्। बिल्वपत्ररसो वापि गात्रदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ २ ॥ हरीतकीं तु संपिष्य गात्रमुद्वर्तयेन्नरः। पश्चात्स्नानं प्रकुर्वीत देहस्वेदप्रशान्तये ॥ ३ ॥ चन्द्रांशुशीतलं लोध्रं शिरीषोशीरकेसरैः। उद्वर्तनं भवेद् ग्रीष्मे स्वेदोद्गमनिवारणम् ॥ ४ ॥ बब्बूलस्य दलैः सम्यग् वारिणा परिपेषितैः। गात्रमुद्वर्तयेत्पश्चाद्धरीतक्या सुपिष्टया ॥५॥ भूप उद्वर्तनं कृत्वा पश्चात्स्नानं समाचरेत्। प्रस्वेदान्मुच्यते क्षिप्रं ततस्त्वेवं समाचरेत् ॥ ६ ॥ जम्बूदलार्जुनतरुप्रसवैः सकुष्ठैरुद्वर्तनं प्रकुरुते प्रतिवासरं यः। प्रस्वेदबिन्दुकणिकानि-

करानुषङ्गाद्दुर्गन्धिता वपुषि तस्य पदं न धत्ते ॥ ७ ॥ शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै-स्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः । प्रियङ्गुलोध्राभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदिष्टः ॥ ८ ॥ अथ वृन्दात् त्रिफलाद्यं तैलम् ॥ त्रिफलातिविषामूर्वात्रिवृच्चित्रकवासकैः । निम्बारग्वधषड्ग्रन्थासप्तपर्णानिशाद्वयैः ॥ १ ॥ गुडूचीन्द्रयवाकृष्णाकुष्ठसर्षपनागरैः । तैलमेभिः समं पक्वं सुरसादि रसप्लुतम् ॥२॥ पानाभ्यञ्जनगण्डूषनस्यवस्तिषु यो-जितम् । स्थूलतालस्यकण्डूवादि जयेत्कफकृतान् गदान् ॥ ३ ॥ अथ महासुगन्धितै-लम् ॥ चन्दनं कुङ्कुमोशीरं प्रियङ्गुसटिरोचनम् । तुरुष्कागुरुकस्तूरीकर्पूरो जातिपत्रिका ॥ ॥ १ ॥ जातीकङ्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च । नलिकानलदं कुष्ठं हरेणुतगरं प्लवम् ॥ २ ॥ नखं व्याघ्रनखं स्पृक्का बालो दमनकं तथा । प्रपौण्डरीकं कर्चूरं स-मांशैः शाणमात्रकैः ॥ ३ ॥ महासुगन्ध इत्येतत्तैलमस्थेन साधयेत् । प्रस्वेदमलदौर्ग-न्ध्यकण्डूकुष्ठहरं परम् ॥४॥ अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धः सप्ततिकोऽपि वा । युवा भवति शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः ॥ ५ ॥ सुभगो दर्शनीयश्च गच्छेद्वै प्रमदाशतम् । वन्ध्यापि लभते गर्भं षण्ढोऽपि पुरुषायते ॥ अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतम् ॥ ६ ॥ अथ रसाः ॥ तत्रादौ रसभस्मयोगः ॥ रसभस्म वल्लमात्रं लीढ्वा मधुना पिबेदनु क्षौद्रम् । कोष्णाम्बुना समेतं स्थौल्यं मेदःकृतं जयति ॥ १ ॥ अथ त्रिमू-र्तिरसः ॥ सूतगन्धमयोभस्म समं संमेल्य भावयेत् । निर्गुण्डीपत्रतोयेन मुसलीकन्द-वारिणा ॥ १ ॥ ततः सिद्धममुं माषमात्रं रसमनुत्तमम् । लोध्रक्षौद्रेण चाश्नीयाच्चूर्ण-मेषां पिचून्मितम् ॥ २ ॥ षट्कटु त्रिफला पञ्चलवणा वल्गुजस्य तत् । मेदःशो-थाग्निमान्द्यामवातश्लेष्मगदप्रणुत् ॥ ३ ॥ अथ वडवाग्निरसः ॥ शुद्धसूतं मृतं ताम्रं तालं बोलं समं समम् । अर्कक्षीरैर्दिनं मर्द्यं क्षौद्रे लेह्यं द्विगुञ्जकम् ॥ १ ॥ वडवाग्नि-रसो नाम स्थौल्यं तुन्दं नियच्छति । पलं क्षौद्रं पलं तोयमनुपानं पिबेत्सदा ॥ २ ॥ इति वडवाग्निरसः ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ पुराणशालयो मुद्गकुलत्थोद्दालकोद्रवाः । लेखना बस्तयश्चैव सेव्या मेदस्विना सदा ॥ १ ॥ श्रमचिन्ताव्यवायाध्वक्षौद्रजागर-णप्रियः । हन्त्यवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनः ॥ २ ॥ अस्वप्नं च व्यवायं च व्यायामं चिन्तनानि च । स्थौल्यमिच्छन्परित्यक्तुं क्रमेणैनं प्रवर्धयेत् ॥ ३ ॥ इति पथ्यापथ्यम् ॥ इति मेदोरोगचिकित्सा ॥

॥ अथोदरनिदानप्रारम्भः ॥

रोगाः सर्वेऽपि मन्दाग्नौ सुतरामुदराणि तु । अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मल-सञ्चयात् ॥१॥ तन्त्रान्तरे ॥ अतिसञ्चितदोषाणां पापकर्म च कुर्वताम् । उदराण्युप-जायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ १ ॥ अथ तेषां संप्राप्तिमाह ॥ रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाही-नि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः । प्राणाग्न्यपानान्सन्दूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ १ ॥ सुश्रुते ॥ तत्पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षावलीविनाशो जठरेऽपि राज्यः । जीर्णापरिज्ञानवि-दाहवत्यां वस्तौ रुजः पादगतश्च शोफः ॥ २ ॥ अथ सर्वेषां सामान्यलक्षणमाह ॥

आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता। शोफः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ॥ १ ॥ दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि। गुर्वशीतं शिराजालैः सदा गुडगुडायते ॥ २ ॥ पृथग् दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः। संभवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ ३ ॥ अथ वातोदरलक्षणमाह ॥ तत्र वातोदरे शोफः पाणिपन्नाभिकुक्षिषु। कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ॥ १ ॥ शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधो गुरुता मलसंग्रहः। श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिह्रासवत् ॥ २ ॥ सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णशिराततम्। आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥ वायुश्चात्र सरुक् शब्दो विचरेत्सर्वतो गतिः ॥ ३ ॥ अथ पैत्तिकमाह ॥ पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता। भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ १ ॥ पीतताम्रशिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते। धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ २ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह ॥ श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापः श्वयथुगौरवम् ॥ निद्रोत्क्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥१॥ उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत्। चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरुस्थिरम् ॥ २ ॥ अथ सान्निपातिकमाह ॥ स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः। यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा ॥ १ ॥ तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिदोषम् ॥ २ ॥ तच्छीतवातातपदुर्दिनेषु विशेषतः कुप्यति दह्यते च। स चातुरो मूर्च्छति संप्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च ॥ ३ ॥ दूष्योदरं कीर्तितमेतदेव प्लीहोदरं कीर्तयतो निबोध। विदाह्यभिष्यन्दि रतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च ॥ ४ ॥ प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ प्लीहोत्थमेतज्जठरं वदन्ति। तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ॥ ५ ॥ मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽपि पाण्डुः। सव्यान्यपार्श्वे यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव ॥ ६ ॥ प्लीहा निर्वेदनः श्वेतकठिनः स्थूल एव च। महापरिग्रहः शीतश्लेष्मसंभव इष्यते ॥ ७ ॥ सज्वरः सपिपासश्च स्वेदनस्तीव्रवेदनः। पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते ॥ ८ ॥ नित्यमानद्धकोष्ठश्च नित्योदावर्तपीडितः। वेदनाभिः परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते ॥ ९ ॥ क्लमोऽतिदाहः संमोहो वैवर्ण्यं गात्रगौरवम्। रक्तोदरम् भ्रमो मूर्च्छा ज्ञेयं रक्तजलक्षणम् ॥ त्रयाणामपि रूपाणि प्लीन्ह्यसाध्ये भवन्ति हि ॥ १० ॥ अथ तत्र दोषसंबन्धमाह ॥ उदावर्तरुजानाहैर्मोहतृड्दहनज्वरैः। गौरवारुचिकाठिन्यैर्विन्द्यात्तत्र मलान्क्रमात् ॥ १ ॥ अथ बद्धगुदमाह ॥ यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत्। सञ्चीयते यस्य मलः सदोषः शनैः शनैः सङ्करवच्च नाड्याम् ॥ १ ॥ निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम्। हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति ॥ २ ॥ एतद्बद्धोदरं तेन स्युर्दाहज्वरतृड्भ्रमाः। कासश्वासोरुसदनं रुग्हृन्ना-

---

१ (च०) त्रिलिङ्गम्। २ (च०) वाते भृशदुर्दिने वा।

भिशिरस्तु च ॥ ३ ॥ मलसङ्गोऽरुचिश्छर्दिरुदरं मूढमारुतम् । स्थिरनीलारुण-शिरारोमराजिविराजितम् ॥ नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ॥ ४ ॥ ॥ अथ दक्षोदरमाह ॥ शल्यं तथान्नोपहितं यदन्नं भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा । तस्मात्स्रुतोऽन्त्रात्सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥१॥ नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यतेऽतीव विदाल्यते च । एतत्परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं दकोदरं कीर्तयतो निबोध ॥ २ ॥ अथ दकोदरमाह ॥ यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः । पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥ १ ॥ स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं महत्तत्परिवृत्त-नाभिसमाततं पूर्णमिवाम्बुना च ॥ २ ॥ यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥ ३ ॥ अथ साध्यासाध्यत्वमाह ॥ जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्र-तमं मतम् । बलिनस्तदजाताम्बु यत्नात्साध्यं नवोत्थितम् ॥ १ ॥ अशोथमरुणाभा-सं सशब्दं नातिभारिकम् । सदा गुडगुडायुक्तं शिराजालगवाक्षितम् ॥ २ ॥ नाभिं विष्टभ्य वायुस्तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति । हृद्वङ्क्षणकटीनाभिगुदं प्रत्येकशूलीनः ॥३॥ कर्कशं सृजते वातं नातिमन्दे च पावके । लोलस्यापि रसे वाल्पे मूत्रेऽल्पे संहते विशि ॥ ४ ॥ अजातोदकमित्येतैर्युक्तं विज्ञाय लक्षणैः । कुक्षेर्वृद्धिश्चातिमात्रं शिरान्तर्धानमेव च । दकपूर्णदृतिक्षोभस्पर्शं जातोदकं भवेत् ॥ ५ ॥ अथ विशेषे-ण साध्यत्वमाह ॥ पक्षाद्बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा । प्रायो भवत्यभावाय च्छि-द्रान्त्रमुदरं नृणाम् ॥ १ ॥ अथ पुनरप्यसाध्यत्वमाह ॥ शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लि-न्नतनुत्वचम् । बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणं च वर्जयेत् ॥ १ ॥ पार्श्वभङ्गान्नविद्वेष-शोफातीसारपीडितम् । विरक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत् ॥ २ ॥ इत्यु-दरनिदानम् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

अथ तत्राष्टावुदराणि ॥ पृथग् दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ॥ १ ॥ तत्र । पृथग्दोषैर्वातपित्तकफैः सन्निपातेनैकम् । प्लीहोदरं बद्धोदरं क्षतोदरं जलोदरमिति संज्ञा भवन्ति । तेष्वसाध्यं बद्धगुदं परिस्रावि च । षडवशिष्टानि कृच्छ्रसाध्यानि । सर्वा-ण्येव च प्रत्याख्यायोपक्रमेत् । तेष्वाद्यश्चतुर्वर्गो भेषजसाध्यः । उत्तरः शस्त्रसाध्यः । कालप्रकर्षात्सर्वाण्येव शस्त्रसाध्यानि भवन्ति । वर्जयितव्यानि इति सुश्रुतात् ॥ अथ वातोदरचिकित्सामाह ॥ उपक्रमेद्भिषग्दोषबलकालविशेषवित् । स्थिरादिसर्पिषः पा-नं स्नेहं स्वेदं विरेचनम् ॥ १ ॥ वेष्टनं वाससा ग्लानौ शाल्वेलं चोपनाहनम् । पेया यूषरसान्नं च योज्यं वातोदरे क्रमात् ॥ २ ॥ अथैरण्डतैलादियोगः ॥ एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तं त्रिफलारजो वा । निहन्ति वातोदरशोथशूलं क्वाथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥ १ ॥ अथ दशमूलादियोगः ॥ दशमूलकषायेण क्षीरदृतिः शिलाजतु ।

१ (च०) परिवृत्य । २ (च०) शाल्वणेनोपनाहनम् ।

सद्यो वातोदरी क्षीरमौष्ट्रमाजं च केवलम् ॥ १ ॥ अथ कुष्ठादिचूर्णम् ॥ कुष्ठं दन्ती यवक्षारं व्योषं त्रिलवणं वचाम् । अजाजीं दीप्यकं हिङ्गु स्वर्जिकां चव्यचित्रके ॥ शुण्ठीं चोष्णाम्भसा पीत्वा वातोदररुजापहाम् ॥१॥ अथ वृन्दात् सामुद्राद्यं चूर्णम् ॥ सामुद्रसौवर्चलसैन्धवानां क्षारो यवानामजमोदभागः । सपिप्पलीचित्रकशृङ्गबेरं हिङ्गुं विडङ्गं च समानि कुर्यात् ॥ १ ॥ एतानि चूर्णानि घृतप्लुतानि भुञ्जीत पूर्वं कवलान्प्रशस्तम् । वातोदरं गुल्ममजीर्णभुक्तं वातप्रकोपं ग्रहणीं च दुष्टाम् ॥ २ ॥ अर्शांसि दुष्टानि च पाण्डुरोगं भगन्दरं चापि निहन्ति सद्यः ॥३॥ अथ दशमूलाद्यं घृतम् ॥ दशमूलीकषायेण रास्नानागरदारुभिः । पुनर्नवाभ्यां च घृतं सिद्धं वातोदरापहम् ॥१॥ इति वातोदरम् ॥ अथ पित्तोदरम् ॥ पित्तोदरे च बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् । पयसा त्रिवृता कल्केनोरुबूकशृतेन वा ॥ १ ॥ सातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन च । घृतं पित्तोदरे पेयं मधुरौषधसाधितम् ॥ २ ॥ स्यात्रिवृत्त्रिफलासिद्धं सर्पिष्पानं विशुद्धये । पृश्निपर्णीबलाव्याघ्रीलाक्षानागरसाधितम् ॥ क्षीरं पित्तोदरं हन्ति जठरं कतिभिर्दिनैः ॥ ३ ॥ इति पित्तोदरम् ॥ अथ श्लेष्मोदरम् ॥ श्लेष्मोदरिणं तु पिप्पल्यादिसिद्धेन सर्पिषा स्नेहं पीत्वा स्नुहिक्षीरानुलोम्य त्रिकटुकमूत्रतैलमुस्तादिक्वाथेनास्थापयेदनुवासयवकिट्टसर्षपामलकबीजैश्चोपनाहयेदुदरम् । भोजयेच्चैनं त्रिकटुकप्रगाढेन कुलित्थयूषेण पयसा वा स्वेदयेच्चाभीक्ष्णम् ॥ व्योषयुक्तं कुलित्थाम्बुपयो वा भोजने हितम् । गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्कृतिभिस्तथा ॥ सक्षीरतैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥ १ ॥ इति श्लेष्मोदरम् ॥ अथ दूष्योदरम् । त्रिलिङ्गमुदरं च ॥ सन्निपातोदरे कार्य एष एव क्रियाविधिः । हरीतक्यभयाकल्कभावितं मूत्रमम्बुना ॥ १ ॥ पीतं सर्वोदरप्लीहमेहार्शःक्रिमिगुल्मनुत् । सप्तलाशङ्खिनीसिद्धं घृतं चात्रविशोधनम् ॥ २ ॥ दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दूष्योदरी पिबेत् । नागरत्रिफलप्रस्थं घृतं तैलं तथाढकम् ॥ ३ ॥ मस्तुना साधयित्वा तु पिबेत्सर्वोदरापहम् । कफमारुतसंभूतं गुल्मं चैव प्रशाम्यति ॥ ३ ॥ इति दूष्योदरम् । त्रिलिङ्गमुदरं च ॥ अथ प्लीहोदरयकृदुदरयोश्चिकित्सा ॥ स्नेहस्वेदविकारादिविधेयं प्लीहरोगिणाम् । वामबाहौ च मोक्तव्या कूर्पराभ्यन्तरे शिरा ॥ १ ॥ विध्येत्प्लीहविनाशाय यकृन्नाशाय दक्षिणे । मणिबन्धे समुत्पन्नवाममङ्गुष्ठमीरितम् ॥ दहेच्छिरां शरेणाशु वैद्यः प्लीहप्रशान्तये ॥ २ ॥ अथ शाल्मलीपुष्पक्वाथः ॥ सुस्विन्नं शाल्मलीपुष्पं निशापर्युषितं नरः । राजिकाचूर्णसंयुक्तं दद्यात्प्लीहोपशान्तये ॥ १ ॥ अथ शरपुङ्खामूलकल्कः ॥ शरपुङ्खामूलकल्कः पीतस्तक्रेण नाशयत्यचिरात् । बहुतरकालसमुत्थं प्लीहानं दृढमवगाढम् ॥ १ ॥ अथ लवणादितक्रम् ॥ लवणं रजनी राजी प्रत्येकं पलपञ्चकम् । चूर्णितं निक्षिपेद्भाण्डे शततक्रपलान्विते ॥१ ॥ त्रिदिनं मुद्रितं रक्षेत्पश्चात्पञ्चपलं सदा । प्लीहानं नाशयेत्पीत्वा त्रिःसप्ताहं न संशयः ॥ २ ॥ अथ शङ्खनाभिचूर्णम् ॥ सुपक्वजम्बीररसेन शङ्खनाभीरजः पीतमवश्यमेव । कर्षप्रमाणं शमयेदवश्यं प्लीहामयं कूर्मसमा-

नमाशु ॥ १ ॥ अथ यवान्यादिचूर्णम् ॥ यवानिकाचित्रकयावशूकषड्ग्रन्थदन्तीमगधो-द्भवानाम्। प्लीहानमेतद्विनिहन्ति चूर्णमुष्णाम्बुना मस्तुसुरासवैर्वा ॥ १ ॥ अथ कुष्ठा-दिचूर्णम्॥ कुष्ठं वचा शृङ्गवेरं चित्रकं कौटजं फलम्। पाठा चैवाजमोदा च पिप्पल्यः सम-चूर्णिताः ॥ १ ॥ ततो बिडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा । प्लीहोदरमुदावर्तं सर्वमे-तेन शाम्यति ॥ २ ॥ अथ लघुहिङ्ग्वादिचूर्णम्॥ हिङ्गुत्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारोऽथ सै-न्धवम्। मातुलुङ्गरसेनैव प्लीहशूलहरं परम् ॥ १ ॥ वायुः प्लीहानमुद्धूय कुपितो यस्य तिष्ठति। शूलैः परितुदन्पार्श्वे प्लीहा तस्य प्रवर्धते॥२॥ अथ सिन्ध्वादिचूर्णम्। सिन्धुमग-धाग्निचूर्णं शिग्रुशिफाजाजिकासमं पीतम्। प्रबलमपि योगराजः प्लीहानं नाशयत्याशु ॥ १ ॥ अथ विडङ्गादिचूर्णम् ॥ विडङ्गानि यवानी च चित्रकं चेति तत्समम् । द्विगुणं देवदारुं च नागरं सपुनर्नवम् ॥१॥ त्रिवृद्भागाश्च चत्वारस्तत्सर्वं कल्कपेषितम् । क्षी-रेणोष्णेन पातव्यं श्रेष्ठं प्लीहविनाशनम् ॥ २ ॥ अथ चैतानि चूर्णानि गवां मूत्रेण पाययेत् । उदरीभूतमप्येवं प्लीहानं संप्रणाशयेत् ॥ ३ ॥ अथ वज्रक्षारः ॥ सौवर्चलं यवक्षारं सामुद्रं काचसैन्धवम् । टङ्कणं स्वर्जिकाक्षारं तुल्यमेकत्र चूर्णयेत् ॥ १ ॥ अर्कदुग्धैः स्नुहीदुग्धैर्भावयेदातपे त्र्यहम् । ऊर्ध्वाधस्थैः क्रमात्तस्य तत्तुल्यैरर्क-पल्लवैः ॥ २ ॥ भाण्डे संस्थाप्य मृल्लिप्ते रुद्ध्वा गजपुटे पचेत्। स्वाङ्गशीतं तु संचू-र्ण्य चूर्णमेषां तु मेलयेत् ॥३॥ त्र्यूषणं च विडङ्गं च राजिकां त्रिफलामपि। चव्यं च हिङ्गुसंसृष्टं तक्रेणाद्याद्यथाबलम् ॥ ४ ॥ वज्रक्षाराभिधं चूर्णमुदराणि विनाशयेत् । शोथं गुल्मं तथाष्ठीलां मन्दाग्निमरुचिं तथा ॥ प्लीहानं यकृदाल्याख्यमुदरं च विशेषतः ॥ ५ ॥ अथ वृन्दाक्तशुक्तिकाक्षारादियोगः । पातव्यो युक्तितः क्षारः क्षीरेणोदधि-शुक्तिजः। पयसा वा प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः प्लीहशान्तये ॥ १ ॥ अथ क्षारादियोगः ॥ क्षारं वा विडकृष्णाभ्यां पूतीकस्याम्बु निसृतम्। पक्वप्लीहप्रशान्त्यर्थं पिबेत्प्रातर्य-थाबलम्॥१॥ अथ सौभाञ्जनादियोगः॥ सौभाञ्जनकनिर्यूहं सैन्धवाग्निकणान्वितम्। पलाशक्षारयुक्तं वा यवक्षारं प्रयोजयेत् ॥१॥ अथ लशुनादियोगः॥ लशुनं पिप्पली-मूलमभयां चैव भक्षयेत् । पिबेद् गोमूत्रगण्डूषं प्लीहरोगविमुक्तये ॥ १ ॥ अथ रोही-तकादिकल्कम्॥ रोहीतकाभयाकल्कं भावितं मूत्रमम्बुना। पीतं सर्वोदरप्लीहमेहार्शःकृ-मिगुल्मनुत् ॥ १ ॥ अथ द्रवन्तीनागवटी ॥ तिलैरण्डद्रवन्तीनां क्षारो भल्लात-कं कणा। एषां भागं समं कृत्वा तत्तुल्यं तु गुडं मतम्॥१॥खादेदग्निबलं मत्वा पावकस्य विवृद्धये। जयेत्प्लीहानमत्युग्रं यकृद्गुल्मं तथैव च ॥२॥ अथ शिग्रुकाथः॥शोफं प्ली-होदरं हन्ति पिप्पलीमरिचान्वितः। आम्लवेतससंयुक्तः शिग्रुकाथः ससैन्धवः ॥१॥ अथ क्षारभावितपिप्पली ॥ पलाशक्षारतोयेन पिप्पली परिभाविता । गुल्मप्लीहार्तिशमनी वह्निदीपिकरी मता॥ १ ॥अथाग्निमुखं लवणम् ॥ चित्रकं त्रिवृता दन्तीत्रिफलारुचकैः समैः। यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रं तु सैन्धवम्॥ १ ॥भावयित्वा स्नुहीक्षीरैः स्नु-काण्डे प्रक्षिपेत्ततः। मृत्पङ्केनानुलिप्याथ प्रक्षिपेज्जातवेदसि ॥ २॥ सुदग्धं च ततो ज्ञात्वा

शनैर्वैद्यः समुद्धरेत् । तक्रेण पीतं तच्चूर्णं यकृत्प्लीहोदरापहम् ॥ एतदग्निमुखं नाम्ना लवणं वह्निवर्धनम् ॥ ३ ॥ अथ चित्रकाद्यं घृतम् ॥ चित्रकस्य तुलाक्वाथे घृतप्रस्थं विपाचयेत् । आरनालं तु द्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ पञ्चकोलकतालीसं क्षारौ च पटुपञ्चकम् । यवान्यौ द्वे च जरणे मरीचं चाक्षसंमितम् ॥ २ ॥ एतैर्युक्तया घृतं सिद्धं मात्रया च पिबेत्प्रगे । प्लीहशोफोदरार्शोघ्नं विशेषादग्निदीपनम् ॥ ३ ॥ अथ महारोहीतकं घृतम् ॥ रोहीतकात्पलशतं संक्षुद्य बदराढकम् । साधयित्वा जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥ १ ॥ घृतप्रस्थं समावाप्य च्छागक्षीरं चतुर्गुणम् । तस्मिन्द्रव्याणि सर्वाणि प्रदद्यात्कर्षिकाणि च ॥ २ ॥ व्योषं फलत्रिकं हिङ्गु यवानीं तुम्बरुं बिडम् । विडङ्गं चित्रकं चैव हपुषा चविकं वचा ॥ ३ ॥ अजाजीकृष्णलवणं दाडिमं देवदारु च । पुनर्नवा विशाला च यवक्षारं सपौष्करम् ॥ ४ ॥ एतैर्घृतं विपक्कं तु विदध्याद्दृढभाजने । प्राययेच्च पलं मात्रां रसयूषपयोऽम्बुभिः ॥ ५ ॥ यकृत्प्लीहोदरं शूलमग्निमान्द्यं च नाशयेत् । कुक्षिशूलं पार्श्वशूलं कटिशूलमरोचकम् ॥ ६ ॥ विबन्धशूलं शमयेत्पाण्डुरोगं सकामलम् । छर्द्यतीसारशमनं तन्द्राज्वरनिवारणम् ॥ महारोहीतकं नाम्ना प्लीहघ्नं तु विशेषतः ॥ ७ ॥ इति महारोहीतकं घृतम् ॥ इति प्लीहचिकित्सा ॥ अथ यकृदुरचिकित्सा ॥ प्लीहोदिष्टाः क्रियाः सर्वा यकृतः संप्रकल्पयेत् । कार्यं च दक्षिणे बाहौ तत्र शोणितमोक्षणम् ॥१॥ पिप्पलीकल्कसंयुक्तं घृतं क्षीरं चतुर्गुणम् । पक्त्वा पिबेद्यथावह्नि यकृद्दाल्युदरापहम् ॥२॥ इति यकृदुरचिकित्सा ॥ अथ बद्धगुदप्रतीकारः ॥ स्विन्ने बद्धोदरे योज्यो बस्तिस्तीक्ष्णैस्तु भेषजैः । सतैललवणैश्चापि निरूहश्चानुवासनम् ॥ १ ॥ उदावर्तहरं सर्वं प्रकर्तव्यं चिकित्सितम् । वर्तयो विविधाश्चात्र पायौ शस्ताः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥ तीक्ष्णैर्विरेचनं चात्र शस्यते तु विशेषतः । वातहन्ता विधिः सर्वो विधातव्यो विजानता ॥ ३ ॥ इति बद्धगुदोदरम् ॥ अथ क्षतोदरमुदकोदरं च ॥ छिद्रान्त्रबद्धसंज्ञेषु जठरेषु प्रयोगवित् । लब्धानुज्ञो भिषक् कुर्यात्पाटनं व्यधनक्रियाम् ॥ १ ॥ तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्भिषक् । ज्ञातींश्च सुहृदो दारान्ब्राह्मणान्नृपतिं गुरुम् ॥ २ ॥ अनुज्ञाप्य भिषग्वर्यो विदध्यात्संशयं ध्रुवम् । सुवेष्टितं त्वधो नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलात् ॥ ३ ॥ अङ्गुल्युदरमात्रं तु व्रीहिवक्त्रेण भेदयेत् । नाडीमुभयतोद्वारां संयोज्यापहरेज्जलम् ॥ ४ ॥ न चैकस्मिन्दिने सर्वं दोषं त्वपहरेत्तथा । कासश्वासज्वरतृष्णा गात्रभङ्गश्च वेपथुः ॥ ५ ॥ अतिसारश्च सुतरां पूर्यते जठरे ततः । तृतीयपञ्चमाद्येषु दिवसेष्वल्पशः पुनः ॥ ६ ॥ स्रावयेदुदकं तैललवणाभ्यां दहेद्व्रणम् । बध्नीयाद्भिषतो दंष्रे रक्तं प्राक् प्रतिपूर्य च ॥ ७ ॥ संवेष्टयेद्गाढतरं कौशेयादिकचर्मणा । जलोदरेऽम्बु विश्राव्य जातं जातं विरेचनैः ॥८॥ विरिक्तजठराध्मानं स्नेहाद्यैर्बस्तिभिर्जयेत् । निभृतां लङ्घितां पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ॥ ९ ॥ अतः परं तु षण्मासान्क्षीरवर्ती भवेन्नरः । त्रीन् मासान्पयसा पेयं पिबेत् त्रींश्चापि योजयेत् ॥ १० ॥

सक्षीरदूषश्यामाकपयसा लवणं लघु। नरः संवत्सरेणैव जयेदाशु जलोदरम् ॥११॥ इति क्षतोदरोदकोदरप्रतीकारः॥

॥ अथ सर्वोदरेषु सामान्यविधिः ॥

उदराणां मलाढ्यत्वाद् बहुशः शोधनं हितम्। क्षीरेणैरण्डजं तैलं पिबेन्मूत्रेण वासकृत्॥ जोतिष्मत्याः पिबेत्तैलं पयसा वा दिने दिने ॥१॥ इति शोधनं वृन्दात्॥ मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत्॥ १॥ अथ देवदार्व्यादिलेपः॥ देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिग्रुकैः। साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं शनैः॥ १॥ ॥ अथ रोहीतकादियोगः॥ रोहीतकाभयाशुण्ठीः पिबेन्मूत्रेण शक्तितः। सर्वोदरहरं प्लीहमेहार्शःकृमिगुल्मनुत्॥ १॥ अथ विशालादिः॥ विशालाशङ्खिनीदन्तीत्रिवृत्त्रिफलकात्रयम्। निशाविडङ्गं कम्पिल्लं मूत्रेणोदरवान् पिबेत्॥ १॥ अथ पय आदि॥ पयो वा चव्यदन्त्यग्निविडङ्गव्योषकल्कितम्। पेयं वा शृङ्गबेराम्बु कषायो दारुवह्निजः। चव्यविश्वसमुत्थो वा पेयो जठरशान्तये॥ १॥ अथ सुश्रुतात्॥ हरीतकीसहस्रं वा गोमूत्रेण पयोऽनुपः। सहस्रं पिप्पलीनां वा स्नुक्क्षीरेण सुभावितम्॥ १॥ पिप्पलीवर्धमानं वा क्षीराशी वा शिलाजतु। तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसं तथा। चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत्॥ २॥ अथ पिप्पलीवर्धमानम्॥ त्रिभिरथ परिवृद्धं पञ्चभिः सप्तभिर्वा दशभिरथ विवृद्धं पिप्पलीवर्धमानम्। इति पिबति युवा यस्तस्य न श्वासकासज्वरजठरगुदार्शोवातरक्तक्षयाः स्युः॥ १॥ अथ देवद्रुमादि॥ देवद्रुमं शिग्रुमसूरकं च गोमूत्रपिष्टामथवाश्वगन्धाम्। पीत्वाशु हन्यादुदरं प्रवृद्धं कृमीन्सशोफानुदरं च दूष्यम्॥ १॥ अथ पटोलाद्यं चूर्णम्॥ पटोलमूलं रजनी विडङ्गं त्रिफलात्वचः। कम्पिल्लकं नीलिनीं च त्रिवृतां चेति चूर्णयेत्॥ १॥ षडाद्यान्कार्षिकानन्त्यांस्त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणान्*। कृत्वा चूर्णं ततो मुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत्॥ २॥ विरिक्तो मृदु भुञ्जीत भोजनं जाङ्गलै रसैः। मण्डं पेयां च पीत्वा वा सव्योषं षडहं पयः॥३॥ शृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेवं पुनः पुनः। हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि॥ कामलां पाण्डुरोगं च श्वयथुं चापकर्षति॥ ४॥ अथ नारायणचूर्णम्॥ यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला सोपकुञ्चिका। कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा॥ १॥ शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रकम्। द्वौ क्षारौ पुष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम्॥ २॥ विडङ्गं च समांशानि दन्तीभागत्रयं तथा। त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा॥ ३॥ एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः। तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्बदराम्बुना॥४॥ आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया। दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाम्बुभिरर्शसि॥ ५॥ परिकर्ते च वृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके। भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे॥ ६॥ हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे। दंष्ट्राविषे

* अत्र पटोलादेः षड्भागाः कार्षिका अन्येषां कम्पिल्लादीनां द्वित्रिचतुर्गुणा भागा ग्राह्याः।

मूलविषे गरले कृत्रिमे विषे । यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ ७ ॥ इति नारायणचूर्णम् ॥ अथ क्षारद्वयचूर्णम् ॥ क्षारद्वयानलव्योषनीलीलवणपञ्चकम् । चूर्णितं सर्पिषा पेयं सर्वगुल्मोदरापहम् ॥ १ ॥ अथ वृन्दाच्छुक्तिकाक्षारादियोगः ॥ सामुद्रशुक्तिकाक्षारो यवक्षारः ससैन्धवः । गोदध्ना संप्रयुज्येत सर्वोदरविनाशनः ॥ १ ॥ अथ उष्ट्रीक्षीरपानम् ॥ उष्ट्रीक्षीरं पिबेज्जीर्णे निरन्नो जठरामयी । पक्षं मासमृतुं वापि न च पानीयमाचरेत् ॥१॥ अथ घृतानि ॥ तत्रादौ बिन्दुघृतम् ॥ अर्कक्षीरं पले द्वे तु स्नुहीक्षीरं पलानि षट् । पथ्या कम्पिल्लकं श्यामा शम्याकं गिरिकर्णिका ॥ १ ॥ नीलिनी त्रिवृता दन्ती शङ्खिनी चित्रकं तथा । एतेषां पलिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । २ ॥ अथास्य मलिने कोष्ठे बिन्दुमात्रं प्रदापयेत् । यावदस्य पिबेद् बिन्दूं तावद्वेगान्विरिच्यते ॥ ३ ॥ कुष्ठं गुल्ममुदावर्तं श्वयथुं सभगन्दरम् । शमयत्युदराण्यष्टौ वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ एतद्बिन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तो विरिच्यते ॥ ४ ॥ इति वृन्दाद्बिन्दुघृतम् ॥ अथ योगतरङ्गिण्या नाराचघृतम् ॥ त्रिफला चित्रको दन्ती बृहती कण्टकारिका । स्नुही चार्कविडङ्गानि घृतस्य कुडवं पचेत् ॥ १ ॥ तस्य मृद्वग्निसिद्धस्य कर्षार्धं पाययेन्नरम् । शोथगुल्मोदरानाहप्लीहोदरजलोदरान् ॥ नाशयत्युल्बणानेतान्सर्पिर्नाराचसंज्ञितम् ॥ २ ॥ अथ त्रिवृताद्यं घृतम् ॥ पयस्यष्टगुणे सर्पिः प्रस्थं स्नुक्पयसः पलम् । त्रिवृता पलकल्केन सिद्धं जठरगुल्मनुत् ॥ १ ॥ अथ पञ्चमूलाद्यं घृतम् ॥ द्वे पञ्चमूल्यौ त्रिवृता निकुम्भः ससप्तलं चित्रकशिग्रुमूलम् । करञ्जबीजं त्रिफलागुडूचीमेरण्डमूलं मदयन्तिका च ॥ १ ॥ पाठां सभार्गीं सुषवीं सतिक्तां सरोहिषां पासकुचेलिकां च । पृथक् समाहृत्य पलं जलस्य द्रोणे पचेत्तच्चतुरंशशेषे ॥ घृतं विपक्वं सकषाययुक्तं निहन्ति पीतं सकलोदराणि ॥ २ ॥ इति पञ्चमूलाद्यं घृतम् ॥ अथ हिङ्ग्वादि घृतम् ॥ हिङ्ग्वा रसोनार्द्रकशिग्रुपथ्याषड्ग्रन्थिदन्तीदशमूलतोयैः । द्विक्षारपञ्चोषणकल्कपादैः सिद्धं घृतं तज्जठरे प्रशस्तम् ॥ १ ॥ इति घृतानि ॥ अथ तक्रपानम् ॥ वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् । शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥ १ ॥ यवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी । सन्निपातोदरी तक्रं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ॥ २ ॥ बद्धोदरी तु हपुषादीप्यकाजाजिसैन्धवैः । पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥ त्र्यूषणक्षारलवणैर्युक्तं तु सलिलोदरी ॥ ३ ॥ इति तक्रम् ॥ अथ शोफोदरचिकित्सा ॥ हरीतकीनागरदेवदारुपुनर्नवाछिन्नरुहाकषायः । सगुग्गुलुर्मूत्रयुतश्च पेयः शोफोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥ १ ॥ पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठीतिक्ताभयादार्व्यमृताकषायः । सर्वाङ्गशोफोदरकासशूलश्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ २ ॥ पुनर्नवादार्व्यभयागुडूचीः पिबेत्समूत्रा महिषाक्षयुक्ताः । त्वग्दोषशोफोदरपाण्डुरोगस्थौल्यप्रसेकोर्ध्वकफामयेषु ॥ ३ ॥ गोमूत्रयुक्तं महिषीपयो वा क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रम् । क्षीरान्नभुक्केवलमेव

गव्यं मूत्रं पिबेद्वा श्वयथूदरेषु ॥ ४ ॥ सप्ताहं माहिषं मूत्रं पयसा चाम्बुवर्जितम्। पिबेदीष्ट्रं पयो मासं श्वयथूदरनाशनम् ॥ ५ ॥ बिल्वाग्निचव्यार्द्रकशृङ्गवेरकाथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम्। सच्छागदुग्धं ग्रहणीगुदोत्थशोफाग्निसादारुचिहृद्धरिष्टम् ॥ ६ ॥ इति श्वयथूदरचिकित्सा ॥ अथ रसाः ॥ तत्रादौ नाराचो रसः ॥ सूतट-ङ्कणतुल्यं तु मरिचं च रसं समम्। गन्धकं पिप्पलीशुण्ठी द्वौ द्वौ भागौ विचूर्णयेत् ॥ १ ॥ सर्वतुल्यं क्षिपेद्दन्तीबीजं सर्वमकल्मषम्। द्विगुञ्जं रेचनं चैतदुदराणि व्यपोहति ॥ २ ॥ अथेच्छाभेदी रसः ॥ शुण्ठीमरीचसंयुक्ता रसगन्धकटङ्कणाः। जेपालस्त्रिगुणः प्रोक्तः सर्वमेकत्र मर्दितम् ॥ १ ॥ इच्छाभेदी रसो ह्यस्य द्विगुञ्जां ससितां पिबेत्। यावच्च चुलकाः पीतास्तावद्वेगैर्विरिच्यते ॥ तक्रोदनं च दातव्यं पथ्यमत्र विजानता ॥ २ ॥ अथ जलोदरारिः ॥ पिप्पलीमरीचं ताम्रं काञ्चनी-चूर्णसंयुतम्। स्नुक्क्षीरैर्दिनं मर्द्य तुल्यं जेपालबीजकम् ॥ निष्कं भुक्तं विरे-केण सत्यं हन्ति जलोदरम् ॥ १ ॥ अत्र क्रव्यादरसो हितः ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णे वह्निर्मन्दत्वमृच्छति। तस्माद् भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥ १ ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम्। विरेकास्थापनं श्रेष्ठं सर्वे-षु जठरेषु च ॥ २ ॥ इति वृन्दात् ॥ अथ पथ्यापथ्यं संहितायाम् ॥ विरेचनं लङ्घनमब्दसम्भवाः कुलत्थमुद्गारुणशालयो यवाः। मृगा द्विजा जाङ्गलसंज्ञयान्विताः पेयासुरा माक्षिकसीधुसैन्धवाः ॥१॥ तक्रं रसोनोरुबुतैलमार्द्रकं शालिं च शाकं कुलकं कटिल्लकम्। पुनर्नवाशिग्रुफलं हरीतकीताम्बूलमेलायवशूकमायसम् ॥ २ ॥ अ-जागवोष्ट्रीमहिषीपयो जलं लघूनि तीव्राणि च दीपनान्यपि। यथामलं पथ्यगणोऽ-यमाश्रितः सखा नृणां स्यादुदरामये सति ॥ ३ ॥ अम्बुपानं दिवास्वापं गुर्वभिष्य-न्दि भोजनम्। व्यायामं चाध्वपानं च जठरी परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥ इति पथ्याप-थ्यम् ॥ इत्युदरचिकित्सा ॥

॥ अथातः शोथनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

अथ शोथस्य संप्राप्तिपूर्वकं रूपमाह ॥ रक्तपित्तकफान्वायुर्दुष्टो दुष्टान्बहिःशिराः। नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यान्मांसत्वगाश्रयम् ॥ उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्नि-चयादतः ॥ १ ॥ अथ संख्यामाह ॥ सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम्। दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ॥ १ ॥ अथ तस्य पूर्वरूपमाह ॥ तत्पूर्वरूपं दवथुः शिरायामोऽङ्गगौरवम् ॥१॥ अथ श्वयथुनिदानम् ॥ शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा। दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणं च ॥ १ ॥ अर्शांस्यचेष्टा न च देहशुद्धिर्मर्माभिघातो विषमा प्रसूतिः। मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥१॥ अथ तस्य सामान्यलक्षणमाह ॥ सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमूष्माथ शिरातनुत्वम्। सलोमहर्षं च विवर्णता

---

१ (क०) पयसाचाम्बुवर्जितम्।

च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ १ ॥ अथ वातशोथमाह ॥ चलस्तनुत्वक्परुषोऽरुणोऽसितः प्रसुप्तिहर्षार्तियुतोऽनिमित्ततः । प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो दिवा बली च श्वयथुः समीरणात् ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह ॥ मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्ज्वरभ्रमस्वेदतृषामदान्वितः । य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत् सपित्तशोफो भृशदाहपाकवान् ॥ १ ॥ अथ कफजमाह ॥ गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्द्यकृत् । सकृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो न चोन्नमेद्रात्रिबली कफात्मकः ॥१॥ सूयन्ते यस्य गात्राणि स्पन्दन्निव रुजन्निव । पीडितात्युन्नमति च वातशोफं तमादिशेत् ॥२॥ यश्चाप्यरुणवर्णाभः शोफो नक्तं प्रणश्यति । स्नेहोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत्स च वातिकः ॥ ३ ॥ यः पीतः सज्वरार्तिः स्यादह्यते च विदह्यते । स्विद्यते क्लिद्यते गन्धिः सपैत्तः श्वयथुः स्मृतः ॥ ४ ॥ यः पीतमुखवर्णत्वक् पूर्वं मध्यात्प्रसूयते । तनुत्वचातिसारौ च स पैत्तः श्वयथुः स्मृतः ॥५॥ अथ द्विदोषजन्यमाह ॥ निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद्द्विदोषजः ॥ १ ॥ अथ सन्निपातजमाह ॥ सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोफो व्यामिश्रहेतुजः ॥ १ ॥ अथाभिघातजमाह ॥ अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः । हिमानिलो दध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुकैः ॥ १ ॥ रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान् । भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ २ ॥ अथ विषजलक्षणमाह ॥ विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् । दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि ॥ १ ॥ विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्करात् । विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ॥ मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ॥२॥ अथ यस्मिन् देशे दोषाः शोथं कुर्वन्ति तमाह ॥ दोषाः श्वयथुमूर्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशयस्थिताः ॥ १ ॥ पक्वाशयस्था मध्ये तु वर्चस्थानगतास्त्वधः । कृत्स्नदेहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ॥ २ ॥ यो मध्यदेशे श्वयथुः सकष्टः सर्वगश्च यः । अर्धाङ्गेऽरिष्टभूतस्याद्यश्चोर्ध्वं परिसर्पति ॥ ३ ॥ अथोपद्रवारिष्टस्यासाध्यत्वमाह ॥ श्वासः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च । तस्य चान्नेऽरुचिर्यस्ति शोथिनं परिवर्जयेत् ॥१॥ उर्ध्वगामी नरं पद्भ्यामधोगामी स्त्रियं मुखात् । उभयोर्बस्तिसञ्जातः शोफो हन्ति न संशयः ॥ २ ॥ अथ स्थानभेदेन साध्यत्वमाह ॥ अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुद्भवः । पुरुषं हन्ति नारीं तु मुखजो गुह्यजो द्वयम् ॥ १ ॥ अथ साध्यासाध्यलक्षणमाह ॥ श्वासः पिपासा दौर्बल्यं ज्वरच्छर्दिररोचकाः । हिक्कातीसारकासाश्च शोथिनं क्षपयन्ति हि ॥ २ ॥ अथ तन्त्रान्तरे ॥ पादप्रवृत्तः श्वयथुः नृणां यः प्राप्नुयान्मुखम् । वक्त्रादधस्ताद्यो याति बस्तिस्तस्य न सिध्यति ॥ ३ ॥ अथ क्षीरपाणिनाप्युक्तम् ॥ ऊर्ध्वगामी नरः पद्भ्यामधोगामी मुखात् स्त्रियः । उभयोर्बस्तिसंजातः शोथो हन्ति न संशयः ॥४॥ छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च । सप्तकोऽयं सदौर्बल्यः ज्वरच्छर्दिविरेचकाः ॥ हिक्का श्वासातिसारश्च शोफिनं परिवर्जयेत् ॥ ५ ॥ इति शोथनिदानम् ।

१ (च०) अर्धाङ्गे ।

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

निदानदोषर्तिविपर्ययक्रमैरुपाचरेत्तं बलकालदोषवित् । अथामजं लङ्घनपाचनक्रमैर्विशोधनैरुल्बणदोषमादितः ॥ १ ॥ शिरोगतं शीर्षविरेचनैरधो विरेचनैरूर्ध्वमतस्तथोर्ध्वम् । उपाचरेत्स्नेहभवं विरूक्षणैः स्नेहस्तु रूक्षेण विरूक्ष्यते ध्रुवम् ॥ २ ॥ विबद्धविट्कानिलजे निरूहणं घृतं तु पित्तानिलजे सतिक्तकम् । शोथेन मूर्च्छावति दाहकर्षिते विशोधनीयं तु समुन्नमिष्यते ॥ ३ ॥ कफोत्थितं क्षारकटूष्णसंयुतैः समूत्रतक्रैस्तु च युक्तिभिर्हरेत् ॥ ४ ॥ मुखतो जायते शोथः स्त्रीणां पुंसां च पादतः । असाध्यौ द्वावपि प्रोक्तौ तयोः पुण्यान्निर्तनम् ॥५॥ अथ श्वयथोर्वातादिभेदविशेषचिकित्सा ॥ शोथे वातोत्थिते पूर्वं मासार्धं त्रिवृतं पिबेत ॥ १ ॥ तैलमेरण्डजं वापि मलबन्धेऽपि तन्मतम् । शाल्यन्नं पयसा युक्तं रसैर्वापि प्रयोजयेत् ॥ स्वेदाभ्यङ्गांश्च वातघ्नान्सेकलेपांश्च कल्पितान् ॥२॥ अथ शुण्ठ्यादिक्वाथः ॥ शुण्ठीपुनर्नवैरण्डपञ्चमूलशृतं जलम् । वातिके श्वयथौ पेयं भुक्तपाकेऽपि तन्मतम् ॥ १ ॥ अथ बीजपूरादिलेपः ॥ बीजपूरजटाहिंस्रादेवदारुमहौषधम् । रास्नाग्निमन्थलेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥ १ ॥ इति वातशोथचिकित्सा ॥ अथ पित्तशोथे ॥ क्षीराशिनः पित्तकृतेऽतिशोफे त्रिवृद्गुडूचीत्रिफलाकषायम् । पिबेद् गवां मूत्रविमिश्रितं वा फलत्रिकाचूर्णमथाक्षमात्रम् ॥ १ ॥ अथ पटोलादिक्वाथः ॥ पटोलत्रिफलारिष्टदार्वीक्वाथः सगुग्गुलुः । हन्ति पित्तभवं शोथं तृष्णाज्वरसमन्वितम् ॥१॥ इति पित्तशोथचिकित्सा ॥ अथ कफशोथे पुनर्नवाविश्वत्रिवृद्गुडूचीशम्याकपथ्यासुरदारुकल्कम् । शोफे कफोत्थेऽक्षसमं समूत्रं क्वाथं पिबेद्वाप्यथ चैव तेषाम् ॥ १ ॥ अथ पुनर्नवावलेहः ॥ पुनर्नवामृतादारुदशमूलरसाढके । आर्द्रकस्य रसप्रस्थे गुडस्य च तुलां पचेत् ॥ १ ॥ तत्सिद्धं व्योषपत्रैलात्वक्पत्रैः कर्षिकैः पृथक् ॥ चूर्णीकृतैर्लिहेच्छीते मधुनः कुडवं क्षिपेत् ॥ २ ॥ लेहः पुनर्नवो नाम श्लेष्मशोफनिषूदनः । श्वासकासारुचिहरो बलपुष्ट्यग्निवर्धनः ॥ ३ ॥ अथारग्वधादितैलम् ॥ कफोत्थेऽत्र पिबेत्तैलं सिद्धमारग्वधादिना । मन्देऽग्नौ स्तिमिते कोष्ठे स्रोतोरोधेऽरुचावपि ॥ क्षारमूत्रासवारिष्टचूर्णं तक्रे नियोजयेत् ॥ १ ॥ इति कफशोथचिकित्सा ॥ अथ त्रिदोषजे मिश्रे च ॥ मिश्रे मिश्रक्रमं कुर्यात्सर्वजे सर्वमेव तु ॥ अथ पिप्पल्यादिचूर्णम् ॥ पिप्पल्यजाजी गजपिप्पली च निदिग्धिकानागरचित्रकैश्च । रजन्ययःपिप्पलिमूलपाठामुस्तं च चूर्णं सुखतोयपीतम् ॥ कल्कश्च भूनिम्बमहौषधाभ्यां हन्यात्त्रिदोषं चिरजं च शोफम् ॥ १ ॥ अथार्द्रकरसादियोगः ॥ रसैस्तथैवार्द्रकनागरस्य पेयोऽथ जीर्णे पयसाथ मद्यात् । शिलाह्वयं वा त्रिफलारसेन हन्यात्त्रिदोषं श्वयथुं प्रसह्य ॥ १ ॥ इति त्रिदोषजमिश्रचिकित्सा ॥ अथागन्तुजे विषजे च ॥ शोफे चागन्तुजे कुर्यात्सेकलेपादिशीतलम् । भल्लातकभवे शोफे सतिलाकृष्णमृत्तिका ॥ १ ॥

---

१ (च०) अथो भवेत् ।

॥ १ ॥ नवनीततिलालेपादथ दुग्धं तिलान्वितम् । यष्टिदुग्धघृततिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः ॥ शोफमारुष्करं हन्ति चूर्णं शालदलस्य वा ॥ २ ॥ इत्यागन्तुकविषचिकित्सा ॥

॥ अथ सामान्यविधिः ॥

अथ बिल्वपत्रस्वरसः ॥ बिल्वपत्ररसः पीतः शोषणः श्वयथौ रुजि । विड्सङ्गे चैव दुर्नाम्नि विषूच्यां कामलास्वपि ॥ १ ॥ अथ भूनिम्बादिकल्कः ॥ भूनिम्बविश्वकल्कं जग्ध्वा पीतः पुनर्नवाक्वाथः । अपहरति नियतमाशु श्वयथुं सर्वाङ्गजं नृणाम् ॥ २ ॥ अथ क्वाथाः ॥ तत्रादौ पथ्यादिः ॥ पथ्यामृताभार्गिपुनर्नवाग्निदार्वीनिशादारुमहौषधानाम् । क्वाथो निपीतो दरपाणिपादवक्त्राश्रितं हन्त्यचिरेण शोफम् ॥ १ ॥ अथ त्रिफलादिक्वाथः ॥ त्रिफलाक्वाथपानं हि महिषीसर्पिषा सह । हन्ति शोफं प्रमेहं च नाडीव्रणभगन्दरम् ॥ १ ॥ अथ सिंहास्यादिः ॥ सिंहास्यामृतभण्टाकीक्वाथं पीत्वा समाक्षिकम् । कृच्छ्रशोथं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं ज्वरं वमिम् ॥१॥ अथ चूर्णानि ॥ तत्रादौ पिप्पल्यादि ॥ कृष्णाग्निविश्वघनजीरककण्टकारीपाठानिशाकरिकणामगधाजटानाम् । चूर्णं कवोष्णसलिलेन विलोड्य पीतं नातः परं श्वयथुरोगहरं नराणाम् ॥ १ ॥ अथ गुडाद्यं चूर्णम् ॥ गुडपिप्पलिशुण्ठीनां चूर्णं श्वयथुनाशनम् । आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ १ ॥ अथान्यच्च ॥ गुडात्पलत्रयं ग्राह्यं शृङ्गबेरं पलत्रयम् । शृङ्गबेरसमा कृष्णा लोहकिट्टायसोः पलम् ॥ चूर्णमेतत्समुद्दिष्टं सर्वश्वयथुनाशनम् ॥१॥ अथ पुनर्नवाद्यं चूर्णम् ॥ पुनर्नवा दार्व्यमृतापाठा विश्वश्वदंष्ट्रिका । रजन्यौ द्वे बृहत्यौ च पिप्पल्यग्निश्चित्रकं वृषः ॥ १ ॥ समभागानि संचूर्ण्य गवां मूत्रेण वा पिबेत् । बहुप्रकारं श्वयथुं सर्वगात्रावसारिणम् ॥ हन्ति चाशूदराण्यष्टौ व्रणांश्चैवोद्धतानपि ॥ २ ॥ अथ विडङ्गादि ॥ विडङ्गदन्तीकटुकात्रिवृच्चित्रकदारवः । व्योषः सकृष्णा त्रिफला समा देया ह्ययोरजः ॥ द्विगुणं तत्पिबेच्चूर्णं पयसा शोफशान्तये ॥ १ ॥ अथ गुडार्द्रकादियोगः ॥ गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा गुडाभयां वा गुडपिप्पलीं वा । कर्षाभिवृद्ध्या त्रिफलप्रमाणं खादेन्नरः पथ्यमथापि मासम् ॥१॥ शोफप्रतिश्यायगलास्यरोगान्सश्वासकासारुचिपीनसादीन् । जीर्णज्वरार्शोग्रहणीविकारान् हन्यात्तथान्यानपि वातरोगान् ॥ २ ॥ अथ पुनर्नवादियोगः ॥ पुनर्नवामूलकदेवदारुच्छिन्नोद्भवाचित्रकमूलसिद्धाः । रसा यवागूश्च पयांसि यूषाः शोफे प्रदेया दशमूलगर्भाः ॥१॥ अथ क्षीरम् ॥ क्षीरं शोफहरं दारुवर्षाभूनागरैः शृतम् । पेयं वा चित्रकं व्योषत्रिवृद्दारुप्रसाधितम् ॥१॥ अथार्द्रकरसः ॥ आर्द्रकस्य रसः पीतः पुराणगुडमिश्रितः । अजाक्षीराशिनः शीघ्रं सर्वशोथहरो भवेत् ॥ १ ॥ अथ गोमूत्रमण्डूरम् ॥ गोमूत्रसिद्धमण्डूरं सुरभीरसभावितम् । माणकार्द्रककन्दानां रसेष्वपि च भावयेत् ॥ १ ॥ त्रिफलाकटुचव्यानां चूर्णं पाणितलद्वयम् ॥ क्षिपेत्सु-

सिद्धे पाके तु मधुनश्च पलद्वयम् ॥ निहन्ति सर्वजं शोफं सर्वाङ्गं च विशेषतः* ॥ २ ॥ इति गोमूत्रमण्डूरम् ॥ अथ कंसहरीतकी ॥ द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषाये कंसेऽभयानां च शतं गुडाच्च । लेहे सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषत्रिसौगन्ध्यमुपस्थिते च ॥ १ ॥ प्रस्थार्धमात्रं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशूकात् । एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहाच्छुक्तिर्निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम् ॥ २ ॥ कासज्वरारोचकमेहगुल्मप्लीहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् । कार्श्यामवातानसृगम्लपित्तवैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥ ३ ॥ दशमूलहरीतक्या तुल्या कंसहरीतकी । मानं तेनात्र तत्रस्थं चरके प्राह जेज्जटः ॥ ४ ॥ इति कंसहरीतकी ॥ अथ दशमूलहरीतकी ॥ दशमूलीकषायस्य कंसे पथ्याशतं गुडात् । तुलां पचेद्घने तत्र व्योषक्षारचतुष्पलम् ॥ १ ॥ त्रिजातं तु सुवर्णांशं प्रस्थार्धं मधुना[1] हिमे । दशमूलहरीतक्यः शोफान् घ्नन्ति सुदुस्तरान् ॥ २ ॥ अथ पुनर्नवासवः ॥ पुनर्नवे द्वे तु पले सपाठा दन्ती गुडूची सह चित्रकेण । निदिग्धिका च त्रिफला विपक्वा द्रोणावशेषे सलिले ततस्तम् ॥ १ ॥ पूत्वा रसे द्वे च शतं पुराणं गुडं मधुप्रस्थयुतं सुशीतम् । मासं निदध्याद् घृतभाजनस्थं पले यवानां परतश्च मासम् ॥ २ ॥ चूर्णीकृतैरर्धपलांशकैस्तैर्हैमत्वगेलामरिचाम्बुपत्रैः । गन्धान्वितं क्षौद्रयुतं प्रदिग्धं जीर्णे पिबेद् व्याधिबलं समीक्ष्य ॥ ३ ॥ हृत्पाण्डुरोगश्वयथुं प्रवृद्धं प्लीहभ्रमारोचकमेहगुल्मान् । भगन्दरार्शोजठराणि कासश्वासग्रहण्यामयकुष्ठकण्डूः ॥ ४ ॥ शाखानिलं बद्धपुरीषतां च हिक्कां तु कासं च हलीमकं च । क्षिप्रं जयेद्वर्णबलायुरोजस्तेजोऽन्वितो मांसरसांश्च भुक्त्वा ॥ ५ ॥ इति गदनिग्रहात्पुनर्नवासवः ॥ अथ सर्वशोफे वासासवः ॥ वासकस्य तुले द्वे तु द्विद्रोणेऽपां विपाचयेत् । द्रोणार्धशेषं तं ज्ञात्वा पूते शीते प्रदापयेत् ॥ १ ॥ गुडस्यैकां तुलां तत्र धातक्यास्तु पलाष्टकम् । क्षिपेच्चूर्णीकृते तस्मिंस्त्वगेलापत्रकेसरम् ॥ २ ॥ कक्कोलव्योषतोयानि पालिकान्युपकल्पयेत् । निदध्याद्घृतभाण्डे तु पक्षादूर्ध्वं ततः पिबेत् वासकासव इत्येष सर्वश्वयथुनाशनः ॥ ३ ॥ इति वासासवः ॥ अथ दार्व्यादियोगः ॥ पिबेदुष्णाम्बुना दारुपथ्याशुण्ठीपुनर्नवाः । विडङ्गातिविषावासाविश्वदारूपणानि च ॥ वर्षाभूशृङ्गबेराभ्यां कल्कं वा सर्वशोफनुत् ॥ १ ॥ अथ तक्रादियोगः ॥ तक्रं पिबेद्वा गुरुभिन्नवर्चाः सव्योषसौवर्चलमाक्षिकं च । विड्वातसङ्गे पयसा रसैर्वा प्रागुष्णमद्यादुरुबूकतैलम् ॥ १ ॥ अथ पुनर्नवादिघृतम् ॥ पुनर्नवापत्ररसालमूलं संक्षुद्य तोयार्मणशेषसिद्धम् । चतुर्थभागेन घृते विपक्वं प्रस्थं तु तत्कल्कपलाष्टकेन ॥ १ ॥ संसेवितं वातबलासरोगान् सर्वांश्च शोफानतिदुस्तरांश्च । गुल्मोदरप्लीहगुदोद्भवांश्च निहन्ति वह्निं कुरुतेऽपि पुंसाम् ॥ २ ॥ अथ पञ्चमूलाद्यं तैलम् ॥ पञ्चमूलं सलवणं सरलं देवदारु च । हस्तिकर्णीपलाशस्य फलानि निचुलस्य च ॥ १ ॥ पलांशं काकनासा च गुडूचीदे-

---

* अत्र गोमूत्रसिद्धं लोहमलं संचूर्ण्य गोमूत्रक्षारादिनातपे परिभाव्य त्रिफलादिचूर्णं द्विगुणमूत्रेण पक्तव्यम् ।

1 (च०) मधुनो ।

वपुष्पकम् । अहिंसा श्रेयसी हिंस्रा बस्तगन्धा पुनर्नवा ॥ २ ॥ कायस्था च वय-
स्था च दारुको जटिला जटा । अलम्बुषोरुबूकं च मधुस्राटं सनागरम् ॥ ३ ॥ शि-
ग्रु गोधावनी भार्गी तर्कारी पौष्करी जटा । एतैः सिद्धं यथालाभं तैलमभ्यञ्जनैस्त्रिभिः ॥
निहन्त्युदीर्णं श्वयथुं जन्तोर्वातकफात्मकम् ॥ ४ ॥ अथ शुष्कमूलकाद्यं तैलम् ॥
शुष्कमूलकवर्षाभूदारुरास्नामहौषधैः । पक्वमभ्यञ्जने तैलं समूलं शोफनाशनम् ॥ १ ॥
अथ सेकलेपस्वेदनानि ॥ अथ पुनर्नवादिलेपः ॥ पुनर्नवादारुशुण्ठीसिद्धार्थं शिग्रुमेव
च । पिष्ट्वा चैवारनालेन प्रलेपः सर्वशोथजित् ॥ १ ॥ अथ कृष्णादिलेपः ॥
कृष्णा पुराणपिण्याकशिग्रुत्वक् सिकतातसी । प्रलेपो मर्दने युञ्ज्यात्सुखोष्णो मूत्र-
कल्कितः ॥ १ ॥ अथ दार्वादिः ॥ दारुगुग्गुलुशुण्ठीनां कल्को मूत्रेण शोफजित् ।
गोमूत्रस्य च योगो वा क्षिप्रं श्वयथुनाशनः ॥ १ ॥ अथार्कादिः ॥ सेकस्तथार्क-
वर्षाभूनिम्बक्वाथेन शोफजित् । गोमूत्रेणापि कुर्वीत सुखोष्णेनावसेचनम् ॥ सौवर्च-
लसमं घृष्टं सर्षपैश्च प्रलेपनम् ॥ १ ॥ अथ न्यग्रोधादिलेपः ॥ न्यग्रोधोदुम्बराश्व-
त्थप्लक्षवेतसवल्कलैः । ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्याच्छोफनिवारणः परः ॥१॥ अथ गोधूमपी-
लिका ॥ गोधूमकणिकायुक्ता निर्गुण्डीपत्रचूर्णिका । पोलिका तिलतैलेन युक्ता शोथ-
विनाशनी ॥ १ ॥ अथ पुनर्नवादिस्वेदः ॥ पुनर्नवाग्निनिर्गुण्डीपलितैरण्डजैर्दलैः ।
सहचरैर्जलं तप्तं तत्स्वेदः शोफहा मतः ॥ १ ॥ अथ कुटजादिस्वेदः ॥ कुटजार्कशि-
रीषाणां विदेलैरण्डनिम्बजैः । पत्रैर्युक्तं जलं तप्तं तत्स्वेदो दुष्टशोफहृत् ॥ १ ॥ अ-
थ बिभीतकादिलेपः ॥ बिभीतकानां पलमध्यलेपः सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रशस्तः ।
यष्ट्याह्वमुस्तैः सकपित्थमूत्रैः सचन्दनैस्तत्पिटिकासु लेपः ॥ १ ॥ इति सेकलेपस्वे-
दनानि ॥ अथ रसाः ॥ तत्रादौ शोफारिः ॥ हिङ्गुलं जयपालं च मरिचं टङ्कणं कणाम् ।
संमर्द्य वल्लः सघृतः सर्वशोफहरः परः ॥ १ ॥ अथ श्वयथुघाती रसः ॥ रसगन्धक-
लोहकणात्रिवृता मरिचामरदारु निशा त्रिफलात् । दलितं मृदु गोसलिलेन
पिबेदनुरूपममुं श्वयथूदरहम् ॥ १ ॥ इति श्वयथुघाती रसः ॥ देयो क्षु-
दयमार्तण्डो त्रैलोक्याडम्बरोऽथ वा । अग्निकुमारको वात्र देयः शोफविनाशनः ॥१॥
इति रसाः ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ पुरातनाः शालियवाः कुलत्था मुद्गाश्च गोधा-
पि च शल्लकोऽपि । भुजङ्गभुकृतित्तिरिताम्रचूडलावादयो जाङ्गलविष्किराश्च
॥ १ ॥ कूर्मोऽपि शृङ्गी मधुराणसर्पिस्तक्रं सुरा माक्षिकमासवश्च । निष्पावकाटि-
ल्लकरक्तशिग्रुरसोनकर्कोटकबालमूलम् ॥ २ ॥ पुनर्नवं गृञ्जनकं पटोलं वेत्राग्रधात्री
फलमूलकानि । यथामलं पथ्यमिदं प्रयुक्तं शोफामयं सत्वरमुच्छिनत्ति ॥३॥ ग्राम्या-
नूपं पिशितलवणं शुष्कशाकं नवान्नं गौडं पिष्टं दधि सकृशरं निर्झरं मद्यमम्लम् ।
धाना वल्लूरमांसं बहुनशनमथवा गुर्वसात्म्यं विदाहि स्वप्नं रात्रौ श्वयथुगदवान् वर्जये-
न्मैथुनं च ॥४॥ अथ वृन्दात् पथ्यापथ्यम् ॥ पुराणयवशाल्यन्नं दशमूलोपसाधितम् ।
आम्लमल्पकटुस्नेहं भोजनं शोफिनां हितम् ॥ १ ॥ पिष्टान्नमुष्णं लवणानि मद्यं मृदं

१ (च०) दारुका । २ (च०) विदुलैरण्ड—। ३ (च०) पत्रैः । ४ (च०) अल्पमल्पं ।

दिवा स्वप्नमजाङ्गलं च । पयो गुडं तैलमथो गुरूणि शोफं जिघांसुः परिवर्जयेत ॥ २ ॥ इति शोफामयचिकित्सा ॥

॥ अथ मुष्कान्त्रवृद्धिवर्ध्मरोगनिदानम् ॥

तस्य संप्राप्तिमाह ॥ क्रुद्धोऽनूर्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् । मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ॥ प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोशयोः ॥ १ ॥ वृद्धेः संख्यामाह ॥ दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः सवृद्धिः सप्तधा गदः । मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलः ॥१॥ वातजमाह ॥ वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥ १ ॥ पित्तजमाह ॥ पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ॥ १ ॥ श्लेष्मजमाह ॥ कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान्कठिनोऽल्परुक् ॥ १ ॥ रक्तजमाह ॥ कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः ॥१॥ मेदोजमाह ॥ कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥ १ ॥ मूत्रजमाह ॥ मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः । अम्भोभिः पूर्णदृतिवत्क्षोभं याति सरुङ् मृदुः ॥ १ ॥ मूत्रकृच्छ्रमधस्तात्स्याच्चालयन् फलकोशयोः ॥ १ ॥ अन्त्रजमाह ॥ वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः । धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः ॥ १ ॥ क्षोभणैः कुपितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदि । पवनो द्विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥ कुर्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ॥ २ ॥ उपेक्ष्यमाणतयाण्डवृद्धिमाह ॥ उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीं स कुर्यात् । प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्राध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ १ ॥ असाध्यमाह ॥ यस्यान्त्रावयवैः श्लेष्मा मुष्कयोर्याति संचयात् । अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ॥ रूक्षकृष्णारुणासितस्तन्तुजालसमावृतः ॥ १ ॥ इत्यन्त्रवृद्धिनिदानम् ॥ अथ वर्ध्मनिदानम् ॥ अत्यभिष्यन्दिगुर्वन्नसेवनान्निचयं गतः । करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु ॥ ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं वर्ध्ममिति निर्दिशेत् ॥ १ ॥ इति वर्ध्मनिदानम् । इति मुष्कान्त्रवृद्धिवर्ध्मनिदानम् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सामाह ॥

अथ वातवृद्धिचिकित्सा ॥ सक्षीरं वा पिबेत्तैलं मासमेरण्डसंभवम् । गुग्गुलूरुबुतैलं वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ॥ वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥१॥ अथ पित्तवृद्धिचिकित्सा ॥ चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलम् । क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यात्पित्तवृद्धिरुजापहः ॥ १ ॥ पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् । पानं वापि कषायस्य पित्तवृद्धौ प्रशस्यते ॥ २ ॥ अथ कफवृद्धिचिकित्सा ॥ कफवृद्धौ मूत्रपिष्टैरुष्णवीर्यैः प्रलेपनम् । पातव्यो मूत्रसंयुक्तः कषायः पीतदारुणः ॥ १ ॥ त्रिकटुत्रिफलाक्वाथं सक्षारलवणं पिबेत् । कफवातात्मकोपघ्नं विरेकात्कफवृद्धिजित्[१] ॥ २ ॥ अथ रक्तवृद्धिचिकित्सा ॥ अविदाहि च भैषज्यं कर्तव्यं रक्तपैत्तिके । सर्वं पित्तहरं

१ (च०) स वायुः

कार्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥ १ ॥ मुहुर्मुहुर्जलौकाभिः शोणितं रक्तजे हरेत् । शीतमालेपनं सर्वं पाको रक्ष्यः प्रयत्नतः ॥ २ ॥ त्रिवृतं प्रपिबेत्क्षौद्रशर्करासहितं मुहुः । पित्तग्रन्थिक्रमं कुर्यादामे पक्के च रक्तजे ॥ ३ ॥ अथ मेदोवृद्धिचिकित्सा ॥ स्विन्नं मेदः समुत्थानं लेपयेत्सुरसादिना । शिरो विरेचयेद् द्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ १ ॥ अथ षडूषणगुग्गुलुः ॥ षडूषणं क्षौद्रसमं गुग्गुलुं गव्यसर्पिषा । प्रयुक्तं कुट्टय भुञ्जीत यथाग्नि दिवसानने ॥ कटुतिक्तकषायाशी मेदोवृद्धिप्रणाशनम् ॥ १ ॥ इति मेदोवृद्धिः ॥ अथ मूत्रजेऽन्त्रवृद्धौ च ॥ संस्वेद्य मूत्रप्रभवं वस्त्रखण्डेन वेष्टयेत् । सीवन्या पार्श्वतोऽधस्ताद्विधेद्व्रीहिमुखेन वै ॥१॥ मुष्ककोशमगच्छन्त्यामन्त्रवृद्धौ विचक्षणः । वातवृद्धिक्रमं कुर्याद्दाहस्तत्राग्निना हितः ॥ २ ॥ शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनिमादरात् । व्यत्यासाद्वा शिरां विधेदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ॥ ३ ॥ तैलमेरण्डजं पीतं बलासिद्धं पयोऽन्वितम् । आध्मानशूलोपचितमन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः॥४॥ रास्नायष्ट्यमृतैरण्डबलागोक्षुरसाधितः । क्वाथोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुबुतैलेन मिश्रितः ॥ ५ ॥ पिप्पली जीरकं कुष्ठं बदरं शुष्कगोमयम् । काञ्जीकेन प्रलेपोऽयमन्त्रवृद्धिविनाशनः ॥ ६ ॥ देवदारुमिशीवासाटाकलीमूलसैन्धवैः । क्षौद्रयुक्तैश्च तैर्लेपो वृद्धिमन्त्रभवां जयेत् ॥ ७ ॥ अथाण्डवृद्धिचिकित्सा ॥ तैलं नारायणं योज्यं पानाभ्यञ्जनबस्तिषु । गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां रसगन्धककज्जलीम् ॥ १ ॥ पीत्वा निहन्ति सहसा वृद्धिं वृषणसंभवाम् । फलत्रिकोद्भवं क्वाथं गोमूत्रेणैव पाचयेत् ॥ वातश्लेष्मकृतं हन्ति शोथं वृषणसंभवम् ॥ २ ॥ प्लक्षाक्षबीजशुण्ठीनिर्गुण्डीनां मिथः समैश्चूर्णैः । घृतमधुसहिता पिण्डी न क्षमते मुष्कवृद्धिकथाम् ॥ ३ ॥ वचासर्षपकल्केन प्रलेपः शोफनाशनः । दार्वीचूर्णं गवां मूत्रैर्निपीतं मुष्कवृद्धिजित् ॥ आर्द्रकस्य रसः क्षौद्रयुक्तो वृषणवातजित् ॥ ४ ॥ अथ सामान्यविधिः ॥ अथ मांस्यादि घृतम् ॥ मांसी कुष्ठं पत्रकैला रास्ना शृङ्गी च चित्रकम् । क्रमिघ्नमश्वगन्धा च शैलेयं कटुरोहिणी ॥ १ ॥ सैन्धवं तगरं चैव कुटजातिविषैः समैः । एतैश्च कार्षिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥ वृषमुण्डीतकैरण्डनिम्बपत्रभवं रसम् । कण्टकार्याश्चापि दुग्धं प्रस्थं प्रस्थं विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ सिद्धमेतद् घृतं पीतमन्त्रवृद्धिं व्यपोहति । वातवृद्धिं पित्तवृद्धिं मेदोवृद्धिमथापि वा । मूत्रवृद्धिं च हन्त्येतत्सर्पिराशु न संशयः ॥ ४ ॥ इति मांस्यादिघृतम् ॥ अथ पुनर्नवादि तैलम् ॥ पुनर्नवामृता दारु सक्षारं लवणत्रयम् । कुष्ठं सटी वचा मुस्तं रास्ना कट्फलपुष्करम् ॥ १ ॥ यवानी हपुषा शिग्रु शताह्वा चाजमोदिका । विडङ्गातिविषायष्टीपञ्चकोलकसंयुतैः ॥ २ ॥ एतैः कल्कः समैरक्षैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् । गोमूत्रं द्विगुणं देयं काञ्जिकं च तथैव च ॥ ३ ॥ पुनर्नवाद्यमेतत्तु बस्तौ पाने तथोत्तमम् । कट्यूरुपृष्ठमेण्ढ्रेषु कुक्षौ च वृषणाश्रितम् ॥ कफवातोद्भवं शूलमन्त्रवृद्धिविनाशनम् ॥ ४ ॥ इत्यन्त्रवृद्धिचिकित्सा ॥ अथ वर्ध्मचिकित्सामाह ॥ मूलं बिल्वकपित्थयोररलुकस्याग्नेर्बृहत्योर्द्वयोः श्यामापूतिकरञ्जशिग्रुकतरोर्विश्वौषधारुष्करम् । कृष्णाग्रन्थिकवेल्लपञ्चलवणं क्षाराजमोदा-

न्वितम् पीतं काञ्जिककोष्णतोयमथितैश्चूर्णीकृतं वर्ध्मजित् ॥ १ ॥ इति बिल्वादिचूर्णम् ॥ भृष्टश्चैरण्डतैलेन कल्कः पथ्यासमुद्भवः । कृष्णासैन्धवसंयुक्तो वर्ध्मरोगहरः परः ॥ १ ॥ श्वदंष्ट्रासिन्धुविश्वाब्ददारुक्रिमिहराश्मभित् । क्षोभचूर्णं घृतेनाघ्राद्वातवर्ध्महरं परम् ॥ २ ॥ सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलं वचा । ह्रीवेरं मधुकं भार्गी देवदारु सनागरम् ॥ ३ ॥ कट्फलं पौष्करं मेदा चविका चित्रकं सटी । विडङ्गातिविषे श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ॥ ४ ॥ बिल्वाजमोदा रास्ना च दन्ती कृष्णा च तैः समैः । साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥ ५ ॥ वर्ध्मोदावर्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान् । आनाहमश्मरीं चैव हन्यात्तदनुवासनात् ॥ ६ ॥ इति सैन्धवाद्यं तैलम् ॥ अजाजीहपुषाकुष्ठं गोमयं बदरान्वितम् । काञ्जिकेन तु संपिष्टं कुर्याद्वर्ध्मप्रलेपनम् ॥ १ ॥ सद्यो मृतस्य काकस्य मलेन परिलेपनम् । वर्ध्मरोगः प्रयात्याशु रविणा तिमिरं यथा ॥ पक्केऽत्र दारणं कृत्वा प्रकर्तव्या व्रणक्रिया ॥ २ ॥ इति वर्ध्मचिकित्सा ॥ अथ कुरण्डचिकित्सा ॥ यः पित्तदोषेण कुरण्डरोगो भवेच्छिशोर्दक्षिणमुष्कभागे । तस्योर्ध्वभागं श्रवणस्य विध्येद्वामस्य वामप्रभवे परस्य ॥ १ ॥ अथैरण्डतैलादियोगः ॥ एरण्डतैलसंमिश्रं कासीसं सैन्धवं पिबेत् । वस्त्रेण वृषणं बद्धं कुरण्डज्वरनाशनम् ॥ १ ॥ अथेन्द्रवारुण्यादि ॥ इन्द्रवारुणिकामूलं तैलं पुष्करजं तथा । संमर्द्य च सगोदुग्धं पिबेज्जन्तुः कुरण्डजे ॥ १ ॥ अथ सैन्धवादिलेपः ॥ संचूर्णितं सैन्धवमाज्ययुक्तं संमर्द्य तोयस्थितमेव सोष्णम् । मुहुर्मुहुर्यः कुरुते प्रलेपं विलीयते तस्य कुरण्डरोगः ॥ १ ॥ इति सैन्धवादिलेपः ॥ गवां घृतेन संयुक्तं क्षिपेत्सैन्धवचूर्णकम् । पिबेत्सप्तदिनं यावत्तावल्लेपः कुरण्डजे ॥ १ ॥ तण्डुलवारिविमिश्रं घृतपूरसंज्ञं यदुच्यते लोके । तन्मूलपिष्टलेपं कुरण्डगलगण्डयोः कुर्यात् ॥ २ ॥ ईश्वरीमूलमेरण्डमूलं मूषकचर्म च । प्रलेपः स्यात्कुरण्डानां रोगविच्छेदकारकः ॥ ३ ॥ सुपेषितं ब्राह्मणयष्टिकायाः मूलं समं तण्डुलधावनेन । निहन्ति लेपाद् गलगण्डमालां कुरण्डमुख्यानखिलान् विकारान् ॥ ४ ॥ वातारितैलमृदितं सुरवारुणीजं मूलं नरः पिबति यो मसृणं विचूर्ण्य । गव्ये निधाय पयसि त्रिदिनावसाने तस्य प्रणश्यति कुरण्डकृतो विकारः ॥ ५ ॥ गोमूत्रसिद्धां रुबुतैलभृष्टां हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् । खादेन्नरः कोष्णजलानुपानान्निहन्ति कुरण्डमतीव वृद्धम् ॥ ६ ॥ शम्बूकोदरनिहितं गव्यं सप्ताहमातपे सर्पिः । स्थितमपहरति कुरण्डं सैन्धवचूर्णान्वितं लेपात् ॥ ७ ॥ इति कुरण्डचिकित्सा ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ संशोधनं वस्तिरसृग्विमोक्षः स्वेदः प्रलेपोऽरुणशालयश्च । एरण्डतैलं सुरभीजलं च धन्वामिषं शिग्रुफलं पटोलम् ॥ १ ॥ पुनर्नवागोक्षुरकाग्निमन्थं ताम्बूलपथ्यारसनारसोनम् । वान्त्यङ्गनाश्ञ्जनकं मधूनि कौम्भं घृतं तप्तजलं च तक्रम् ॥ २ ॥ अर्धेन्दुवद्वङ्क्षणयोश्च दाहो व्यत्यासतो बाहुशिराव्यधश्च । यथामयं शस्त्रविधिश्च वर्गः स्याद्वर्ध्मवृद्ध्यामयिनां सुखाय ॥ ३ ॥ आनूपमांसानि दधीनि माषाः पिष्टानि दुष्टान्नमुपोदिका च । गुरूणि शुक्रोत्थित-

वेगरोधाः स्युर्वर्ध्मवृद्ध्यामपिनामभित्राः ॥ ४ ॥ अथ वृन्दात् । वेगाहार्तें पृष्ठयानं व्यायामं मैथुनं तथा । अत्याशनमथाध्वानमुपवासं परित्यजेत् ॥ १ ॥ इति मुष्कान्त्रवृद्धिवर्ध्मकुरण्डचिकित्सा ॥

॥ अथ गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदनिदानमाह ॥

अथ गलगण्डादिनिदानमाह । निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले । महान्वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ १ ॥ अथोक्तं भोजेनापि । महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्यागलाश्रयम् । लम्बन्तं मुष्कवद् दृष्ट्वा गलगण्डं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ अथ तस्य संप्राप्तिमाह ॥ वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो मन्ये तु संश्रित्य तथैव मेदः । कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥ १ ॥ अथ तत्र वातिकमाह ॥ तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु । पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको यदृच्छया पाकमियात्कदाचित् ॥ १ ॥ वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह ॥ स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डूः शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु । चिराभिवृद्धिं भजते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ॥ माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः ॥ १ ॥ अथ मेदोजमाह ॥ स्निग्धो गुरुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदोभवः कण्डुयुतोऽल्परुक्च । प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥ १ ॥ स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेऽनुशब्दं कुरुतेऽतिमात्रम् ॥ अथासाध्यत्वमाह ॥ कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्तम् । क्षीणं च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरं चापि विवर्जयेद्धि ॥ १ ॥ अथ स्थानतुल्यतया गण्डमालामिहैवाह ॥ कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षासमन्यागलवङ्क्षणेषु । मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः ॥ १ ॥ यदाह भोजः ॥ वातपित्तकफा वृद्धा मेदश्चापि समन्वितम् । जङ्घयोः कण्डरां प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान् बहून् ॥ १ ॥ कुर्वन्ति ग्रन्थींस्तांस्तेभ्यः पुनः प्रकुपितोऽनिलः । तान् दोषानूर्ध्वगो वक्षःकक्षामन्यागलाश्रितः ॥ २ ॥ नानाप्रकारान् कुरुते ग्रन्थीन् सात्वपची इव । अपची कण्ठमन्यासु कक्षावङ्क्षणसन्धिषु ॥ गण्डमालां विजानीयादपचीतुल्यलक्षणाम् ॥ ३ ॥ अथ गण्डमालातुल्यतया अपचीमाह ॥ ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥ १ ॥ तस्याः साध्यासाध्यत्वमाह ॥ साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासज्वरच्छर्दियुतास्त्वसाध्याः ॥ १ ॥ अथापचीरूपगुणतया ग्रन्थिकामाह ॥ वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च । वृत्तोन्नतं विग्रथितं तु शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥ १ ॥ अथ वातिकमाह ॥ आयम्यते वृश्चति तुद्यते च प्रत्यस्यते मथ्यति भिद्यते च । कृष्णो मृदुर्बस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह ॥

दन्दह्यते धुप्यति चूष्यते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि। रक्तः स पीतोऽप्यथ वापि पित्ताद्भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह ॥ शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिपाण्डुः पाषाणवत्संहननोपपन्नः। शिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनं च पूयम् ॥ १ ॥ अथ मेदोजमाह ॥ शरीरवृद्धिः क्षयवृद्धिहानिःस्निग्धो महान् कण्डुयुतोऽल्परुक् च। मेदःकृतो गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याकसर्पिःप्रतिमं च मेदः ॥ १ ॥ उक्तं च भोजेन ॥ मेदो वायुर्यदा मांसे निक्षिपेदथवा त्वचि। तत्र मेदोभवो ग्रन्थिः श्यावो भवति पाण्डुरः ॥ १ ॥ कृशः कृशे महान् स्थूले ग्रन्थिश्छिन्नश्च पीडितः। तिलकल्कनिभः स्रावो घृतवच्चास्य जायते ॥ २ ॥ अथ शिराजग्रन्थेः सम्प्राप्तिमाह ॥ व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुस्तु शिराप्रतानम्। सङ्कुच्य संपीड्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥ ग्रन्थिः शिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात्सरुजश्चलश्च ॥ १ ॥ अथ तस्यासाध्यत्वमाह ॥ स चारुजश्चाप्यचलो महांश्च मर्मास्थिजश्चापि विवर्जनीयः ॥ १ ॥ उक्तं भोजेन ॥ पञ्चैतानरुजो ग्रन्थीन् मर्मजानचलांस्त्यजेत्। कपोलगलमन्यासु दुश्चिकित्स्याश्च सन्धिषु ॥ १ ॥ अथार्बुदान्याह ॥ तस्य संप्राप्तिमाह ॥ गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः समुत्थिताः मांसमसृक् प्रदूष्य। वृत्तं मृदुं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्धिपाकम् ॥ कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥ १ ॥ अथ तस्य संख्यामाह ॥ वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा च। तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति ॥ १ ॥ अथ रक्तार्बुदमाह ॥ दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं शिराश्च संकुच्य संपीड्य गतस्त्वपाकम्। सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् ॥ १ ॥ कुर्वन्त्यजस्रं रुधिरप्रवृत्तिमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं तु। रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्पाण्डुर्भवेदर्बुदपीडितस्तु ॥ १ ॥ मांसजस्य सम्प्राप्तिमाह। मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं जनयेत्तु शोथम्। अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यम् ॥ प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ॥ १ ॥ अथास्यासाध्यत्वमाह ॥ मांसार्बुदं त्वेतदसाध्यमुक्तम् ॥ अस्य साध्येष्वप्यसाध्यान् प्रकारानाह ॥ साध्येष्वपीमानि विवर्जयेत्तु ॥ संप्रस्रुतं मर्मणि यच्च यातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यम् ॥ १ ॥ अध्यर्बुदलक्षणमाह ॥ यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः। यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वा द्विरर्बुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ १ ॥ उक्तं भोजेन ॥ अर्बुदे त्वर्बुदं जातं द्वन्द्वजं चानुजं च यत्। यद्द्विरर्बुदमिति ज्ञेयं तच्चासाध्यं विनिर्दिशेत् ॥१॥ अर्बुदानाम्पाकाभावे हेतुमाह ॥ न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोबहुत्वाच्च विशेषतस्तु। दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनाच्च तेषां सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु ॥१॥ इति गलगण्डादिनिदानम् ॥

---

१ (च०) वृष्यते। २ (च० कण्डूः। ३ (क०) प्यचलो। ४ (च०) सम्मूर्च्छिताः (क०) सन्दूषिताः। ५ (च०) स्थिरम्।

॥ अथ गलगण्डचिकित्सा ॥

स्वेदोऽनिलोत्थे गलगण्ड आदौ नाड्यानिलघ्नौषधपत्रपिण्डैः । स्वेदोपनाहौ कफसंभवेऽपि कृत्वा क्रमं श्लेष्महरं विदध्यात् ॥ १ ॥ अथ वातगण्डे ॥ निचुलं शिग्रुमूलानि दशमूलमथापि च । आलेपनं वातगण्डे सुखोष्णं संप्रशस्यते ॥ १ ॥ ॥ अथ कफगण्डे ॥ देवदारु विशालां च कफगण्डे प्रलेपनम् । छर्दनं शीर्षरेकश्च सर्वो रेचनिको हितः ॥ १ ॥ अथ मेदोगण्डे ॥ मेदःसमुत्थेऽत्र यथोपदिष्टां विध्येच्छिरां स्निग्धतनोर्नरस्य । श्यामासुधालोहपुरीषदन्तीरसाञ्जनैश्चापि हितः प्रलेपः ॥ १ ॥ ॥ अथ सामान्ययोगः ॥ तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपितः । हितः कर्णे पलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति ॥ १ ॥ जलकुम्भीकजं भस्म पक्त्वा गोमूत्रगालितम् । पिबेत्कोद्रवतक्राशी गलगण्डनिवृत्तये ॥ २ ॥ महिषीमूत्रविमिश्रं लोहमलं संस्थितं घटे मासम् । अन्तर्धूमविदग्धं मधुना गलगण्डनाशनं लीढम् ॥ ३ ॥ सूर्यावर्तरसोनाभ्यां गलगण्डोपनाहनम् । स्फोटास्रावैः शमं याति गलगण्डो न संशयः ॥ ४ ॥ सर्षपाः शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवाः । मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् ॥ ५ ॥ गण्डानि ग्रन्थयश्चैव गण्डमालास्तथैव च । लेपनात्तेन शाम्यन्ति विलयं यान्ति वाचिरात् ॥ ६ ॥ जीर्णकर्कारुकरसो बिडसैन्धवसंयुतः । नस्येन तरुणं हन्ति गलगण्डं न संशयः ॥ ७ ॥ श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिबेन्नरः । सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ ८ ॥ तिक्तालाबुफले पक्वे सप्ताहमुषितं जलम् । गलगण्डं निहन्त्याशु पानात्पथ्यानुशीलिनः ॥ ९ ॥ अथामृतादितैलम् ॥ तैलं पिबेच्चामृतवल्लिहिङ्गुनिम्बाभयावृक्षकपिप्पलीभिः । सिद्धं बलाभ्यां च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगे ॥ १ ॥ अथ तुम्बीतैलम् ॥ विडङ्गक्षारसिन्धूग्रारास्नाग्निव्योषदारुभिः । कटुतुम्बीफलरसैः कटुतैलं विपाचितम् ॥ चिरोत्थमपि नस्येन गलगण्डं विनाशयेत् ॥१॥ अथ वेधविधिः ॥ जिह्वाधः पार्श्वयोर्मूलाच्छिरा द्वादश कीर्तिताः । तासां स्थूले शिरे द्वे च च्छिन्द्यात्ते च शनैः शनैः ॥ १ ॥ बडिशेनैव संगृह्य कुशपत्रेण बुद्धिमान् । स्रुते रक्ते व्रणे तस्मिन् दद्यात्सगुडमार्द्रकम् ॥ २ ॥ भोजनं चानभिष्यन्दि यूषः कौलत्थ इष्यते । यवमुद्गपटोलादि कटुरूक्षं तु भोजनम् ॥ छर्दिं च रक्तमुक्तिं च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥ इति गलगण्डचिकित्सा ॥

॥ अथ गण्डमालापचीचिकित्सा ॥

ब्रह्मदण्डीयमूलं तु पिष्टं तण्डुलवारिणा । स्फुटितां हन्ति लेपेन गण्डमालां न संशयः ॥१॥ निजद्रवेण संपिष्टं मुण्डीमूलं प्रलेपयेत् । गण्डमाला क्षयं याति तद्द्रवं च पिबेत्पलम् ॥ २ ॥ काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठीचूर्णेन नाशयेत् । गण्डमालां तथा क्वाथः क्षौद्रेण वरुणत्वचः ॥ ३ ॥ जलेन पेषयेत्तुल्यं काञ्चनीचित्रकं विषम् । सप्ताहं लेपयेद्यस्य यदि स्याद्गण्डमालिका ॥ स्फुटन्ती नात्र सन्देहोऽस्फोटे लेपमिमं कुरु ॥ ४ ॥ आरग्वधशिफां पिष्ट्वा सम्यक् तण्डुलवारिणा । तेन नस्यप्रलेपाभ्यां गण्ड-

माल्रां समुद्धरेत् ॥ ५ ॥ अथ त्रिफलाद्यो गुग्गुलुः ॥ षट्पलं त्रिकटु ज्ञेयं त्रिफलाश्च पलद्वयम्। काञ्चनारत्वचाचूर्णं योजयेद्द्वादशं पलम् ॥ १ ॥ गुग्गुलुः सर्वतुल्यः स्यात्सर्वमेकत्र कुट्टयेत्। क्षौद्रं पलशतं देयं गुटिकां कर्षसंमिताम् ॥ भक्षयेद्गण्डमालार्तो गलग्रन्थिं च नाशयेत् ॥ २ ॥ अथ काञ्चनारगुग्गुलुः ॥ पलानां दशकं ग्राह्यं काञ्चनारत्वचो बुधैः। षट्पला त्रिफला ग्राह्या व्योषं ग्राह्यं पलत्रयम् ॥ १ ॥ पलैकं वरुणस्यापि त्वगेलापत्रकं तथा। कर्षकर्षमितं ग्राह्यं सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥ २ ॥ सर्वं चूर्णमिदं यावत्तावन्मात्रस्तु गुग्गुलुः। संमर्द्य गुटिकाः कार्याः शाणमात्रास्ततो बुधः ॥३॥ एकैकां भक्षयेत्प्रातर्वृद्धिर्मांश्च सदा नरः। गण्डमालां जयेदुग्रामपचीमर्बुदानि च ॥४॥ ग्रन्थीन्नृणां सगुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम्। अनुपाने प्रयोक्तव्यः क्वाथो मुण्डीसमुद्भवः ॥ क्वाथो वा खदिरस्याथ पथ्याक्वाथोऽथ वाल्पकः ॥५॥ अथाजमोदादितैलम् ॥ अजमोदा च सिन्दूरं हरितालं निशाद्वयम्। क्षारद्वयं फेनयुतं सार्धकं सरलोद्भवम् ॥ १ ॥ इन्द्रवारुणगपामार्गकदलीकन्दकैः समैः। एभिः सार्षपकं तैलमजामूत्राष्टयोजितम् ॥२॥ मृद्वग्नौ पाचयेदेतत्स्नुह्यर्कक्षीरसंयुतम्। अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति ॥ ३ ॥ आमां विदग्ध्वा तु पचेत्पक्वां चैव विशोधयेत्। रोपणं मृदुभावं च तैलेनानेन कारयेत् ॥ ४ ॥ अथ निर्गुण्डीतैलम् ॥ निर्गुण्डीस्वरसेनाथ लाङ्गलीमूलकल्कितम्। तैलं नस्येन हन्त्याशु गण्डमालां सुदुस्तराम् ॥१॥ अथ छुच्छुन्दरीतैलम् ॥ छुच्छुन्दर्या विपक्वं तु क्षणात्तैलवरं ध्रुवम्। अभ्यङ्गान्नाशयेन्नॄणां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ १ ॥ अथ गुँञ्जातैलम् ॥ गुञ्जामूलफलैस्तैलं तोयद्विगुणितं पचेत्। तस्याभ्यङ्गेन शमयेद्गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ १ ॥ अथ गन्धकादियोगः ॥ गन्धकं टङ्कणं सिन्धुकाञ्चनीनवसारकम्। सौवर्चलं यवक्षारं काचं रक्तं सुवर्चलम् ॥ १ ॥ सितं रक्तं च पाषाणं मूषकोत्थं नियोजयेत्। जेपालबीजमज्जा च सर्वं जम्बीरपीडितम् ॥ २ ॥ शस्त्रैश्छित्त्वा प्रदातव्यं वेष्ट्यमेरण्डपत्रकैः। एवं त्र्यहात्स्फुटन्त्यत्र दध्यन्नं बन्धयेत्ततः ॥ ३ ॥ गण्डमालाग्रन्थ्यपच्यो बहिर्निर्यान्ति नान्यथा। अभिमन्त्र्य सितं सायं रवौ प्रातः समाहरेत् ॥ ४ ॥ पेटारीमूलकं धूपैर्धूपयित्वाथ खण्डयेत्। चतुर्दशगुणैः सूत्रैर्बद्ध्वा ग्रन्थिं गले स्थितम् ॥ ५ ॥ मन्त्रः ॐ गुडं प्रसाहि तिरि तिरि चित्रपुटक भुगनाङ्कुते पापटगालापरदशमूलवासुकालदेपालेरेदं गुरुप्रसादात् ॥ ॥ अथ गन्धकादिलेपः ॥ गन्धकं सूतकं तुल्यमर्कक्षीरं ससैन्धवम्। पिष्ट्वा च काञ्चनीमूलं लेपोऽयं गण्डमालिके ॥ १ ॥ अथ जेपालपत्रवटी ॥ पिष्ट्वा जेपालपत्राणि स्वरसेन ततो वटी। छायाशुष्का ततो लेपाद्गण्डमाला विनश्यति ॥ १ ॥ ॥ अथ भल्लातकादिलेपः ॥ भल्लातकासीसहुताशदन्तीमूलं गुडस्नुगर्कविदुग्धदिग्धैः। लेपान्वितैर्गच्छति गण्डमाला समीरवेगादिव मेघमाला ॥ १ ॥ अथ गण्डमालाकण्डनो रसः ॥ कर्षसूतं शुद्धमस्य गन्धकं त्वर्धमुत्तमम्। सार्धकर्षं ताम्रभस्म मृतं किट्टं त्रिकर्षकम् ॥ १ ॥ व्योषं षट्कर्षतुलितमक्षार्धं सैन्धवं सितम्। काञ्चनारत्वच-

---

१ (ख० ग०) पालदेरम्। (ङ०) पालदेदम्।

चूर्णं पलत्रयमितं क्षिपेत् ॥ २ ॥ पलत्रयं गुग्गुलोश्च शुद्धस्य समुपाहरेत् । एतच्चूर्णस्य तु संमेल्य दृढं सुरभिसर्पिषा ॥ ३ ॥ गण्डमालाकण्डनोऽयं रसो माषत्रयात्मकः । भुक्तो निहन्ति गण्डानि गण्डमालां च दारुणाम् ॥ ४ ॥ इति गण्डमालाचिकित्सा ॥ अथापचीचिकित्सा ॥ अलम्बुषायाः स्वरसः पीतो द्विपलमात्रया । अपचीगण्डमालानां कामलायाश्च नाशनः ॥ १ ॥ नवकार्पासिकामूलं तण्डुलैः सह योजितम् । पक्त्वा च पोलिकां खादेदपचीनाशनाय च ॥ २ ॥ सौभाञ्जनं देवदारु काञ्जिकेन तु पेषितम् । कोष्णं प्रलेपतो हन्यादपचीमतिदुस्तराम् ॥ ३ ॥ सर्षपारिष्टपत्राणि दन्त्या भल्लातकैः सह । छागमूत्रेण संपिष्टमपचीघ्नं विलेपनम् ॥ ४ ॥ अश्वत्थकाष्ठनिचुलं गवां दन्तं च दाहयेत् । वराहमज्जसंयुक्तं भस्म हन्त्यपचीव्रणान् ॥ ५ ॥ मणिबन्धोपरिष्टाद्वा कुर्याद्रक्षात्रयं भिषक् । अङ्गुलान्तरितं सम्यगपचीविनिवृत्तये ॥ ६ ॥ अथ चन्दनादि तैलम् ॥ चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी । एतत्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ १ ॥ अथ व्योषाद्यं तैलम् ॥ व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च । तैलमेभिः शृतं नस्यात्कृच्छ्रामप्यपचीं जयेत् ॥ १ ॥ इत्यपचीचिकित्सा ॥ इति गण्डमालापचीचिकित्सा ॥

॥ अथ ग्रन्थिचिकित्सा ॥

ग्रन्थिष्वामेषु कुर्वीत भिषक् शोथप्रतिक्रियाम् । पक्वानापाट्य संशोध्य रोपयेद्व्रणभेषजैः ॥ १ ॥ हिंस्रा सरोहिण्यमृताथ भार्गी स्योनाकबिल्वागुरुकृष्णगन्धा । गोमूत्रपिष्टाः सह तालपत्र्या ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥ २ ॥ जलायुकाः पित्तकृते हिताः स्युः क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनं च । द्राक्षारसेनेक्षुरसेन चापि चूर्णं पिबेद्वापि हरीतकीनाम् ॥ ३ ॥ मधूकजम्ब्वार्जुनवेतसानां त्वग्भिः प्रदेहानवचारयेच्च । हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्वं ग्रन्थेर्भिषक् श्लेष्मसमुत्थितेषु ॥ ४ ॥ अप्रमर्मजातं शममप्रयातं तत्पक्वमेवापहरेद्विचार्य । देहस्थिते वाससि सिद्धकर्म सद्यः क्षतोक्तं च विधिं विदध्यात् ॥ ५ ॥ शस्त्रेण चोत्कृत्य सुपक्वमाशु प्रक्षालयेत्पथ्यतमैः कषायैः । संशोधनैस्तं च विशोधयेत्तु क्षारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः ॥ ६ ॥ सिञ्चेच्च तैलं त्वपचारणीयं विडङ्गपाठारजनीविपक्वम् । भेदःसमुत्थे तिलकल्कदिग्धैः कृत्वोपरिष्टाद्द्विगुणं पटान्तम् ॥ ७ ॥ हुताशतप्तेन मुहुः प्रमृज्याल्लोहेन धीमान्न च वर्धिताय । प्रलिप्तदर्व्या त्वथ लाक्षया वा प्रतप्तयाश्च्योतनमस्य कार्यम् ॥ ८ ॥ निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो दहेत्सुपक्वं त्वथ वा विदार्य । प्रक्षाल्य मूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः सुवर्चलाद्यैर्हरितालमिश्रैः ॥ ९ ॥ ससैन्धवैः क्षारघृतप्रगाढैः क्षारोत्तरैरेनमभिप्रशोध्य । तैलं विदध्याद्द्विकरञ्जगुञ्जावंशावलेख्विङ्गुदमूत्रसिद्धम् ॥१०॥ इति राजमार्तण्डात् ॥ विष्णुक्रान्ता च पेटारी काञ्जिकेन सुपेषिता । कालस्फोटं हरेल्लेपाद्दुष्टग्रन्थिषु का कथा ॥ १ ॥

१ (ख० ग० ङ०) वंशावलेपि । (घ०) वंशावदोषि ।

पुत्रजीवस्य मज्जानं जले पिष्ट्वा प्रलेपयेत् । कालस्फोटं विषस्फोटं सद्यो हन्यात्सवेदनम् ॥ २ ॥ कक्षाग्रन्थिं कर्णग्रन्थिं गलग्रन्थिं च नाशयेत् । राजिकालशुनं पेष्यं लेपो हृद्गलग्रन्थिकाः ॥ गन्धोऽर्कदुग्धतालेन जेपालेन च नाशयेत् ॥ ३ ॥ इति ग्रन्थिचिकित्सा ॥

॥ अथार्बुदचिकित्सा ॥

ग्रन्थ्यर्बुदानां न यतो विशेषः प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः । ततश्चिकित्सेद् भिषगर्बुदानि विधानविद् ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥ १ ॥ वातार्बुदं क्षीरघृताम्लसिद्धैरुष्णैः सतैलैरुपनाहयेत्तु । कुर्यात्तु मुख्यान्युपनाहनानि सिद्धैश्च मांसैरथ वेसवारैः ॥ २ ॥ स्वेदं विदध्यात्कुशलश्च नाड्या शृङ्गेण रक्तं बहुशो हरेच्च । वातघ्ननिर्यूहपयोऽम्लभागैः सिद्धां शताह्वां त्रिवृतां पिबेद्वा ॥ ३ ॥ स्नेहोपनाहा मृदवस्तु पथ्याः पित्तार्बुदे क्राथविरेचनं च । विकृष्य सौदुम्बरशाकगोजीपत्रैर्भृशं क्षौद्रयुतैः प्रलिम्पेत् ॥ ४ ॥ शुद्धस्य जन्तोः कफजेऽर्बुदे च रक्ते च सिक्ते स्रवतोऽर्बुदं यत् । मेदःकृते मांसकृतेऽपि कार्यं व्रणोदितं सर्वचिकित्सितं च ॥५॥ इति राजमार्तण्डात् ॥ लिप्तं यवक्षारविडङ्गबीजं गन्धोपलैः स्यान्मसृणीकृतैर्यत् । रक्तेन मिश्रैः सरटस्य सद्यस्तदर्बुदं शाम्यति नान्यथैतत् ॥ १ ॥ उपोदकरसाभ्यक्ता तत्पत्रपरिवेष्टिता । प्रणश्यत्यचिरान्नृणां पिटिकार्बुदजातयः ॥ २ ॥ उपोदिका काञ्जिकतक्रपिष्टा तयोपनाहो लवणेन सार्धम् । दृष्टोऽर्बुदानां प्रशमाय कैश्चिद्दिने दिने रात्रिषु मर्मजानाम् ॥ ३ ॥ गन्धशिलाविश्वौषधविडङ्गनागभस्मभिः समैश्चूर्णम् । कृकलासरक्तयुक्तं लेपात्सद्योऽर्बुदध्वंसि ॥ ४ ॥ स्नुहीगण्डीरिकास्वेदो नाशयेदर्बुदानि च । लवणेनाथ वा स्वेदः सीसकेन तथैव च ॥ ५ ॥ हरिद्रालोध्रपत्तङ्गगृहधूमो मनःशिला । मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्बुदहरः परः ॥ एतामेव क्रियां कुर्यादशेषां शर्करार्बुदे ॥ ६ ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ पुराणघृतपानं च जीर्णलोहितशालयः । यवा मुद्गाः पटोलं च रक्तशिग्रुः कटिल्लकम् ॥ १ ॥ शालिं च शाकं वेत्राग्रं रूक्षाणि च कटूनि च । दीपनानि च सर्वाणि गुग्गुलुश्च शिलाजतु ॥ २ ॥ गलगण्डे गण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदान्तरे । यथादोषं यथावस्थं पथ्यमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ३ ॥ दुग्धेक्षुविकृतीः सर्वा मांसं चानूपसंभवम् । पिष्टान्नमम्लं मधुरं गुर्वभिष्यन्दकारि च ॥ ४ ॥ गलगण्डं गण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदामयान् । चिकित्सन्नगदङ्कारो यशोऽर्थी परिवर्जयेत् ॥ ५ ॥ इत्यर्बुदचिकित्सा ॥

॥ अथ श्लीपदनिदानम् ॥

मेदोमांसाश्रयं शोफं पादयोः श्लीपदं वदेत् । स्वलिङ्गदर्शिभिर्दोषैस्त्रेधा स्याच्च कफोत्तरम् ॥ १ ॥ अथ तस्य संप्राप्तिमाह ॥ यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्तिः शोफो

१ (ख० ग०) मज्जाया जलम् । (घ० ङ०) मज्जाया जले ।

नृणां पादगतः क्रमेण । तच्छ्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशिश्नोष्ठनासास्वपि केचिदाहुः ॥ १ ॥ अथ वातजमाह ॥ वातजं कृष्णरूक्षं तु स्फुटितं तीव्रवेदनम् । अनिमित्तरुजं तस्य बहुशो ज्वर एव च ॥ १ ॥ अथ पित्तजमाह ॥ पित्तजं पीतसंकाशं दाहज्वरयुतं मृदु ॥१॥ अथ श्लेष्मजमाह ॥ श्लैष्मिकं स्निग्धवर्णं च श्वेतं पाण्डुगुरुस्थिरम् ॥ १ ॥ अथैषामसाध्यत्वमाह ॥ वल्मीकमिव संजातं कण्टकैरिव संचितम् । सर्वात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥ १ ॥ अथ श्लीपदे कफस्याव्यभिचारेण प्राधान्यमाह ॥ त्रीण्येतानि विजानीयाच्छ्लीपदानि कफोच्छ्रयात् । गुरुत्वं च महत्त्वं च यस्मान्नास्ति कफाद्विना ॥ १ ॥ अथ श्लीपदसंभवे हेतुनिर्देशमाह ॥ पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः । ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥ १ ॥ अथ पुनरसाध्यत्वमाह ॥ यच्छ्लेष्मलाहारविहारजातं पुंसः प्रकृत्या च कफात्मकस्य । सस्रावमत्युन्नतसर्वलिङ्गं सकण्डुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम् ॥ १ ॥ इति श्लीपदनिदानम् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

लङ्घनालेपनस्वेदरेचनै रक्तसेचनैः । प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत् ॥ १ ॥ स्नेहस्वेदोपनाहांश्च श्लीपदेऽनिलजे भिषक् । कृत्वा गुल्फोपरि शिरां विध्येत्तु चतुरङ्गुले ॥ २ ॥ गुल्फस्याधः शिरां विध्येच्छ्लीपदे पित्तसंभवे । पित्तघ्नीं च क्रियां कुर्यात्पित्तार्बुदविसर्पवत् ॥ ३ ॥ मञ्जिष्ठामधुकं रास्नामहिंस्रां सपुनर्नवाम् । पिष्ट्वारनालैर्लेपोऽयं पित्तश्लीपदशान्तये ॥ शिरास्तु विदितां विध्येदङ्गुष्ठे श्लेष्मश्लीपदे ॥ ४ ॥ सिद्धार्थसौभाञ्जनदेवदारुविश्वौषधैर्मूत्रयुतैः प्रलेपयेत् । पुनर्नवानागरसर्षपाणां कल्केन वा काञ्जिकमिश्रितेन ॥ ५ ॥ धत्तूरैरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिग्रुसर्षपैः ॥ ६ ॥ प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् । हितश्च लेपने नित्यं चित्रको देवदारु च ॥७। सिद्धार्थशिग्रुकल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेषितः । प्रपिबेद्वाभयाकल्कं मूत्रेणान्यतमेन वा ॥ ८ ॥ पिबेदेवं गुडूचीं च नागरं भद्रदारु वा । पिबेत्सर्षपतैलेन श्लीपदानां निवृत्तये ॥ ९ ॥ पूतीकरञ्जच्छदजं रसं वापि यथाबलम् । अनेनैव विधानेन पुत्रजीवकजं रसम् ॥ प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसात्म्यविभागतः ॥१०॥ पलाशमूलस्वरसं पिबेद्वा तैलेन तुल्यं सितसर्षपाणाम् । मूत्रेण पथ्यामरदारुविश्वं सगुग्गुलुं श्लीपदिभिर्निषेव्यम् ॥ ११ ॥ वृद्धदारवचूर्णं वा मूत्रसौवीरकादिभिः । शीलितं श्लीपदं हन्ति कृच्छ्रं संवत्सरोषितम् ॥ १२ ॥ अथ पिप्पल्यादिचूर्णम् ॥ पिप्पलीत्रिफलादार्वीनागरं सपुनर्नवम् । भागैर्द्विपलिकैस्तेषां तत्समं वृद्धदारकम् ॥ १ ॥ काञ्जिकेन तु तच्चूर्णं पिबेत्कर्षप्रमाणतः । जीर्णे वा परिहीनं स्याद्भोजनं सर्वकामिकम् ॥ २ ॥ श्लीपदं वातरोगांश्च प्लीहगुल्ममरोचकम् । अग्निं च कुरुते घोरं भस्मकं च प्रयच्छति ॥ ३ ॥ अथ कृष्णाद्यो मोदकः ॥ कृष्णाचित्रकदन्तीनां कर्षमर्धपलं पलम् । विंशतिश्च हरीतक्यो गुडस्य च पलद्वयम् । मधुना सह संयुक्तं श्लीपदं हन्ति दारुणम् ॥ १ ॥ अथ विडङ्गादितैलम् ॥ विडङ्गसारिवार्केषु नागरे चित्रके तथा । भद्रदार्वेलका-

स्थ्येषु सर्वेषु लवणेषु च ॥ तैलं पक्वं पिबेद्वापि श्लीपदानां निवृत्तये ॥ १ ॥ अथ सौरेश्वरघृतम् ॥ सुरसा देवकाष्ठं च त्रिफला त्रिकटुर्गजा । लवणानि च सर्वाणि विडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ १ ॥ चविका पिप्पलीमूलं गुग्गुलं हपुषा वचा । यवाग्रजः सपाठश्च सन्येलं वृद्धदारकः ॥ २ ॥ कल्कैश्च कार्षिकैरेभिर्घृतमस्थं विपाचयेत् । दशमूलकषायेण धान्ययूषद्रवेण च ॥ ३ ॥ दधिमण्डसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् । पक्वं स्यादुद्धृतं कल्कात्पिबेत्कर्षत्रयं हविः ॥ ४ ॥ श्लीपदं कफवातोत्थं मांसरक्ताश्रितं च यत् । मेदःश्रिताभिघातोत्थं हन्यादेव न संशयः ॥ ५ ॥ अपचीगलगण्डानि अन्त्रवृद्धिं तथार्बुदम् । नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वयथुं गुदजान्यपि ॥ ६ ॥ परमग्निकरं हृद्यं कोष्ठक्रिमिविनाशनम् । घृतं सौरेश्वरं नाम श्लीपदं हन्ति सेवितम् ॥ ७ ॥ जीवकेन घृतं ह्येतद्रोगानीकविनाशनम् । यवान्नं कूर्ममांसं च कटुतैलं च योजयेत् ॥ श्लीपदानां प्रशान्त्यर्थं मांसान्तं दाहमग्निना ॥ ८ ॥ गन्धर्वतैलभृष्टां हरीतकीं गोजलेन यः पिबति । श्लीपदबन्धनमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥ ९ ॥ अथ गुडूच्यादिलेपः ॥ गुडूचीकटुकाशुण्ठीदेवदारुविडङ्गकम् । पिष्ट्वा गोमूत्रसंयुक्तं लेपाच्छ्लीपदनाशनम् ॥१॥ अथ धान्याम्लादि ॥ धान्याम्लं तैलसंयुक्तं कफवातविनाशनम् । दीपनं चामदोषघ्नं मेदःश्लीपदनाशनम् ॥१॥ पिण्डारकतरुसंभवबन्धूकशिफा जयति सर्पिषा पीता । श्लीपदमुग्रं नियतं बद्धा सूत्रेण जङ्घायाम् ॥ २ ॥ संपिष्टमारनालेन रुचिकामूलवल्कलम् । प्रलेपाच्छ्लीपदं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥३॥ यवान्नं कटुतैलं च कूर्ममांसं च योजयेत् । श्लीपदानां प्रशान्त्यर्थं मांसान्ते दाहमग्निना ॥ ४ ॥ पादकण्डूहरं कुर्यान्नवनीतेन माक्षिकम् । पाददाहहरं खादेत्तिलाद्विगुणबाकुचेः । चूर्णं तु मधुसर्पिर्भ्यां कर्षमार्तिप्रशान्तये ॥ ५ ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ पुरातनाः षष्टिकशालयश्च यवाः कुलत्थाः लशुनं पटोलम् । वार्ताकसौभाञ्जनकारवेल्लं पुनर्नवामूलमुपोदिका च ॥ १ ॥ एरण्डतैलं सुरभीजलं च कटूनि तिक्तानि च दीपनानि । एतानि पथ्यानि भवन्ति पुंसां रोगे सति श्लीपदनामधेये ॥ २ ॥ पिष्टान्नं दुग्धविकृतिं गुडमानूपमामिषम् । स्वाद्वम्लं पारियात्रं च सिन्धुविन्ध्यनदीजलम् ॥ पिच्छिलं गुर्वभिष्यन्दि श्लीपदी परिवर्जयेत् ॥ ३ ॥ इति श्लीपदरोगचिकित्सा ॥

॥ अथ विद्रधिनिदानम् ॥

तस्य संप्राप्तिमाह ॥ त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः । दोषाः शोफं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥१॥ तत्संख्यालक्षणे आह ॥ महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथ वायतम् । स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः ॥ १ ॥ पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा । षण्णामपि च तेषां तु लक्षणं च प्रचक्षते ॥ २ ॥ अथ वातिकमाह ॥ कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः । चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसंभवः ॥१॥ अथ पैत्तिकमाह ॥ पक्वोदुम्बरसंकाशः पीतो वा ज्वरदाहवान् । क्षि-

१ (क०) चिरोत्थानं विपाकश्च ।

मोत्थानमपाकश्च विद्रधिः पित्तसंभवः ॥१॥ अथ श्लेष्मजमाह ॥ शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः । चिरोत्थानमपाकश्च विद्रधिः कफसंभवः ॥ १ ॥ अथ सान्निपातिकमाह ॥ तनुपीतसिताश्चैषामास्रावाः क्रमशः स्मृताः । नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान् ॥ विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥१॥ अथाभिघातसम्प्राप्तिमाह ॥ तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वा पथ्यकारिणः । क्षतोष्मा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ॥ १ ॥ ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायन्ते तस्य देहिनः । आगन्तुर्विद्रधिर्ह्येष पित्तविद्रधिलक्षणः ॥१॥ अथ रक्तजमाह ॥ कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरैः ॥ पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥१॥ उक्ता विद्रधयो ह्येते तेष्वसाध्यस्तु सर्वजः ॥ अभ्यन्तरविद्रधिकारणमाह ॥ अभ्यन्तरानतस्तूर्ध्वं विद्रधीन्संप्रचक्षते । गुर्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्कसंसृष्टभोजनात् ॥१॥ अतिव्यवायव्यायामवेगाघातविदाहिभिः । पृथक् संभूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् ॥ वल्मीकवत्समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥२॥ अथ संस्थानमाह ॥ गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा । वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति क्लोम्नि वाप्यथवा हृदि ॥ १ ॥ अथैषां लक्षणम् ॥ एवमुक्तानि लिङ्गानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः । अधिष्ठानविशेषेण लक्षणानि निबोध मे ॥ १ ॥ गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता । नाभ्यां हिध्मा तु साटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम् ॥ २ ॥ कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणस्थे तु विद्रधौ । वृक्कयोः पार्श्वसंकोचः प्लीह्नि श्वासनिरोधनम् ॥ ३ ॥ सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जायते । श्वासो यकृति हिक्का च पिपासा क्लोमजेऽधिका ॥४॥ अथ स्रावनिर्गममाह ॥ नाभेरुपरिजाः पक्का यान्त्यूर्ध्वमितरे त्वधः । अधःस्रुतेषु जीवेत्तु स्रुतेषूर्ध्वं न जीवति ॥ १ ॥ उक्तं हारीतेन । ऊर्ध्वं प्रपक्वेषु मुखं नराणां प्रवर्ततेऽसृक्सहितो हि पूर्वः । अधः प्रपक्वेषु च पायुमार्गाद् द्वाभ्याम् प्रवृत्तिस्त्विह नाभिजे च ॥ १ ॥ अथ स्रावविषयं साध्यासाध्यमाह ॥ हृन्नाभिवस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु बाह्यतः । जीवेत्कदाचित्पुरुषो नेतरेषु कदाचन ॥ १ ॥ अथोक्तं भोजेन ॥ असाध्यो मर्मजो ज्ञेयः पक्वोऽपक्वश्च विद्रधिः । सन्निपातोत्थितोऽप्येवं पक्व एव तु वस्तिजः ॥१॥ त्वग्जो नाभेरधो यश्च साध्यो मर्मसमीपजः । अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरि नाभिजः ॥२॥ पुनः साध्यासाध्यत्वमाह ॥ साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः सान्निपातिकः । आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोथवदादिशेत् ॥ १ ॥ अथ तेषामभ्यन्तरेष्वसाध्यमाह ॥ आध्मानबद्धनिष्यन्दं छर्दिहिक्कातृषान्वितम् । रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ १ ॥ आमो वा यदि वा पक्वो महान्वा यदि वेतरः । सर्वो मर्मोत्थितत्वात्तु विद्रधिः कष्ट उच्यते ॥ २ ॥ हृन्नाभिवस्तिजः पक्वो वर्ज्यो यश्च त्रिदोषजः । मुष्टिप्रमाणो गुल्मस्तु विद्रधिस्तु ततः परम् ॥ ३ ॥ गुल्मस्तिष्ठति कोष्ठेषु विद्रधिर्मांसशोणिते । विद्रधिः पच्यते यस्माद् गुल्मश्चात्र न पच्यते ॥४॥ इति विद्रधिनिदानम् ॥ अथ स्तनविद्रधिनिदानम् ॥ पवनेन स्तनशिराः संवृता वाथ योषिताम् । सूतानां गर्भिणीनां च संभवेच्छ्वयथुर्घनः ॥१॥ स्तनः स्त्रियाः सदुग्धो वा बाह्यविद्रधिलक्षणः । नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात्कन्यानां न सजायते ॥ २ ॥ इति स्तनविद्रधिनिदानम् ॥

॥ अथातो विद्रधिचिकित्सां व्याख्यास्यामः ॥

रसालफलतुल्यो यः शोफो बाह्योऽथ वान्तरः । पृथग् दाहरुजानाहकारको विद्रधिः स्मृतः ॥ १ ॥ जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ । मृदुर्विरेको लघ्वन्नं स्वेदः पित्तोत्तरं विना ॥२॥ अथ वातविद्रधौ ॥ व्याघ्रीमूलककल्कैस्तु वसातैलघृतान्वितैः । सुखोष्णो बहुलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥ १ ॥ स्वेदोपनाहाः कर्तव्याः शिग्रुमूलसमन्विताः । पुनर्नवादारुविश्वदशमूलाभयाम्भसा ॥ गुग्गुल्वेरण्डतैलं वा पिबेन्मारुतविद्रधौ ॥ २ ॥ अथ पित्तविद्रधौ ॥ पैत्तिके सारिवालाजामधुकैः शर्करायुतैः । प्रदिह्यात्क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥ १ ॥ पिबेद्वा त्रिफलाक्वाथं त्रिवृत्कल्काक्षसंयुतम् । पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपनम् ॥ २ ॥ अथ श्लेष्मविद्रधौ ॥ त्रिफलाशिग्रुवरुणदशमूलाम्भसा पिबेत् । गुग्गुलं मूत्रसंयुक्तं विद्रधौ कफसंभवे ॥१॥ इष्टकासिकतालोहाश्वशकृत्तुषपांशुभिः । मूत्रैरुष्णैश्च सततं स्वेदयेच्छ्लेष्मविद्रधौ ॥ २ ॥ अथ रक्तागन्तुजौ ॥ विद्रधौ कुशलः कुर्याद्रक्तागन्तुनिमित्तजे । पित्तविद्रधिवत्कुर्यात् क्रियां निरवशेषितः ॥ १ ॥ अथ सामान्यविधिः ॥ शिग्रुदीप्यवरुणद्वियामिनीकुञ्जराशनकृतः कषायकः । बोलचूर्णसहितोऽन्तरस्थितं विद्रधिं प्रशमयेदसंशयम् ॥ १ ॥ इति सोभाञ्जनादिक्वाथः ॥ अथ वरुणादिक्वाथः ॥ कासीससैन्धवशिलाजतुहिङ्गुचूर्णमिश्रीकृतो वरुणवल्कलजः कषायः । अभ्यन्तरोत्थितमपक्वमतिप्रमाणं नृणामयं जयति विद्रधिमुग्रशोफम् ॥ १ ॥ अथ श्वेतपुनर्नवादिः ॥ श्वेतवर्षाभुवो मूलं मूलं च वरुणस्य च । जलेन क्वथितं पीतमपक्वं विद्रधिं जयेत् ॥१॥ अथ यवादिलेपः ॥ यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् । विलीयते क्षणेनैवमपक्वश्चैव विद्रधिः ॥१॥ अथ दशमूलादिः ॥ दशमूली छिन्नरुहा पथ्या दारुपुनर्नवा । ज्वरविद्रधिशोफेषु शिग्रुविश्वयुतो हितः ॥१॥ अथ वरुणगणादिः ॥ वरुणादिगणक्वाथमपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते । ऊषकादिप्रतीवापं पिबेत् संशमनाय वै ॥१॥ अथ मानकमूलादि ॥ शमयति मानकमूलं क्षौद्रयुतं तण्डुलाम्भसा पीतम् । अन्तर्भूतं विद्रधिमुद्धतमाश्वेव मनुजस्य ॥ १ ॥ अथ हरीतकीचूर्णम् ॥ हरीतकीसैन्धवधातकीनां रजोघृतक्षौद्रयुतं प्रयुक्तम् । निहन्ति लीढं ध्रुवमेव पुंसामन्तर्भवं विद्रधिमुग्ररूपम् ॥ १ ॥ अथ सौभाञ्जनादि ॥ सौभाञ्जनकनिर्यूहो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः । अचिराद्विद्रधिं हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥१॥ शिग्रुमूलं जले धौतं दरपिष्टं प्रलेपयेत् । तद्रसं मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥ २ ॥ अथ त्रिफलागुग्गुलुः ॥ त्रीणि पलानि फलत्रितयस्य द्वे तु पले तुलिते मगधायाः । पञ्च पलानि भवन्ति पुरस्य स्यात्सफलत्रिकगुग्गुलुयोगः ॥ १ ॥ पक्वेषु विद्रधिषु पूयमतिस्रवत्सु नाडीषु च व्रणगदेषु भगन्दरेषु । स्याद् गण्डमालिषु फलत्रिकगुग्गुलुः स्यात्पथ्यं फलत्रिकपुरे घृतभोजनं च ॥२॥ इति त्रिफलागुग्गुलुः ॥ अथ वरुणकादिघृतम् ॥ सिद्धं वरुणादिगुणेन विधिना तत्कल्कपाचितं सर्पिः । अन्तर्विद्रधिमुग्रं मस्तकशूलं हुताशमान्द्यं च ॥ १ ॥ गुल्मानपि पञ्चविधान्नाशयतीदं

यथाम्बु वायुसन्नम्। एवत् प्रातः प्रपिबेद् भोजनसमये निशास्येऽपि॥२॥ इति वरुणकादिघृतम् ॥ अथ रसगन्धकयोगः ॥ वरुणादिकषायेण रसगन्धककज्जलीम्। भुक्त्वा निहन्ति माषैकां बाह्यमन्तश्च विद्रधिम् ॥ अपके त्वेतदुद्दिष्टं पक्के तद्व्रणवत्क्रिया ॥ १ ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ आमस्थे रेचनं चैव लेपः स्वेदोऽस्रमोक्षणम्। जीर्णाः श्यामाककलमाः कुलत्था लशुनानि च ॥ १ ॥ रक्तशिग्रुश्च निष्पावः कारवेल्लं पुनर्नवा। श्रीपर्णं चित्रकं क्षौद्रं शोथोक्तानि च सर्वशः ॥ २ ॥ पक्वावस्थे शस्त्रकर्म पुराणा रक्तशालयः। घृतं तैलं मुद्गरसो विलेपी धन्वजा रसाः ॥ ३ ॥ शालिशाकं च कदलीपटोलं हिमवालुका। चन्दनं तप्तशीताम्बु सर्वं चापि व्रणोदितम् ॥ ४ ॥ नराणां विद्रधौ व्याधौ यथावस्थं यथाबलम्। पथ्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि महर्षिभिः ॥ ५ ॥ शोफिनां यान्यपथ्यानि व्रणिनामपि यानि च। क्रमादामे च पक्के च विद्रधौ वर्जयेन्नरः ॥ ६ ॥ इति विद्रधिचिकित्सा ॥

॥ अथ व्रणशोथनिदानम् ॥

अथ तस्य प्राग्रूपम्। एकदेशोत्थितः शोफो व्रणानां पूर्वलक्षणम् ॥१॥ अथ तस्य सङ्ख्यामाह ॥ षड्विधः स्यात्पृथक् सर्वशोणितागन्तुभेदतः ॥ १ ॥ अथ तेषां लक्षणमाह ॥ शोफाः षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोफलक्षणैः। विशेषः कथ्यते चैषां पक्वापक्वविनिश्चये ॥ १ ॥ विषमं पच्यते वातात्पित्तोत्थश्चाचिराच्चिरम्। कफजः पित्तवच्छोफो रक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ २ ॥ मन्दोष्मताल्पशोफत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता। मन्दवेदनता चैव शोफानामामलक्षणम् ॥ ३ ॥ दह्यते दहनेनेव क्षारेणैव विपच्यते। पिपीलिकागणेनेव दश्यते छिद्यते तथा ॥ ४ ॥ भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते। पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते ॥ ५ ॥ सोपचोषो विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावपीड्यते। आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत् ॥ ६ ॥ न गच्छेदाततः शोफो भवेदाध्मातवस्तिवत्। ज्वरस्तृष्णारुचिश्चैव पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ७ ॥ वेदनोपशमः शोफो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः। प्रादुर्भावो वलीनां च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः ॥ ८ ॥ उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचाम्। वस्ताविवाम्बुसञ्चारः स्याच्छोफेऽङ्गुलिपीडिते ॥९॥ पूयस्य पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडिते। भक्ताकाङ्क्षा भवेच्चैव शोफानां पक्वलक्षणम् ॥१०॥ नर्तेऽनिलाद्रुग्[1] विना च पित्तं पाकः कफं चापि विना न पूयः। तस्माद्धि सर्वे परिपाककाले दोषैस्त्रिभिर्यान्ति गदा विपाकम् ॥ ११ ॥[2] कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य। पचत्यतः शोणितमेष पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः ॥ १२ ॥ कफजेषु च शोथेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक्। पक्वलिङ्गं ततः स्पष्टं यतः स्याच्छोथशीतता॥ त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शं तमश्मवत् ॥ १३ ॥ कक्षं समासाद्य यथैव वह्निर्वातेरितः सन्दहति प्रसह्य। तथैव पूयोऽप्यविनिःसृतो हि मांसं शिरास्नायु च खादतीह ॥ १४ ॥ आमं

१ (च०) दाहः। २ (च०) पचन्ति शोथांस्त्रिभिरेव दोषैः।

विपच्यमानं च सम्यक्पकं च यो भिषक्। जानीयात्स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥ १५ ॥ यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्कमुपेक्षते। श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ १६ ॥ द्विधा व्रणः परिज्ञेयः शारीरागन्तुभेदतः। दोषैराद्यस्ततोऽन्यश्च शस्त्रादिक्षतसंभवः ॥ १७ ॥ अथ वातिकमाह ॥ स्तब्धःकठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः। तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसंभवः ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह ॥ तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुःखावदारणैः। व्रणं पित्तकृतं विद्याद् गन्धैःस्रावैश्च पूतिकैः ॥ १ ॥ अथ कफजमाह ॥ बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः। पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः ॥ १ ॥ अथ रक्तजमाह ॥ रक्तो रक्तस्रुती रक्ताद्दित्रिजः स्यात्तदन्वयः। त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ॥१॥ धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः। गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ॥ २ ॥ सर्वैर्विहीनोऽसाध्यस्तु तथैवोपद्रवान्वितः। पूतिः पूयातिदुष्टासृक् स्राव्युत्सङ्गी चिरं स्थितः ॥ ३ ॥ दुष्टव्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः। जिह्वातलाभः[१] सुश्लक्ष्णः स्निग्धो विगतवेदनः ॥ ४॥ सुव्यवस्थो निरास्रावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः। कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ ५ ॥ स्थिराश्च पिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत्। रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम् ॥ ६ ॥ त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग् रूढं तमादिशेत्। कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥ ७ ॥ व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः। वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं च यः स्रवेत् ॥ ८ ॥ आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः। मद्यागर्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः ॥ ९ ॥ सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः। ये च मर्मसु सम्भूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ॥ दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं बहिःशीताश्च ये व्रणाः ॥ १० ॥ *प्राणमांसक्षयश्वासः कासारोचकपीडिताः। प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा येषां च मर्मसु ॥११॥ क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः। वर्जयेदेव तान्वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥ १२ ॥ इति व्रणशोथनिदानम् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

आदौ विम्लापनं कुर्याद् द्वितीयमवसेचनम्। तृतीयमुपनाहं च चतुर्थी पाटनक्रिया ॥ १ ॥ पञ्चमं शोधनं कार्यं षष्ठं रोपणमिष्यते। एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं वैकृतापहम् ॥ २ ॥ अथ विम्लापनम् ॥ अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुनाड्या शनैः शनैः। विम्लापनार्थं गृह्णीत तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥ १ ॥ अथावसेचनम् ॥ रक्तावसेचनं कुर्यादादावेव विचक्षणः। शोफे महति संवृद्धे वेदनावति वा व्रणे ॥ १ ॥ यो न याति शमं लेपात् स्वेदसेकापतर्पणैः। सोऽपि नाशं व्रजत्याशु शोथः शोणितमोक्षणात् ॥ २ ॥ एकतश्च क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः। रक्तं हि विक्रियां याति तन्मोक्षे याति वि-

---

* (ङ०) दह्यन्ते बहिरत्यर्थम् भवन्त्यतश्च शीतलाः।

१ (च०) जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः। ४ मशूल।

क्रियाम् ॥ २ ॥ अथ लेपः ॥ मातुलुङ्गाग्निमन्थौ च सुरदारु महौषधम् । अहिंस्रा चैव रास्ना च प्रलेपो वातशोथहा ॥१॥ कल्कः काञ्जिकसंपिष्टः स्निग्धः शाखोटकत्वचः । सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः ॥ २ ॥ दूर्वा च नलमूलं च मधुकं चन्दनं तथा । शीतलैश्च गणैः सर्वैः प्रलेपः पित्तशोफजित् ॥ ३ ॥ अजगन्धाऽश्वगन्धा च काला सरलया सह । कम्पिल्लका च शृङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ ४ ॥ कृष्णा पुराणपिण्याकं शिग्रुत्वक् सिकता शिवा । मूत्रपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ ५ ॥ न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः । चन्दनद्वयमञ्जिष्ठायष्टीसूरणगैरिकैः ॥ ६ ॥ शतधौतघृतोन्मिश्रैर्लेपो रक्तप्रसादनः । दाहपाकरुजास्रावशोफनिर्वापणः परः ॥ ७ ॥ आगन्तुजे रक्तजे च एष लेपोऽतिपूजितः ॥ ८ ॥ कटुतैलान्वितैर्लेपः सर्पनिर्मोकभस्मभिः । चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम् ॥ ९ ॥ न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तं च पतितं तथा । न च पर्युषितं नैव शुष्यमाणं च धारयेत् ॥ १० ॥ शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति । न चापि मुखमालिम्पेत्तेन दोषः प्रसिच्यते ॥ ११ ॥ न प्रशाम्यति यः शोफः प्रलेपादिविधानतः । द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥ १२ ॥ अथोपनाहनम् ॥ सतिलाः सातसीबीजा दध्यम्लैः सक्तुपिण्डिकाः । सकिण्वकुष्ठलवणाः शस्ताः स्युरुपनाहने ।।१।। तैलेन सर्पिषा वापि द्वाभ्यां सक्तुकपिण्डिका । सुखोष्णः शोथपाकार्थमुपनाहः प्रशस्यते ॥ २ ॥ इत्युपनाहनम् ॥ अथ पाटनम् ॥ अन्तःपूयिष्ववक्त्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि । गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं शस्तमुच्यते ॥ १ ॥ बालवृद्धासहक्षीणभीरूणां योषितामपि । मर्मोपरि च जातेषु पक्वे शोफे च दारुणे ॥ २ । चिरिबिल्वाग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः । कपोतकङ्कगृध्राणां मललेपेन दारणम् ॥३॥ स्वर्जिकायावशूकाद्याः क्षारा लेपेन दारणाः । हेमकान्त्यास्तथा लेपो व्रणे परमदारणः ॥ ४ ॥ शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः । सक्तवः किण्वमतसीप्रदेहः पाचनः स्मृतः ॥ ५ ॥ दन्तीमूलकचित्रत्वक्स्नुह्यर्कपयसा गुडैः । भल्लातकास्थिकासीससैन्धवैर्दारणः स्मृतः ॥६॥ हस्तिदन्तो जले घृष्टो बिन्दुमात्रः प्रलेपितः । अत्यन्तकठिने चापि शोफे पाचनभेदनः ॥ ७ ॥ यवगोधूमचूर्णं च सक्षारं दारणं पृथक् । हरिद्राभस्मचूर्णाभ्यां प्रलेपो दारणः परः ॥ अजविट्क्षारमृज्जश्च प्रलेपो व्रणदारणः ॥ ८ ॥ इति पाटनम् ॥ ततः प्रक्षालने क्वाथः पटोलीनिम्बपत्रजः । अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ १ ॥ पञ्चमूलीद्वयं वाते न्यग्रोधादिश्च पैत्तिके । आरग्वधादिको योज्यः कफजे सर्वकर्मसु ॥ २ ॥ अथ शोधनरोपणविधिः ॥ तिलसैन्धवयष्ट्याह्वनिम्बपत्रनिशायुतैः । त्रिवृन्मधुयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ १ ॥ तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्घृतम् । मधुकं निम्बपत्राणि लेपः स्याद्व्रणशोधनः ॥ ॥ २ ॥ निम्बकोलकपत्राणां लेपः स्याद् व्रणशोधनः । निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना व्रणशोधनः ॥ ३ ॥ निम्बपत्रं तिलादन्तीत्रिवृत्सैन्धवमाक्षिकम् । दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेसरी ॥ ४ ॥ अभयात्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः । सुषवीपत्रधत्तूर-

कर्ममोटकुठेरिकाः ॥ ५ ॥ पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणशोधनाः । निम्बपत्रंमधुभ्यां तु युक्तः संशोधनः स्मृतः ॥ ६ ॥ एकं वा सारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम् । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकदम्बप्लक्षवेतसाः ॥७॥ करवीरार्ककटुकाकषायो रोपणे हितः ॥ ८ ॥ सप्तदलदुग्धकल्कः शमयति दुष्टव्रणं प्रलेपेन । मधुयुक्ता शरपुङ्खा सर्वव्रणरोपणी कथिता ॥ ९ ॥ पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः । धातकीलोध्रचूर्णैर्वा निःसारा* हन्ति ते व्रणाः ॥ १० ॥ निम्बपत्रघृतक्षौद्रं दार्वी मधुकसंयुता । वर्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेद्व्रणम् ॥ ११ ॥ निम्बशम्याकजात्यर्कसप्तपर्णाश्वमारकाः । कृमिघ्ना मूत्रसंयुक्ताः सेकलेपनधावनैः ॥ १२ ॥ करञ्जारिष्टनिर्गुण्डीरसो हन्याद् व्रणक्रिमीन् । लशुनेनाथवा दद्याल्लेपनं कृमिनाशनम् ॥ १३ ॥ निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्पिर्लवणसैन्धवैः । धूपनं कृमिरक्षोघ्नं व्रणकण्डूरुजापहम् ॥ १४ ॥ ये क्लेदपाकस्रुतिगन्धवन्तो व्रणा महान्तः सरुजाः सशोथाः । प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफलाजलेन ॥ १५ ॥ अथ गुग्गुलुवटकः ॥ त्रिफलाचूर्णसंयुक्तो गुग्गुलुर्वटकीकृतः । निषेवितो विबन्धघ्नो व्रणशोधनरोपणः ॥ १ ॥ अथ विडङ्गादिगुग्गुलुः ॥ विडङ्गत्रिफलाव्योषचूर्णं गुग्गुलुना समम् । सर्पिषा वटकान् कुर्यात् खादेद्वा हितभोजनः ॥ दुष्टव्रणापचीमेहकुष्ठनाडीविशोधनः ॥ १ ॥ अथामृताद्यो गुग्गुलुः । अमृतापटोलमूलं त्रिकटुत्रिफलाकृमिघ्नानाम् । कृत्वा समभागचूर्णं तत्तुल्यो गुग्गुलुर्योज्यः ॥ १ ॥ प्रतिवासरमेकैकां गुटिकां खादेत्तथाक्षपरिमाणाम् । जेतुं व्रणवातास्रं गुल्मोदरपाण्डुशोथादीन् ॥ २ ॥ अथ जात्यादिघृतम् ॥ जातीपत्रपटोलनिम्बकटुकादार्वीनिशासारिवामञ्जिष्ठाभयतुत्थसिक्थमधुकैर्नक्ताह्वबीजैः समैः । सर्पिःसिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्राविणो गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥ १ ॥ अथ स्वर्जिकाद्यघृतम् ॥ स्वर्जिका च यवक्षारः कम्पिल्लं च हरेणुका । टङ्कणं श्वेतखदिरं तुत्थं चूर्णं स गोघृतैः ॥ १ ॥ सर्वं समांशं संचूर्ण्य मर्दयेत्प्रहरं दृढम् । स्वर्जिकाद्यमिदं सर्पिः सर्वव्रणहरं परम् ॥ रोपणं कृमिकण्डूघ्नं सवर्णकरणं परम् ॥ २ ॥ अथ मनःशिलादिलेपः ॥ मनःशिला समञ्जिष्ठा सक्षारा रजनीद्वयम् । प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः स्मृतः ॥ १ ॥ अथ पारदादिमलहरः ॥ रसगन्धकपोश्चूर्णं तत्समं मुर्दशङ्खकम् । सर्वतुल्यं तु कम्पिल्लं किञ्चित्तुत्थसमन्वितम् ॥ १ ॥ सर्वं संमेलयेद्दत्वा घृतं सर्वाच्चतुर्गुणम् । पिचुपुतं प्रदातव्यं दुष्टव्रणविशोधनम् ॥ २ ॥ नाडीव्रणहरं चैव सर्वव्रणनिषूदनम् । ये व्रणा न प्रशाम्यन्ति भेषजानां शतेन च ॥ अनेन ते प्रशाम्यन्ति सर्पिषा स्वल्पकालतः ॥ ३ ॥ अथ द्वितीयः पारदादिमलहरः ॥ रसगन्धकसिन्दूररालकम्पिल्लमुर्दकम् । तुत्थं खादिरकं चूर्णं सर्वं घृतचतुर्गुणम् ॥१॥ युक्त्या संमेल्य पिचुना व्रणे देयं विजानता । सर्वव्रणप्रशमनं घृतमे-

---

* सर्वेषु पुस्तकेष्वीदृगेव पाठोऽयं दृश्यते ।

तत्र संशयः ॥ २ ॥ अथायोरजआदिलेपः । अयोरजः सकासीसं त्रिफला कुसुमानि च । प्रलेपः कुरुते दार्व्या सद्य एव नवां त्वचम् ॥ १ ॥ इति व्रणशोथचिकित्सा ॥

॥ अथ सद्योव्रणनिदानमाह ॥

नानाधारामुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः । भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे ॥ १ ॥ अथ तेषां षड्विधत्वमाह ॥ छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च । घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २ ॥ तिर्यकूछिन्नो ऋजुर्वापि व्रणो यस्त्वायतो भवेत् । गात्रस्य पातनं तद्धि च्छिन्नमित्यभिधीयते ॥ ३ ॥ शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो हतः । यत्किञ्चित्प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥ ४ ॥ स्थानान्यामाग्निपक्कानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुन्दुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥ तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते । मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ॥ ६ ॥ मूर्च्छा श्वासस्तृषाध्मानमभक्तच्छन्द एव च । विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदस्रावोऽक्षिरक्तता ॥ ७ ॥ लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रे दौर्गन्ध्यमेव च । हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि विशेषं चात्र मे शृणु ॥ ८ ॥ आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि । आध्मानमतिमात्रं च शूलं च भृशदारुणम् ॥ ९ ॥ पक्काशयगते चापि रुजा गौरवमेव च । अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥ १० ॥ सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना । उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥ ११ ॥ नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम् । विषमं व्रणमङ्गे यत् तत्क्षतं तु विनिर्दिशेत् ॥ १२ ॥ प्रहारपीडनाभ्यां तु यदङ्गं पृथुतां गतम् । सास्थि तत्पिच्चितं विद्यात् मज्जरक्तपरिप्लुतम् ॥ १३ ॥ घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् । ऊषास्रावान्वितं तच्च घृष्टमित्यभिधीयते ॥ १४ ॥ श्यावं सशोफं पिटिकान्वितं च मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनं च । मृदूद्गतं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति ॥१५॥ त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्त्वा च परिहृत्य वा । कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान् ॥ १६ ॥ तत्रान्तर्लोहितं पाण्डुशीतपादकराननम् । शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धं परिवर्जयेत् ॥ १७ ॥ भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च । स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्ववातस्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥ १८ ॥ मांसोदकाभं रुधिरं च गच्छेत्सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव । दशार्धसंख्येष्वपि हि[1] क्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥ १९ ॥ सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवेत्तत्क्षतजश्च वायुः । करोति रोगान्विविधान्यथोक्तान् शिरासु विद्धास्वथ वा क्षतासु ॥ २० ॥ कौब्जं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च । चिराद् व्रणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २१ ॥ शोफाभिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः पर्वसु[2] भेदशोफौ । क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात्सर्वकर्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥२२॥ घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्वा-

१ (च०) विक्षतेषु । २ (च०) सर्वत एव शोथः

स्रवत्याशु न चैति शान्तिम् । भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रस्तमस्थिविद्धं मनुजं व्यवस्येत् ॥ २३ ॥ यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वभिताडितेषु । पाण्डुर्विवर्णश्च सुखं न वेत्ति यो मांसमर्मण्यभिताडितश्च ॥ २४ ॥ मर्माश्रितं व्रणं प्राप्य वायुर्यः सर्वदेहगः । वेगैरायामयेद्देहं व्रणायामं तु तं त्यजेत् ॥ २५ ॥ विसर्पः पक्षघातश्च शिरास्तम्भो ऽपतानकः । मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरतृष्णाहनुग्रहाः ॥२६॥ कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः । षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणिनां व्रणचिन्तकैः ॥ २७ ॥ इति सद्योव्रणनिदानम् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

बुद्ध्वागन्तुव्रणं वैद्यो घृतक्षौद्रसमन्विताम् । शीतां क्रियां चरेदाशु रक्तपित्तोष्मनाशिनीम् ॥ १ ॥ क्रुद्धे सद्योव्रणे युञ्ज्यादूर्ध्वं वाधश्च शोधनम् । लङ्घनं च बलं ज्ञात्वा भोजनं चास्रमोक्षणम् ॥ २ ॥ घृष्टे विदलिते चैव सुतरामिष्यते विधिः । तयोरल्पं स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ ३ ॥ छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते चासृगतिस्रवेत् । रक्तक्षयात्तत्र रुजः करोति पवनो भृशम् ॥ ४ ॥ स्नेहपानपरीषेकलेपस्वेदोपनाहनम् । कुर्वीत स्नेहवस्तिं च मारुतघ्नौषधैः शृतैः ॥ ५ ॥ उक्तं च ग्रन्थान्तरे ॥ छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते सद्यो भिषग्वरः । पट्टसूत्रेण संस्वेदं व्रणं व्रणविशारदः ॥ १ ॥ मुहुर्मुहुर्यथा दुःखं न प्राप्नोति व्रणी नरः । अथवा दीप्यलवणपोटल्या स्वेदयेन्मुहुः ॥ २ ॥ सन्तप्तया तप्तलोहपात्रसंयोगतः क्रमात् । दुष्टं रक्तं स्थितं वापि शृङ्ग्यलाब्वादिभिर्हरेत् ॥ ३ ॥ सद्यःक्षतव्रणं वैद्यः सशूलं परिषेचयेत् । यष्टीमधुकमिश्रेण नातिशीतेन सर्पिषा ॥ ४ ॥ कषायमधुराः शीताः क्रियाः सर्वास्तु योजयेत् । सद्योव्रणानां सप्ताहात्पश्चात्पूर्वोक्तमाचरेत् ॥ ५ ॥ चिकित्सितं तु तत्सर्वं सामान्यव्रणनाशनम् । आमाशयस्थे रुधिरे वमनं पथ्यमुच्यते ॥ पक्वाशयस्थे देयं च विरेचनमसंशयम् ॥ ६ ॥ अथ वंशत्वगादिक्वाथः ॥ क्वाथो वंशत्वगेरण्डश्वदंष्ट्राश्मभिदा कृतः । हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्थं स्रावयेदसृक् ॥ १ ॥ अथ यवादिः ॥ यवकोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च । भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ १ ॥ अथ गौराद्यं घृतम् ॥ गौराहरिद्रामञ्जिष्ठामांसीमधुकमेव च । प्रपौण्डरीकं ह्रीबेरं नतं मुस्तं च चन्दनम् ॥ १ ॥ जातीनिम्बपटोलं च करञ्जं कटुरोहिणी । मधूच्छिष्टं मधूकं च महामेदा तथैव च ॥ २ ॥ पञ्चवल्कलतोयेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् । एतद् गौरादिकं सर्पिः सर्वव्रणविशोधनम् ॥३॥ आगन्तुकाश्च सहजाः सुचिरोत्थाश्च ये व्रणाः । नाडीव्रणश्च विषमो नश्यत्येव न संशयः ॥४॥ अथ तिक्तादिघृतम् ॥ तिक्तासिक्थनिशायष्टीनक्ताह्वफलपल्लवैः । पटोलमालतीनिम्बपत्रैर्वर्ण्यं शृतं घृतम् ॥१॥ अथ जात्यादितैलम् ॥ जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पल्लवाः[1] । सिक्थकं मधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी ॥ १ ॥ मञ्जिष्ठापद्मकं लोध्रमभयानीलमुत्प-

---

१ (च०) कुर्यात् ।

लम् । तुत्थकं सारिवाबीजं नक्तमालस्य च क्षिपेत् ॥ २ ॥ एतानि समभागानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् । विषव्रणसमुत्पत्तौ स्फोटेषु च सकच्छुषु ॥ ३ ॥ कण्डूविसर्परोगेषु कीटदष्टेषु सर्वथा । सद्यःशस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धक्षतेषु च ॥४॥ नखदन्तक्षते देहे दुष्टमांसावघर्षणे । भक्षणार्थमिदं तैलं हितं शोधनरोपणम् ॥५॥ अथ विपरीतमल्लतैलम् । चक्रदत्तात् ॥ सिन्दूरकुष्ठविषहिङ्गुरसोनचित्रबाणाङ्घ्रिलाङ्गलिककल्कविपक्वतैलम् । मासादमन्त्रयुतहुङ्कृदतुत्थफेनः[1] छिन्नव्रणप्रशमने विपरीतमल्लः ॥१॥ खड्गाभिघातगुरुगण्डमहोपदंशनाडीव्रणव्रणविचर्चिककुष्ठपामाः । एतान्निहन्ति विपरीतकमल्लनाम तैलं यथेष्टशयनाशनभोजनस्य ॥ २ ॥ अथ दूर्वादितैलम् ॥ दूर्वास्वरससंसिद्धं तैलं कम्पिल्लकेन वा । दार्वित्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥ १ ॥ अथ सप्तविंशतिको गुग्गुलुः ॥ त्रिकटुत्रिफलामुस्ताविडङ्गामृतचित्रकम् । पटोलं पिप्पलीमूलं हपुषा सुरदारु च ॥ १ ॥ तुम्बरुः पुष्करं चव्यं विशाला रजनीद्वयम् । विडं सौवर्चलं क्षारं सैन्धवं गजपिप्पली ॥ २ ॥ यावन्त्येतानि सर्वाणि तावद्द्विगुणगुग्गुलुः । कोलप्रमाणां वटिकां भक्षयेन्मधुना सह ॥ ३ ॥ कासं श्वासं तथा शोफमर्शांसि च भगन्दरम् । हृच्छूलं पार्श्वशूलं च कुक्षिवस्तिगुदे रुजम् ॥ ४ ॥ अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं च अन्त्रवृद्धिं तथा कृमीन् । चिरज्वरोपसृष्टानां क्षतोपहतचेतसाम् ॥ ५ ॥ आनाहं च तथोन्मादं कुष्ठान्यष्टोदराणि च । नाडीदुष्टव्रणान्सर्वान्प्रमेहान् श्लीपदं तथा ॥ ६ ॥ सप्तविंशतिको नाम गुग्गुलुः प्रथितो महान् । धन्वतरिकृतो ह्येष सर्वरोगनिषूदनः ॥ ७ ॥ इति सप्तविंशतिको गुग्गुलुः ॥ व्रणे श्वयथुरायासात्स च रागश्च जागरात् । तौ च रुक् च दिवा स्वापात्ते[2] च मृत्युश्च मैथुनात् ॥१॥ अम्लं दधि च शाकं च मांसमानूपवारिजम् । क्षीरं गुरूणि चान्नानि व्रणी च परिवर्जयेत् ॥२॥ इति सद्योव्रणचिकित्सा ॥

॥ अथाग्निदग्धव्रणनिदानमाह ॥

तत्र स्निग्धं रूक्षं वाश्रित्य[3] द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्तो हि स्नेहं सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात् त्वगादीननुप्रविश्याशु दहति तस्मात्स्नेहदग्धेऽधिका रुजो भवन्ति । तत्र प्लुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धमिति चतुर्विधं भवत्यग्निदग्धम् । तत्र विवर्णमात्रं प्लुष्यते तत्प्लुष्टं यत्रोत्तिष्ठन्ति[4] स्फोटास्तीव्रदाहवेदनाश्चिराच्चोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । सम्यग्दग्धमवगाढं तालफलवर्णं सुस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तं च । अतिदग्धं तु त्वग्मांसावलम्बनगात्रविश्लेषणं शिरास्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रवेदनाज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्वासोपद्रवा भवन्ति । इति प्लुष्टादिभेदेनाग्निदग्धश्चतुर्विधो व्रणो भवति ॥ इत्यग्निदग्धनिदानम् । चन्द्रसेनात् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

प्लुष्टस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं तथौषधम् । शीतामुष्णां च दुर्दग्धे क्रियां कुर्यात्त-

---

१ (च०) मण्डनयुतश्च सतुत्थफेनः । २ (च०) स्वापात्ताश्च । ३ (च०) वाश्रित्य । ४ (च०) यत्रातिष्ठन्ति ।

तः पुनः ॥ १ ॥ घृतालेपनसेकास्तु शीतान्येवास्य कारयेत् । अतिदग्धे विशीर्णानि मांसान्युद्धृत्य शीतलाम् ॥ २ ॥ क्रियां कुर्याच्चूर्णकाले शालितण्डुलकण्डनैः । तिन्दुक्यास्त्वक्कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥ ३ ॥ सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीप्लक्षचन्दनगैरिकैः । सामृतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्भिषक् ॥४॥ अथ पथ्यादिलेपः ॥ पथ्याकर्दमजीरकमधुसिक्थकसर्जमिश्रितं लेपात् । गव्यं घृतमपहरति च पावकजनितं व्रणं सद्यः ॥१॥ अन्तर्धूमकुठेरको दहनजं लेपान्निहन्ति व्रणम् अश्वत्थस्य विशुष्कवल्कलभवं चूर्णं तथा गुण्ठनात् । अभ्यङ्गाद्विनिहन्ति तैलमखिलं गण्डूपदैः साधितं पिष्ट्वा शाल्मलितूलकैर्जलगतां लेपात्तथा वालुकाम् ॥ २॥ दग्धयवभस्मचूर्णं तिलतैलाक्तं प्रलेपनादचिरात् । हरति शिखिदाहदग्धं भूयोऽभ्यङ्गाद् व्रणं चाशु ॥३॥ अथ मधूच्छिष्टाद्यं तैलम् ॥ मधूच्छिष्टं समधुकं लोध्रं सर्जरसं तथा । मूर्वाचन्दनमञ्जिष्ठाः पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥ सर्वेषामपि दग्धानां व्रणरोपणमुत्तमम् ॥ १ ॥ अथ पटोलीतैलम् ॥ सिद्धं कषायकल्काभ्यां पटोल्याः कटुतैलकम् । दग्धव्रणरुजास्रावदाहविस्फोटनाशनम् ॥ १ ॥ अथ चन्दनाद्यं यमकम् ॥ चन्दनं वटशृङ्गाश्च मञ्जिष्ठा मधुकं तथा । प्रपौण्डरीकं दूर्वा च पतङ्गं धातकी तथा ॥ १ ॥ एतैस्तैलं विपक्तव्यं गोक्षीरेण समायुतम् । अग्निदग्धव्रणे श्रेष्ठं तत्क्षणाद्रोपणं परम् ॥ २ ॥ अथ लाङ्गलीघृतम् ॥ उभे हरिद्रे मञ्जिष्ठा मधुकं लोध्रकट्फलम् । काम्पिल्लकमुभे मेदे लाङ्गलीमूलमेव च ॥ १ ॥ पिप्पली त्रिफला चैव निम्बपत्रं च कार्षिकम् । कपिलाया घृतं प्रस्थं पचेत्तद्द्विगुणं पयः ॥ २ ॥ पलद्वयं च सिक्थस्य सिद्धे[1] पूते च दापयेत् । लाङ्गलीकं घृतं नाम व्रणानां रोपणं परम् ॥ ३ ॥ अग्निदग्धे विसर्पे च कीटलूताव्रणेषु च । चिरोत्थेषु च दुष्टेषु नाडीमर्माश्रितेषु च ॥ ४ ॥ अग्निदग्धव्रणे देयं धातकीचूर्णमुत्तमम् । अतसीतैलसंमिश्रं वह्निदग्धव्रणापहम् ॥ ५ ॥ अन्तर्धूमविदग्धं त्रिफलाचूर्णं विमिश्रितं तैलैः । क्षौमैः शीघ्रं शमयत्यग्निव्रणमाशु लेपेन ॥ ६ ॥ पित्तविद्रधिवीसर्पशमनं लेपनादिकम् । अग्निदग्धव्रणे सम्यक् प्रयुञ्जीत विचक्षणः ॥ ७ ॥ सुधा पुरातनी दध्नो वारिणा परिपेषिता । लेपनं तैलदग्धस्य विस्फोटव्याधिनाशनम् ॥ ८ ॥ अक्षिस्थेषु च कर्तव्यमिदमाश्च्योतनं हितम् । शेलुत्वक्त्रिफलादार्वीक्वाथो रोचनया युतः ॥ स्नुह्यर्कक्षीरसिक्तेऽक्ष्णि गव्यं सर्पिर्निषेचयेत् ॥ ९ ॥ इति दग्धव्रणचिकित्सा ॥

॥ अथ भग्नव्रणनिदानमाह ॥

भग्नं समासाद्द्विविधं हुताश काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ । उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्तितं च तिर्यक्प्रतिक्षिप्तमधश्च षोढा ॥ प्रसारणाकुञ्चनवर्तनोग्ररुक्स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् ॥ १ ॥ सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गमुत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात् । विशेषतो रात्रिभवा रुजश्च विश्लिष्टजे तौ च रुजा च नित्यम् ॥ २ ॥ विवर्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति । क्षिप्तेऽतिशूलं विषमं च सक्थ्नोः क्षिप्ते त्व-

1 (च०) सिद्धम् ।

घोरश्चिपटश्च सन्धेः ॥३॥ काण्डे त्वथः कर्कटकाश्व कर्णविचूर्णितं पिच्चितमस्थिछल्लि-तं च । काण्डेषु भग्नं ह्यतिपातितं च मज्जागतं च स्फुटितं च वक्रम् ॥ ४ ॥ छिन्नं द्विधा द्वादशधा च काण्डे स्रस्ताङ्गता शोथरुजातिवृद्धिः । संपीड्यमाने भवतीह शब्दः स्पर्शासहस्पन्दनतोदशूलः ॥ ५ ॥ सर्वास्ववस्थासु न शर्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् । भग्नं तु काण्डे बहुधा प्रयाति समासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥ ६ ॥ अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च । उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ७ ॥ भिन्नं कपालं कट्यां तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम् । जघनं प्रतिपिष्टं तु वर्जयेच्च विचक्षणः ॥ ८ ॥ असंश्लिष्टं कपालं च ललाटे चूर्णितं च यत् । भग्नं स्तनान्तरे शङ्खे पृष्ठे मूर्ध्नि च वर्जयेत् ॥ ९ ॥ सम्यक् संहितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिबन्धनात् । संक्षोभाद्वापि यद् गच्छेद्विक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥ १० ॥ तरुणास्थीनि नाम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि तु । कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥११॥ इति भग्नव्रणनिदानम् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

भग्नान्युपचरेद्धीमान्सेकलेपनबन्धनैः । शीतलैरेव विविधैः प्रयोगैश्च समीरितैः ॥१॥ तत्रातिशिथिले बन्धे सन्धिस्थैर्यं न जायते । गाढेनापि त्वगादीनां शोफो रुक्पाक एव च ॥ २ ॥ तस्मात्साधारणं बन्धं भग्ने शंसन्ति तद्विदः । आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलाम्बुना ॥ ३ ॥ पङ्केनालेपनं कुर्याद्बन्धनं च कुशान्वितम् । अवनामितमुन्नाम्येदुन्नतं चावपीडयेत् ॥ ४ ॥ क्षिप्तं द्विधापि च स्थाने संस्थाप्य विधिमाचरेत् । आलेपनार्थं मञ्जिष्ठामधुकं चाम्लपेषितम् ॥ ५ ॥ शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टं च लेपनम् । न्यग्रोधादिकषायं तु शीतलं परिषेचने ॥ ६ ॥ पञ्चमूलीविपक्वं तु क्षीरं दद्यात्सवेदने । मूलं शृगालच्छिन्नायाः पीत्वा मांसरसेन तु ॥ ७ ॥ चूर्णीकृत्य तु सप्ताहादस्थिभङ्गमपोहति । आभाचूर्णं मधुयुतमस्थिभङ्गे त्र्यहं पिबेत् ॥ ८ ॥ पीत्वा चास्थि भवेत्सम्यग् वज्रसारनिभं दृढम् । गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ॥ ९ ॥ शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातर्भग्ने पिबेन्नरः । सघृतं चास्थिसन्धानं लाक्षागोधूममर्जुनम् ॥ १० ॥ सन्धिमुक्तेऽस्थिभग्ने च पिबेत्क्षीरेण मानवः । रसोनमधुलाक्षाज्यसिताकल्कं सुमिश्रितम् ॥ छिन्नभिन्नच्युतास्थीनां सन्धानमचिराद्भवेत् ॥ ११ ॥ अथ लाक्षागुग्गुलुः ॥ लाक्षास्थिसंहृत्ककुभाश्वगन्धाश्चूर्णीकृता नागबलाः पुरश्च । सम्भग्नमुक्तास्थिरुजं निहन्यादङ्गानि कुर्यात्कुलिशोपमानि ॥ १ ॥ सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणः सर्पिर्मधूत्तरैः । प्रतिसार्यः कषायैस्तु शेषं भग्नवदाचरेत् ॥ वातव्याधिविनिर्दिष्टं स्नेहं तत्रापि योजयेत् ॥ २ ॥ अथ वह्लिजभस्मादि ॥ वह्लिजं भस्म मधुना पातव्यं हितभोजिना । सन्धिभङ्गेऽस्थिभङ्गे च विशेषेण प्रशस्यते ॥ १ ॥ ॥ अथाभाद्यो गुग्गुलुः ॥ आभाफलत्रिकव्योषैः सर्वैरेतैः समांशकैः । तुल्यं गुग्गु-

---

१ (च०) पिच्छित ।

त्त्वा योज्यं भग्नसन्धिप्रसाधकम् ॥ १ ॥ अथ गोधूमप्रयोगः ॥ ईषद्विदग्धगोधूमचूर्णं पीतं समाक्षिकम् । कटिसन्धिषु भग्नेषु भुग्नेष्वस्थिषु पूजितम् ॥ १ ॥ अविदाहिभिरन्नैश्च पिष्टकैः समुपाचरेत् । मांसं मांसरसं क्षीरं सर्पिर्यूषं च मुद्गजम् ॥२॥ बृंहणं चान्नपानं च सन्धिभग्नाय दापयेत् । लवणं कटुकं क्षारं साम्लं मैथुनमातपम् ॥ ३ ॥ व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च । बालानां तरुणानां च भग्नान्याशु भवन्ति वै ॥ समीचीनानि वृद्धानां भग्नानां न विशेषतः ॥ ४ ॥ इति भग्ननिदानचिकित्सा ॥

॥ अथ नाडीव्रणनिदानम् ॥

यः शोफमाममतिपक्वमुपेक्षतेऽज्ञो यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः । अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥ १ ॥ तस्यातिमात्रगमनाद् गतिरिष्यते तु नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ॥२॥ अथ सङ्ख्यामाह ॥ दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या । तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ॥ १ ॥ अथ वातिकमाह ॥ पित्तात्तु तृड्ज्वरकरी भ्रमदाहयुक्ता पित्तं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ॥ १ ॥ अथ श्लेष्मजामाह ॥ ज्ञेया कफाद् बहुघनार्जुनपिच्छिलास्रा स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनी प्रवृद्धा ॥ १ ॥ अथ त्रिदोषजामाह ॥ दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥ १ ॥ दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि । तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रकोपाद्घोरां गतिं त्वसुहरामिव कालरात्रिम् ॥ २ ॥ अथ शल्यनिमित्तजामाह ॥ नष्टं कथंचिदनुमार्गमुदीरितेषु स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति । सा फेनिलं मथितमुष्णमसृग्विमिश्रं स्रावं करोति सहसा सरुजा च नित्यम् ॥१॥ नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येच्छेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः ॥ २ ॥ इति नाडीव्रणनिदानम् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

नाडीनां गतिमन्वीक्ष्य शस्त्रेणोत्पाट्य कर्मवित् । सर्वं व्रणक्रमं कुर्याच्छोधनारोपणादिकम् ॥१॥ कृशदुर्बलभीरूणां नाडी मर्माश्रिता तु या । क्षारसूत्रेण संछिद्यान्न शस्त्रेण कदाचन ॥२ ॥ नाडीं वातकृतां साधु पाटितां लेपयेद् भिषक् । प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३ ॥ पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशाह्वयैः । श्लैष्मिकीं तिलयष्ट्याह्वनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ४ ॥ शल्यजां तिलमञ्जिष्ठामध्वाज्यैर्लेपयेन्मुहुः । आरग्वधनिशाकोलचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता ॥ सूत्रवर्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशिनी ॥ ५ ॥ जात्यर्कशम्याककरञ्जदन्तीसिन्धूत्थसौवर्चलयावशूकैः । वर्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाडीस्नुक्क्षीरपिष्टा सह सैन्धवेन ॥६॥ समूलपत्रां निर्गुण्डीं पीडयित्वा रसं हरेत् । तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ ७ ॥ गुग्गुलुस्त्रिफलाव्योषैः समांशैश्चाज्ययोजितैः । नाडीं दुष्टव्रणं चापि जयेदपि भगन्दरम् ॥ ८ ॥

इति नाडीव्रणचिकित्सा ॥ अथ सर्वव्रणरोगाणां पथ्यापथ्यम् ॥ यवषष्टिक-गोधूमपुराणाः सितशालयः । मसूरतुवरीमुद्गयूषश्च मधुशर्करा ॥ १ ॥ विलेपी ला-जमण्डश्च जाङ्गला मृगपक्षिणः । घृतं तैलं पटोलं च वेत्राग्रं बालमूलकम् ॥ २ ॥ वार्ताकं कारवेल्लं च कर्कोटं तण्डुलीयकम् । एतत्पथ्यं नरैः सेव्यं यथावस्थं यथा-मलम् ॥ व्रणशोथे व्रणे सद्योव्रणे नाडीव्रणेऽपि च ॥ ३ ॥ रूक्षाम्लशीतं लवणं व्यवायमायासमुच्चैःपरिभाषणं च । प्रियासमालोकनमह्नि निद्रां प्रजागरं चङ्क्रमणं नितान्तम् ॥ ४ ॥ शोकं विरुद्धाशनमम्बुपानं ताम्बूलशाकानि च पत्रवन्ति । अजा-ङ्गलं मांसमसात्म्यमन्नं विवर्जयेत्सन्ततमप्रमत्तः ॥ ५ ॥ इति सर्वव्रणचिकित्सा ॥

॥ अथ भगन्दरनिदानम् ॥

गुदस्य द्व्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिटिकार्तिकृत् । भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥ अथ सङ्ख्यामाह ॥ वातपित्तकफैस्त्रेधा चतुर्थः सन्निपाततः । उन्मार्गगः पञ्चमः स्यादेवं पञ्चविधो मतः ॥१॥ अथ तस्य पूर्वरूपमाह ॥ कटीकपाल-निस्तोददाहकण्डूरुजादयः । भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥ १ ॥ अथ वातिकमाह ॥ कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिटिकां करोति । उपे-क्षणात्पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनी ॥ १ ॥ तत्रागमो मूत्रपुरीषरे-तसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ॥ १ ॥ अथ पित्तजमाह ॥ प्रकोपणैः पित्तमतिप्र-कोपितं करोति रक्तां पिटिकां गुदार्तिदाम् । तदाशु पाकाहिमपूयवाहिनीं भगन्दरं तूष्ट्रशिरोधरं वदेत् ॥१॥ अथ श्लेष्मजमाह ॥ कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः । श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥ १ ॥ अथ सन्निपातजमाह ॥ बहुव-र्णरुजाः स्रावाः पिटिका गोस्तनोपमाः । शम्बूकावर्त्तवन्नाडी शम्बूकावर्तको मतः ॥ १ ॥ अथोन्मार्गगमाह ॥ क्षताद् गतिः पायुगता विवर्धते ह्युपेक्षणात्सा क्रिमिभिर्विदीर्यते । प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखैर्व्रणैस्तदुन्मार्गि भगन्दरं वदेत् ॥ १ ॥ अथासाध्यलक्षणमाह ॥ घोराः साधयितुं दुःखाः सर्वे एव भगन्दराः । तेष्वसा-ध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ १ ॥ वातमूत्रपुरीषाणि क्रमयः शुक्रमेव च । भगन्दरात्स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥ २ ॥ इति भगन्दरनिदानम् ॥

॥ अथ भगन्दरचिकित्सा ॥

गुदपिटिकायामादौ कुर्याद्रक्तावसेचनं मतिमान् । जलसदनाभिरशेषं सपाकं न प्रयाति यथा ॥ १ ॥ अपानमार्गपिटिकां दहेत्स्वर्णशलाकया । अभिम-तया पश्चात्कुर्याद्भिन्नव्रणक्रियाम् ॥ २ ॥ पिटिकानामपक्वानामपतर्पणपूर्वकम् । कर्म कुर्याद्विरेकान्ते भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ ३ ॥ एतासां पाटनक्षारव-ह्निदाहादिकं क्रमम् । विधाय व्रणवत्कार्यं यथादोषं यथाक्रमम् ॥ ४ ॥ अथ वटपत्रादिलेपः ॥ वटपत्रेष्टिकाशुण्ठीगुडूचीसपुनर्नवाः । सुपिष्टाः पिटिका वक्रे ले-

पः शस्तो भगन्दरे ॥ १ ॥ खदिरत्रिफलाकाथो महिषीघृतसंयुतः। विडङ्गचूर्णयुक्तश्च भगन्दरविनाशनः ॥ २ ॥ त्रिफलारससंयुक्तं बिडालास्थिप्रलेपनम्। भगन्दरं निहन्त्याशु दुष्टव्रणहरं परम् ॥ ३ ॥ शुनोऽस्थिमूलता तक्रैः पेषिता खररक्तयुक्। लेपो भगन्दरं हन्यान्नरास्थ्नां तैलमेव च ॥ ४ ॥ कुष्ठं त्रिवृत्तिलादन्तीमागधीसैन्धवं मधु। रजनीत्रिफलातुत्थैर्हितं स्याद्व्रणरोपणम् ॥ ५ ॥ तिलत्रिवृन्नागदन्तीमञ्जिष्ठाद्यैः ससैन्धवैः। सक्षौद्रैश्च प्रलेपोऽयं भगन्दरकुलान्तकृत् ॥ ६ ॥ रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठानिम्बपल्लवाः। त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीकल्को नाडीव्रणापहः ॥७॥ तिलाभयालोध्रमरिष्टपत्रं निशावचाकुष्ठमगारधूमः। भगन्दरे नाड्युपदंशयोश्च दुष्टव्रणे शोधनरोपणोऽयम् ॥ ८ ॥ अथ नवकार्षिको गुग्गुलुः ॥ त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चैककर्षयोजिता गुटिका। कुष्ठभगन्दरनाडीदुष्टव्रणशोधनी कथिता ॥ १ ॥ अथ जम्बूकप्रकारः ॥ जम्बूकस्यामिषं भुक्त्वा प्रकारैर्व्यञ्जनादिभिः। अजीर्णवर्जी मांसेन मुच्यते तु भगन्दरात् ॥ १ ॥ अथ सप्तविंशतिगुग्गुलुः ॥ त्रिकटुत्रिफलामुस्तं विडङ्गामृतचित्रकम्। शट्येले पिप्पलीमूलं हपुषासुरदारु च ॥ १ ॥ तुम्बरुं पुष्करं चव्यं विशालीरजनीद्वयम्। बिडं सौवर्चलं क्षारं सैन्धवं गजपिप्पली ॥ २ ॥ यावन्त्येतानि द्रव्याणि तावद्द्विगुणगुग्गुलुः। कोलप्रमाणगुटिकां भक्षयेन्मधुना सह ॥ ३ ॥ कासं श्वासं तथा शोफमर्शांसि च भगन्दरम्। हृच्छूलं पार्श्वशूलं च कुक्षिवस्तिगुदे रुजम् ॥ ४ ॥ अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं च अन्त्रवृद्धिं तथा कृमीन्। चिरज्वरोपसृष्टानां क्षयोपहतचेतसाम् ॥ ५ ॥ आनाहं च तथोन्मादं सकुष्ठान्युदराणि च। नाडीदुष्टव्रणान्सर्वान् प्रमेहं श्लीपदं तथा। सप्तविंशतिको ह्येष सर्वरोगनिषूदनः ॥ ६ ॥ अथ करवीराद्यं तैलम् ॥ करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः। मातुलुङ्गार्कपयसा पचेत्तैलं भगन्दरे ॥ १ ॥ अथ विष्यन्दनं तैलम् ॥ चित्रकार्कौ त्रिवृत्पाठे मलपूहयमारकौ। सुधां वचां लाङ्गलिकां हरितालं सुवर्चिकाम् ॥ १ ॥ ज्योतिष्मतीं च संहृत्य तैलं धीरो विपाचयेत्। एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे ॥ शोधनं रोपणं चैव सवर्णकरणं तथा ॥ १ ॥ अथ निशादितैलम् ॥ निशार्कक्षीरसिन्ध्वग्निपुरलाङ्गलिवत्सकैः। सिद्धमभ्यञ्जने तैलं भगन्दरविनाशनम् ॥ १ ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ आमे संशोधनं लेपो लङ्घनं रक्तमोक्षणम्। पक्के पुनः शस्त्रविधिस्तथा क्षाराग्निकर्म च ॥ १ ॥ सर्वत्र शालयो मुद्गा विलेपी जाङ्गलो रसः। पटोलं शिग्रुवेत्राग्रं धत्तूरो बालमूलकम् ॥ २ ॥ तिलसर्षपयोस्तैलं तिक्तवर्गो घृतं मधु। एतत्पथ्यं नरैः सेव्यं यथादोषं भगन्दरे ॥ ३ ॥ व्यायामं मैथुनं युद्धं पृष्ठयानं गुरूणि च। संवत्सरं परिहरेद् यावद् दृढव्रणो नरः ॥४॥ इति भगन्दरचिकित्सा ॥

॥ अथोपदंशनिदानम् ॥

अथ तस्य हेतुमाह ॥ हस्ताभिघातान्नखदन्तघातादधावनाद्त्यतिसेवनाद्वा। यो-

---

१ (ब०) सुगधा।

त्रिभ्यदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधापचारैः ॥१॥ अथ वातजमाह ॥ सतोद्भेदस्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत्पवनोपदंशम् ॥ १ ॥ अथ पित्तजकफजे आह ॥ पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः[1] । सकण्डुरैः शोफयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्व्रणैः स्रावयुतैः कफेन ॥ १ ॥ अथ सन्निपातजमाह ॥ नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम् ॥ १ ॥ अथासाध्यत्वमाह ॥ विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जयेच्च । संजातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः ॥ कालेन शोफक्रिमिदाहपाकैः प्रशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन ॥ १ ॥ अथैकस्थानत्वेनात्र लिङ्गार्शमाह ॥ अङ्कुरैरिव सञ्जातैरुपर्युपरि संस्थितैः । क्रमेण जायते वर्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा ॥१ ॥ कोशस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्वसन्धिगतापि वा । सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा ॥ २ ॥ लिङ्गवर्तिरिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापरे । मेण्ढ्रसन्धौ व्रणाः केचित् केचित्सर्वाश्रयास्तथा ॥ ३ ॥ कुलत्थाकृतयः केचित् केचित्पद्मदलोपमाः । रुजानाहार्तिर्बहुलास्तृष्णाक्लेदसमन्विताः । स्त्रीणां पुंसां च जायन्ते उपदंशाश्च दारुणाः ॥ ४ ॥ इत्युपदंशनिदानम् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

स्निग्धस्विन्नस्य तेष्वादौ ध्वजमध्ये शिराव्यधः । जलौकापातनं वा स्यादूर्ध्वाधः शोधनं तथा ॥ १ ॥ सद्योऽपहृतदोषस्य रुक्शोफावुपशाम्यतः । पाको रक्ष्यः प्रयत्नेन शिश्नक्षयकरश्च सः ॥ २ ॥ अथ क्वाथः ॥ पटोलनिम्बत्रिफलाकिरातैः क्वाथं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् । सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥ १॥ गैरिकाञ्जनमञ्जिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः । सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पेयः पित्तोपदंशहा ॥ २ ॥ अथ लेपाः ॥ सपौण्डरीकैर्मधुकरास्नाकुष्ठपुनर्नवैः । सरलागुरुभद्राख्यैर्लेपो वातोपदंशहा ॥ १ ॥ बब्बूलदलचूर्णेन दाडिमत्वग्भजोऽथ वा । गुण्डनं लिङ्गदेशस्य लेपः पूगफलेन वा ॥ २ ॥ वटप्ररोहार्जुनजम्बुपथ्या लोध्रं हरिद्रासहितः प्रलेपः । सर्वोपदंशेष्ववरोहणार्थं चूर्णं च तज्जं विमलाञ्जनेन ॥ ३ ॥ दहेत्कटाहे त्रिफलां तां मषीं मधुसंयुताम् । कृत्वोपदंशलेपोऽयं सद्यो रोपयति व्रणम् ॥ ४ ॥ त्वचो दारुहरिद्रायाः शङ्खनाभीरसाञ्जनम् । लाक्षागोमयनिर्यासतैलं क्षौद्रं घृतं पयः ॥ ५ ॥ एभिः सुपिष्टैर्द्रव्यांशैरुपदंशं प्रलेपयेत् । व्रणाश्च तेन शाम्यन्ति श्वयथुर्दाह एव च ॥ ६ ॥ नीलोत्पलानि कुमुदं पद्मसौगन्धिकानि च । उपदंशेषु चूर्णानि प्रदेहोऽयं प्रशस्यते ॥ ७ ॥ रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया च समन्वितम् । सक्षौद्रं लेपनं योज्यं सद्यो रोपयति व्रणम् ॥ ८ ॥ गोपीचन्दनतुत्थे च समभागेन मर्दयेत् । कज्जली जलसंयुक्ता व्रणानां लेपने हिता ॥ ९॥ मोचापूगविभूतिं च कोलत्वक्शङ्ख-

---

१ स्फोटैः सकृष्णैः रुधिरं स्रवन्तं रक्तात्मकम् पित्तसमानलिङ्गम् । २ (च०) संघातै— । ३ (घ०) सर्वसन्धि । ४ (ग० च०) शोथाःस्युस्तृष्णादाहसमन्विताः ।

जीरकम् । पिष्टोपदंशे लेपोऽयं पयसा पानमेव च ॥ नाशयेदुष्णतां तूर्णं शुष्कान्कुर्याद् व्रणानपि ॥१०॥ अथ पारदादिलेपः ॥ पारदं गन्धकं तालं दरदं च मनःशिलाम् । पृथक्कर्षं द्विकर्षं च मुद्दारं सकुजीरकम् ॥ १ ॥ विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां मर्दयेत्सुरसारसैः । छायाशुष्कां ततः कृत्वा पुनरुन्मत्तजद्रवैः ॥ २ ॥ विमर्द्याथ वटी कार्या उपदंशे प्रयोजयेत् । गोघृतेन प्रलेपोऽयं व्रणानां रोपणे हितः ॥ ३ ॥ इति लेपाः ॥ अथ स्वरसाः ॥ आम्रत्वचं विनिष्पीड्य निष्कास्य स्वरसं पलम् । चतुष्पलं त्वजाक्षीरं संयुक्तं प्रपिबेत्प्रगे ॥ १ ॥ एवं मुनिदिनं कुर्यादुपदंशे व्रणे हितम् । अजाक्षीरं तथाजीर्णगोधूमं पथ्यमाचरेत् ॥ २ ॥ जातीप्रवालस्वरसं पलार्धं धेनोर्घृतं सत्समेरालकिञ्चित् । पिबेत्प्रगे पञ्चविधोपदंशे क्षाराद्दते गोधुमसर्पि पथ्यम् ॥३॥ इति स्वरसाः ॥ अथ प्रक्षालनम् ॥ निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशालजम्बूवटोदुम्बरवैतसाद्भिः । प्रक्षालनाल्लेपघृतानि कुर्याच्चूर्णं च पित्तास्रभवोपदंशे ॥ १ ॥ त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा । व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ २ ॥ अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटवेतसजः शृतः । व्रणशोथोपदंशानां नाशनः क्षालनात्स्मृतः ॥ ३ ॥ जयाजात्यश्वमारार्कशम्याकानां दलैः पृथक् । कृतं प्रक्षालने क्वाथं मेढ्रपाके प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥ अथोपदंशलिङ्गलेपः ॥ रसकर्पूरगद्याणं मर्दयेत्खदिराम्बुना । प्रक्षालयेद्वारिणा च शुष्के लेपस्तु वारिणा ॥ १ ॥ लिङ्गलेपो व्रणं हन्ति त्रिदिनान्नात्र संशयः ॥ १ ॥ अथ व्रणोपदंशे पूगादिलेपः ॥ पूगं सुदग्धमेकं तु रसगन्धकहिङ्गुलम् । खदिरं तुत्थकं[1] चैव मर्दयेन्निम्बुनीरकैः ॥ १ ॥ समभागानि सर्वाणि गुटिकां कारयेद्बुधः । उपदंशे घृतैर्लेपस्त्रिदिनाद्व्रणरोपणः ॥ २ ॥ अथोपदंशस्फोटेऽवलेपः ॥ जातीफलविडङ्गानि रसकं देवपुष्पकम् । समभागानि सर्वाणि नवनीतेन मर्दयेत् ॥ स्फोटानामुपदंशानां व्रणशोधनरोपणः॥३॥अथ घृतानि ॥ भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलकरञ्जजातीखदिरासनानाम् । सतोयकल्कैर्घृतमाशु पक्वं सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥१॥ करञ्जनिम्बार्जुनशालजम्बूवटादिभिः कल्ककषायसिद्धम् । सर्पिर्निहन्यादुपदंशदोषं सदाहपाकं स्रुतिरागयुक्तम् ॥२॥ अथागारधूमादितैलम् ॥ अगारधूमो रजनी सुराकिण्वं च तैस्त्रिभिः । भागोत्तरैः पचेत्तैलं कण्डूशोथरुजापहम् ॥ शोधनं रोपणं चैव सवर्णकरणं तथा ॥ १ ॥ अथ चोपचिन्याश्चूर्णम् ॥ कुडवं चोपचिन्याश्च शर्करायाः पलं तथा । पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं देवपुष्पकम् ॥ १ ॥ आकल्लं खुरकं[3] शुण्ठी जन्तुघ्नं च वराङ्गकम् । पृथक्कोलमितं ग्राह्यमेतच्चूर्णीकृतं शुभम् ॥ २ ॥ सर्वमेकत्र संयोज्य कर्षार्धं प्रातवासरम् । भक्षयेन्मधुसर्पिर्भ्यां युक्तं पथ्यं समाचरेत् ॥ ३ ॥ शाल्योदनं तथा सूपं तुवरीणां घृतं मधु । गोधूमं सैन्धवं शिग्रुं बिम्बी कोशातकीफलम् ॥ ४ ॥ आर्द्रकं जलमन्दोष्णं हितमत्र प्रकीर्तितम् । पञ्चोपदंशरोगाणां प्रमेहाणां तथैव च ॥ व्रणानां वातरोगाणां कुष्ठानां च विनाशनम् ॥ ५ ॥

---

१ (च०) सर्जरसेन युक्तम् । २ (च०) स्तैश्च कल्कै— । ३ क्षुरकम् ।

इति चोपचिन्याश्चूर्णम् ॥ अथ चोपचिनीपाकः ॥ चोपचिन्युद्भवं चूर्णं पलद्वादशमेव च । पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं त्वचम् ॥१ ॥ आकल्लकं लवङ्गं च प्रत्येकं कर्षसंमितम् । शर्करासमचूर्णं च पाचयेत्सर्वमेकतः ॥ २ ॥ मोदकं कारयेत्तत्तु कर्षं कर्षं प्रमाणतः । सायं प्रातर्निषेव्यस्तु पथ्यं पूर्वोक्तचूर्णवत् ॥ ३ ॥ उपदंशे व्रणे कुष्ठे वातरोगे भगन्दरे । धातुक्षयकृते कासे प्रतिश्याये च यक्ष्मणि ॥ सर्वान् रोगान्निहन्त्याशु ततः पुष्टिकरो भवेत् ॥ ४ ॥ इति चोपचिनीपाकः ॥ अथ बालहरीतकीयोगः ॥ बालपथ्यापलैकं च तुत्थं शाणमितं तथा । निम्बुद्रवेण संमर्द्य दृढं सप्त दिनानि वै ॥ १ ॥ गुटिकां चणकमायां छायाशुष्कां तु कारयेत् । शीतोदकानुपानेन नित्यमेकां प्रदापयेत् ॥ २ ॥ घस्राणामेकविंशत्या मुच्यते तूपदंशतः । शालिगोधूममुद्गाश्च गोसर्पिः पथ्यमीरितम् ॥ ३ ॥ अथ रसगन्धककज्जली ॥ कर्षमात्रो रसं शुद्धो द्विकर्षो गन्धकस्तथा । विधिवत्कज्जलीं कृत्वा तां च गोघृतसंयुताम् ॥ १ ॥ माषमात्रां प्रतिदिनं दद्यादेवं त्रिसप्तकम् । गोधूमान्नं घृतं पथ्यं कारयेल्लवणं विना ॥ उपदंशापहः श्रेष्ठो योगोऽयं मुनिभिः स्मृतः ॥ २ ॥ अथ महाक्षारगुटी ॥ महाक्षारमाकल्लकं खादिरं च क्रमाद्वर्धितं वारिणा पिष्टमेतत् । निषेवेत माषप्रमाणं घृतेन महारोगनिघ्नं व्रणेषु व्रणघ्नम् ॥ १ ॥ गोधूमं गोघृतं पथ्यं मन्दं लवणमाचरेत् । द्विवारं ग्राहयेन्नित्यमुपदंशनिवृत्तये ॥ २ ॥ अथ सर्वोपदंशे रसघृतमुच्यते ॥ शुद्धं रसं पिचुमितं द्विबलिं प्रमर्द्य सर्वद्विभागनवनीतमपि प्रमर्द्य । वस्त्रे प्रलिप्य पिचुमन्दविपर्णशाखां संवेष्टयेन्नतमुखीं परिदीप्यवर्तिम् ॥ १ ॥ तस्या घृतं स्रवति काचमये च पात्रे धृत्वाहिवल्लिदलसाकमिदं प्रदेयम् । सर्वोपदंशकरिकेसरिणं व्रणघ्नं पट्वादिकं रसघृते च विवर्जनीयम् ॥ २ ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ दिवा निद्रां मूत्रवेगं गुर्वन्नं मैथुनं गुडम् । आयासमम्लं तक्रं च वर्जयेदुपदंशवान् ॥ १ ॥ द्विपलं चिक्कणं पूगं द्विकर्षं सिन्धुसस्यकम् । कर्कारुत्वक्कर्षमिता भृष्टमेतत्त्रिकं भवेत् ॥ २ ॥ जम्भोदरगतं तुत्थं पुटपाकविधानतः । पक्कं चणकमानं तु सर्वमेतत्सुखल्वके ॥ ३ ॥ जम्बीरसलिलैर्मर्द्यं गाढं सिद्धं दिनत्रयात् । उपदंशं चन्द्रकं च व्रणं पूतिप्रमेहकम् ॥ ४ ॥ पृदाकुवीरुच्छदनलिप्तं प्सातं निवारयेत् । शर्करासहितं पथ्यं गोधूमान्नं घृतप्लुतम् ॥ ५ ॥ पलमात्रे कटुतैले द्व्यक्षं सिक्थं च कर्षमेव पृथक् । कम्पिल्लकं विरोजा सिन्दूरः सोरकं चैव ॥ ६ ॥ मुर्दाडकं च सर्वं पित्तलपात्रे विपाचितं शिखिना । मन्दं पचेत् प्रमथ्य स्वपाणिनोद्धृत्य तत्सिद्धम् ॥ ७ ॥ सितवस्त्रे संलिप्य व्रणोपरिस्थापयेत्सम्यक् । क्षतभूदेशं सर्वं सशूकदोषं फिरङ्गजं हन्यात् ॥ ८ ॥ शस्त्रकृतं नखजातं दन्तजमाशुव्रणं शिखिजम् । दृष्ट्वा प्रत्ययमेतत्प्रकाशितं बालबोधाय ॥ ९ ॥ इत्युपदंशरोगचिकित्सा ॥

॥ अथ शूकदोषनिदानम् ॥

अथ तस्य सम्प्राप्तिमाह ॥ अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः ॥१॥ तस्य सङ्ख्यामाह ॥ व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः॥१॥अथ सर्षपिकामाह॥ गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भुग्नहेतुका । पिटिका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा ॥ १ ॥ अथाष्ठीलिकामाह ॥ कठिनैर्विषमैर्भुग्नैर्वायुनाष्ठीलिका भवेत् ॥ १ ॥ अथ ग्रन्थिकमाह ॥ शूकैर्यत्पूरीतं शश्वद्ग्रथितं नाम तत्कफात् ॥१॥ अथ कुम्भिकामाह ॥ कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभा शुभा ॥ १ ॥ अथालजीमाह ॥ तुल्यजां त्वलजीं विद्याद्यथोक्तां च विचक्षणैः॥१॥अथ मृदितमाह ॥ मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः ॥१॥ अथ सम्मूढपीडिकामाह ॥ पाणिभ्यां भृशसंरूढे सम्मूढपिढिका भवेत् ॥ १ ॥ अथावमन्थमाह ॥ दीर्घा बह्व्यश्च पिटिका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः । सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदना रोमहर्षकृत् ॥ १ ॥ अथ पुष्करिकामाह ॥ पिटिकाभिश्चिता या तु पित्तशोणितसम्भवा । पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिका च सा ॥ १ ॥ अथ स्पर्शहानिकमाह ॥ स्पर्शहानिं तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् । वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वपाको ज्वरदाहकृत् ॥ १ ॥ अथोत्तमामाह ॥ मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च सा । व्याधिरेषोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजः ॥ १ ॥ अथ शतपोनकमाह ॥ छिद्रैरणुमुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः । वातशोणितजो व्याधिः स ज्ञेयः शतपोनकः ॥१॥ अथ त्वक्पाकमाह ॥ वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् ॥ १ ॥ अथ शोणितार्बुदमाह ॥ कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिटिकाभिर्निपीडितम् । यस्य वास्तुरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥ १ ॥ अथ मांसार्बुदमाह ॥ मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससंभवम् ॥ १ ॥ अथ मांसपाकमाह ॥ शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः । विद्यात्तं मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥ १ ॥ अथ विद्रधिमाह ॥ विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ अथ तिलकालकानाह ॥ कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि तु । पातितानि पचन्त्याशु मेण्ढ्रं निरवशेषतः ॥ १ ॥ कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः । सन्निपातसमुत्थांश्च तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ २ ॥ अथ शूकदोषेऽसाध्यत्वमाह ॥ तत्र मांसार्बुदं यत्तु मांसपाकश्च यः स्मृतः । विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥ १ ॥ इति शूकदोषनिदानम् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

हितं च सार्पिषः पानं पथ्यं चापि विरेचनम् । हितः शोणितमोक्षश्च शूकरोगेषु देहिनाम् ॥ १ ॥ उल्लिख्य सार्षपीं तालपत्रेणाथ प्रलेपयेत् । त्रिकटुत्रिफलालोध्रैर्गोमूत्रपरिपेषितैः ॥ २ ॥ क्रियेयमवमन्थेऽपि रक्तं शोध्यं तथोभयोः । अष्ठीलायां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिक्रियां चरेत् ॥ ३ ॥ कुम्भिकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते व्रणे ।

१ अकस्मा— । २ (क०) कठिनैर्वं— । ३ (मुद्रितपुस्तकस्थपाठः) । अनुमुखैः ।

तिन्दुकत्रिफलालोध्रैर्लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ ४ ॥ अलज्यां द्रुतरक्तायां पूर्व एव क्रियाक्रमः । स्वेदयेद् ग्रथितं पश्चान्नाडीस्वेदेन बुद्धिमान् ॥ ५ ॥ सुखोष्णैरुपनाहैश्च व्रणोक्तैरुपनाहयेत् । उत्तमाख्यां तु पिटिकां संस्वेद्य बडिशोद्धृताम् ॥ ६ ॥ कल्कचूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् । क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करीमूढयोर्हितः ॥७॥ त्वक्पाके स्पर्शहानौ च सेचयेन्मृदितं पुनः । बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ ८ ॥ रसक्रिया विधातव्या लिखिते शतपोनके । पृथक्पर्ण्यादिभिः सिद्धं तैलं देयमनन्तरम् ॥ ९ ॥ रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे । मांसार्बुदे प्रकुर्वीत क्रियां सद्योव्रणोदिताम् ॥ १० ॥ त्रिफलागुग्गुलुं चापि विशेषेणावचा*रयेत् । मांसपाके वटाद्यस्य गणस्य विधिवत्कृतैः ॥ ११ ॥ कषायचूर्णकल्कैश्च सेकोद्धूलनलेपनम् । विद्रधौ विधिवत्कार्यं रक्तविद्रधिभेषजम् ॥ १२ ॥ वरुणादिकषायस्य पानप्रक्षालने हिते । तिलकालं समुल्लिख्य क्षुरेण लघुपाणिना ॥ १३ ॥ भिषजाथात्र कर्तव्यः सद्योव्रणविधिर्मतः । मांसार्बुदं मांसपाकं विद्रधिं तिलकालकम् ॥ प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक् तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ १४॥ इति शूकदोषचिकित्सा ॥

॥ अथ कुष्ठनिदानम् ॥

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च । भजतामागतांश्छर्दिवेगांश्चान्यान्प्रतिघ्नताम् ॥ १ ॥ व्यायाममग्निसन्तापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् । शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं त्यक्त्वा निषेविणाम् ॥ २ ॥ घर्मश्रमभयार्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् । अजीर्णाध्यशिनां चैव पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥ ३ ॥ नवान्नदधिमत्स्याम्ललवणातिनिषेविणाम् । माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षारगुडाशिनाम् ॥ ४ ॥ व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां च भजतां दिवा । विप्रान्गुरून्धर्षयतां पापं वा कर्म कुर्वताम् ॥ ५ ॥ पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैश्चेरिता मलाः । वातादयस्त्रयो दोषास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ॥६॥ दूषयन्ति सकुष्ठानां सप्तको द्रव्यसङ्ग्रहः । त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशन्ति तत् ॥ ७ ॥ अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु । कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ॥ ८ ॥ सर्वेष्वपि त्रिदोषत्वं व्यपदेशोऽधिकत्वतः । अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः स्वेदास्वेदौ विवर्णता ॥ ९ ॥ दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः । व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ॥ १० ॥ रूढानामतिरूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् । रोमहर्षोऽस्रजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥ ११ ॥ तत्र कपालकुष्ठमाह ॥ कृष्णारुणं कपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु । कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १ ॥ अथोदुम्बरमाह ॥ रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् । उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् ॥ १ ॥ अथ मण्डलकुष्ठमाह ॥ श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् । कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं

---

* दद्यादित्यर्थः ।

मण्डलमुच्यते ॥ १ ॥ अथर्ष्यजिह्वमाह ॥ कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तः श्यावं सवेदनम्। यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ १ ॥ अथ पुण्डरीकमाह ॥ सुश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम्। रक्तान्तर्दाहकण्ड्वाढ्यं चितं पद्मभिर्वांशुभिः ॥ सोत्सेधं च सरागं च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ १ ॥ अथ सिध्मकुष्ठमाह ॥ सितं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति। प्रायश्चोरसि तत्सिध्ममलाबुकुसुमोपमम् ॥ १ ॥ अथ काकणन्तिकमाह ॥ पूर्वं रक्तं च कृष्णं च काकणन्तिफलोपमम्। सदाहमसर्पशसहं सपाकं तीव्रवेदनम् ॥ १ ॥ यत्काकणन्तिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनम्। त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥२॥ इति सप्त महाकुष्ठानि ॥ अथैकादश क्षुद्रकुष्ठानि ॥ तत्र चर्मकुष्ठमाह ॥ अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम्। तदेककुष्ठं चर्माख्यं बहुलं हस्तिचर्मवत् ॥ १ ॥ अथ किटिभमाह ॥ श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं मतम् ॥ १ ॥ अथ वैपादिकमाह ॥ वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥ १ ॥ अथालसकमाह ॥ कण्डुमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं वदेत् ॥[1]॥ अथ कण्डुमण्डलमाह ॥ सकण्डुरागपिटिकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥१॥ अथ चर्मदलमाह ॥ रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि। तच्चर्मदलमाख्यातमस्पर्शसहमुच्यते ॥१॥ अथ पामामाह ॥ सूक्ष्मा बह्व्यः पीडिकाः स्राववत्यः पामेत्युक्ताः कण्डुमत्यः सदाहाः। सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिजोश्च ॥ १ ॥ अथ विस्फोटमाह ॥ स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥ १ ॥ अथ रकसमाह ॥ कण्डूचिता या पिटिका शरीरे संस्राव्यमाना रकसोच्यते च ॥ १ ॥ अथ शतारुमाह ॥ रक्तं श्यावं सदाहार्तिं शतारुःस्याद्बहुव्रणम् ॥ १ ॥ विचर्चिकामाह ॥ सकण्डुः पिटिका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका। पाण्डुरं श्वित्रमित्युक्तं सस्रावं कण्डुसंयुतम् ॥ अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥१॥ कुष्ठानां दोषत्रयस्य नियतलिङ्गमाह ॥ खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम्। पित्तात्प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम् ॥ १ ॥ कफात्क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवम्। द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ स्पर्शहानिः सस्वेदत्वमीषत्कण्डूश्च जायते ॥ २ ॥ इदानीमुत्तरोत्तरं सप्तधातुगतकुष्ठलक्षणं क्रमेणोच्यते ॥ तत्रादौ रसगतमाह ॥ त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यं च जायते। त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यापि प्रवर्तनम् ॥ १ ॥ रक्तगतमाह ॥ कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ॥ १ ॥ मांसगतमाह ॥ बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिटिकोद्गमः। तोदः स्फोटः स्थिरत्वं च कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥१॥ मेदोगतमाह ॥ दौर्गन्ध्यं गात्रदोषश्च पूयोत्थक्रमयस्तथा। गात्राणां भेदनं चापि कुष्ठे मेदस्समाश्रिते ॥ १ ॥ कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां संभेदः क्षतसर्पणम्। मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥२॥ अस्थिमज्जाद्वयगतमाह ॥ नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसंभवः। स्वरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जासमाश्रिते ॥ १ ॥ शुक्रगतमाह ॥ दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः। यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम् ॥ १ ॥ इति

---

१ (च०) अन्तः।

सप्तधातुगतानि कुष्ठानि ॥ अथ साध्यमाह ॥ साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकं च यत् ॥ १ ॥ अथ कृच्छ्रम् ॥ मेदोगं द्वन्द्वजं याप्यम् ॥ असाध्यम् ॥ वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥१॥ पुनरसाध्यलक्षणम् ॥ कृमिकृद्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत्त्रिदोषजम् । प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गं च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ॥ १ ॥ पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ कुष्ठेषु चिकित्सार्थं दोषप्राधान्यमाह ॥ वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुम्बरं कफात् । मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋष्याख्यं वातपित्तजम् ॥ १ ॥ चर्माख्यैककुष्ठं किटिभं सिध्मालसविपादिकाः वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी ॥ २ ॥ पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा । सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रुः सकाकणः ॥२॥ पुण्डरीकमृष्यजिह्वे महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ अथ श्वित्रमाह ॥ कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं दारुणं च यत् । निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥१॥ वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवेत् । सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥ २ ॥ सकण्डुरं क्रमाद्रक्तमांसमेदस्सु चादिशेत् । वर्णेनैवेदमुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥ अथ तस्य साध्यासाध्यत्वमाह ॥ अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टमथो नवम् । अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ १ ॥ गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् । वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥२॥ स्पर्शैकाहारशय्यादिसेवनात्प्रायशो गदाः । सर्वे सञ्चारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः ॥ ३ ॥ कुष्ठादिसंसर्गजान् रोगानाह ॥ प्रसंगाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात्सहभोजनात् । सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥ १ ॥ कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च । औपसर्गिकरोगाश्च संक्रमन्ति नरान्तरम् ॥ २ ॥ मरणं यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् । नातो निन्द्यतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्तितम् ॥ ३ ॥ इति कुष्ठनिदानम् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु । पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं विहितम् ॥ १ ॥ प्रभूतं वा जलौकाभिः शृङ्गालाबुशिराव्यधैः । स्निग्धस्य मोक्षयेद्रक्तं दुष्टं कुष्ठे पुनः पुनः ॥ २ ॥ स्रुते रक्ते हृते दोषे स्नेहैः संशमितेऽनिले । रसायनानि प्राशाश्च प्रशस्ताः कुष्ठिनां मताः ॥ ३ ॥ अथ वमनम् ॥ यववासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः । कषायो मधुना पीतो वान्तिकृन्मदनान्वितः ॥ १ ॥ इति वमने पञ्चकषायः ॥ अथ विरेचनम् ॥ विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिवृद्दन्तीफलत्रिकैः । षष्ठे मासे शिरामोक्षं प्रतिमासं विरेचनम् ॥ प्रतिपक्षं च वमनं कुष्ठे लेपं त्र्यहाच्चरेत् ॥१ ॥ अथ लेपः ॥ पथ्याकरञ्जसिद्धार्थनिशावल्गुजसैन्धवैः । विडङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपमात्रेण कुष्ठजित् ॥ १ ॥ एलाकुष्ठविडङ्गानि शताह्वा चित्रकम्बला । दन्ती रसाञ्जनं चेति लेपः कुष्ठविनाशनः ॥ २ ॥ मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः । करञ्जबीजैडगजं सकुष्ठं गोमूत्रपिष्टश्च परः प्रदेहः ॥ ३ ॥ बल्गिवेल्लाग्निभल्ला-

---

१ (च०) चर्मैक— । २ (च०) चारुणम् । ३ (मु० पु० पाठः ।) वर्णेनैवेदमुभयम् ।

तद्दन्तीशम्याकनिम्बकैः । काञ्जिकैः पेषितैर्लेपः श्वेतकुष्ठविनाशकृत् ॥ ४ ॥ श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जत्वचो दार्व्याः । सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥५॥ शैलेयकम्पिल्लकयष्टिसाह्वसौराष्ट्रिका सर्जरसोपलानि । शिला च चूर्णो नवनीतयुक्तः कुष्ठे स्रवत्यभ्यधिकः प्रदिष्टः ॥ ६ ॥ रसगन्धकयोः पिष्टं कटुतैलेन भृङ्गजैः । द्रवैः संमर्द्य तल्लेपात्सर्वकुष्ठं विनश्यति ॥ ७ ॥ अथ क्वाथाः ॥ गुडूचीत्रिफलादार्वीक्वाथ उष्णैश्च वारिभिः । त्वग्दोषव्रणशोफघ्नः पीतो मासं सगुग्गुलुः ॥१॥ खदिरत्रिफलानिम्बपटोलामृतवासकैः । अष्टकोऽयं जयेत्कुष्ठकण्डूविस्फोटकानपि ॥२॥ अथ महाकषायः ॥ शुण्ठीनिम्बकिराततिक्तककणापाठाहरिद्राद्वयं त्रायन्तीत्रिफलामृताब्जकटुकावासावचावाकुची । मञ्जिष्ठातिविषादुरालभमहानिम्बाग्निषड्ग्रन्थिकाव्याधिघ्नागजचिर्भिटा सकुटजा भार्गी समुस्ता यवा । १ ॥ मूर्वा चैव पटोलपत्रसहिता रक्तं तथा चन्दनं श्यामा पर्पटसारिवा कृमिहरा गायत्रिकासंयुता । गोमूत्रेण महाकषायमरुणोद्भूतं पिबेद्यः पुमांस्तस्याष्टादश यान्ति नाशमचिरात्कुष्ठानि दुष्टान्यपि ॥ २ ॥ अथ नवककषायः ॥ त्रिफला निम्बपटोलं मञ्जिष्ठा रोहिणी वचा रजनी । एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥१॥ इति क्वाथाः ॥ अथ खदिरोदकम् ॥ प्रलेपोद्वर्तनस्नानपानभोजनकर्मसु । शीलितं खादिरं वारि सर्वत्वग्दोषनाशनम् ॥१॥ दह्यमानाच्च्युतः कुम्भे समूलखदिराद्रसः । साज्यधात्रीरसः क्षौद्रो हन्यात्कुष्ठं रसायनम् ॥ २ ॥ अथ निम्बादिकल्कः ॥ निम्बपत्रशतं पिष्ट्वा निम्बामलकमेव च । विडङ्गबाकुचीकल्कं पिबेदाकुष्ठनाशनम् ॥१॥ अथ चूर्णानि ॥ तत्रादौ पञ्चनिम्बचूर्णम् ॥ पिचुमन्दफलं पुष्पं त्वक्पत्रं मूलमेव च ॥ पञ्चैतानि च सूक्ष्माणि समचूर्णानि कारयेत् ॥१॥ अष्टभागावशेषेण खदिरासनवारिणा । भावयित्वा तु संयोज्य द्रव्याण्येतानि दापयेत् ॥२॥ चित्रकोऽथ विडङ्गानि व्याधिघातकशर्कराः । भल्लातकहरीतक्यौ शुण्ठ्यामलकगोक्षुराः ॥ ३ ॥ चक्रमर्दकबाकुचीपिप्पलीमरिचं निशा । लोहचूर्णसमायुक्तं समभागं प्रमाणतः ॥ ४ ॥ भावयेद्भृङ्गराजेन पुनः शुष्काणि कारयेत् । निम्बार्धचूर्णमेतेषामेकीकृत्य निधापयेत् ॥५॥ बिडालपदमात्रं तु सर्पिषा पयसापि वा । प्रातः प्रातर्निषेवेत खदिरासनवारिणा ॥६॥ परिहारो न चात्रास्ति पञ्चनिम्बेऽवतिष्ठति । मासमात्रप्रयोगेण कुष्ठं हन्ति रसायनम् ॥ ७ ॥ त्वग्दोषनीलिकाव्यङ्गं तथैव तिलकालकान् । अष्टादशविधं कुष्ठं सप्त चैव महाक्षयान् । सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ ८ ॥ अथोद्धूलने सर्षपादिचूर्णम् ॥ सर्षपकरञ्जरजनीदारुनिशादारुमञ्जिष्ठाः । त्रिफलाशटीपटीरश्वेतामूर्वाप्रियङ्गुकाः ॥ १ ॥ त्रिकटुश्चापि त्रिगन्धकेसरलाक्षाश्चैषां कृतं रजः श्लक्ष्णम् । उद्धूलनेन रक्तजपित्तजवातोत्थितं वापि ॥ निस्तोदभेदपिटिकं कुष्ठं स्फुटनं विनाशयति ॥ २ ॥ अथ विडङ्गादिचूर्णम् ॥ विडङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्णं लीढं समाक्षिकम् । हन्ति कुष्ठं कृमीन्मेहान्नाडीदुष्टभगन्दरान् ॥१॥ इति चूर्णानि ॥ अथ गुटि-

---

१ (च०)—रसोत्पलानि । २ (च०) धृतः ।

का:॥ तत्रादौ सर्वाङ्गसुन्दरी गुटिका ॥ भल्लातकसहस्रैकं त्रिफलावारिणि क्षिपेत् । द्रोणमा-
त्रे पचेत्तावद्यावत्पादावशेषितम् ॥१॥ शर्कराया दश पलान्येकं बाकुचिकापलम् तथैवात्रैव
देयानि पलानि दश गुग्गुलोः ॥२॥ खदिरारिष्टमञ्जिष्ठाबीजकं चेन्द्रवारुणी । चित्र-
कं द्वे हरिद्रे च देवदारु हरीतकी ॥३॥ भार्गी वचेति सर्वेषां प्रत्येकं च पलार्धकम् । प्र-
क्षिप्य गुटिका कार्या नाम्ना सर्वाङ्गसुंदरी ॥ ४ ॥ प्रत्यहं भक्षयेत्कुष्ठी स्वेतां बदरमा-
त्रया । सर्वाण्येवोग्रकुष्ठानि शीघ्रमेव व्यपोहति ॥ ५ ॥ अथ त्रिफलागुटिका ॥ त्रिफ-
लारुष्करलोहैः सावल्गुजभृङ्गलाङ्गलीव्योषैः । सगुडैर्वराहकन्दैः पलिकैरेकत्र संमिश्रैः
॥१॥ गुटिकां प्रकल्प्य खादेदेकैकामक्षसंमितां प्रातः । कुष्ठं दद्रुकिलासं जित्वा वर्षे-
ण सर्वथा पलितम् ॥ जीवति वर्षशतं वै दीप्तहुताशो युवेव सोत्साहः ॥२॥ अथैकविं-
शतिको गुग्गुलः ॥ चित्रकत्रिफलाव्योषमजाजीकारवीवचाः । सैन्धवातिविषा कुष्ठं चव्यै-
लायावशूकजम् ॥ १ ॥ विडङ्गान्यजमोदा च मुस्तान्यमरदारु च । यावन्त्येतानि
सर्वाणि तावन्मात्रस्तु गुग्गुलुः ॥ २ ॥ संकुट्य सर्पिषा सार्धं गुटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत्तु यथाबलम् ॥ ३ ॥ हन्त्यष्टादश कुष्ठानि कृमिदुष्टव्रणा-
नपि । ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥४॥ गृध्रसीमथ भग्नं च गुल्मं चापि
नियच्छति । व्याधीन्कोष्ठगतांश्चान्याञ्जयेद्विष्णुरिवासुरान् ॥ ५ ॥ अथ त्रिफलामो-
दकः ॥ त्रैफलस्य तु चूर्णस्य पलानि दश पञ्च च । सप्त चैव विडङ्गानां लोहचूर्णं
पलद्वयम् ॥१॥ शतं भल्लातकानां च पलानि दश बाकुची । शिलाजतु पलार्धं तु
द्वे पले गुग्गुलोस्तथा ॥२॥ पलं पुष्करमूलस्य पलार्धं त्रिवृतस्य च । सचित्रकं समरिचं
पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ३ ॥ त्वक्पत्रं कुङ्कुमं मुस्ता कार्षिकानुपकल्पयेत् । यावन्त्ये-
तानि चूर्णानि तावत्खण्डं प्रदापयेत् ॥ ४ ॥ पलिकान् मोदकान्कृत्वा प्रातरुत्थाय
नित्यशः । एकैकं भक्षयेत्प्राज्ञो यथेष्टं चात्र भोजनम् ॥ ५ ॥ कुष्ठान्यष्टादशापीह प्ली-
हगुल्मभगन्दरान् । अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ ६ ॥ विंश-
तिं श्लैष्मिकांश्चापि संसृष्टान्सान्निपातिकान् । शालाक्यगतरोगांश्च शिरोऽक्षिभ्रूगतां-
स्तथा ॥ ७ ॥ कण्ठतालुगतांश्चापि जिह्वायामुपजिह्वकम् । ऊर्ध्वजत्रुगते रोगे
भुक्तस्योपरि दापयेत् ॥ ८ ॥ शारीरे दापयेत्पूर्वमोदरे मध्यभोजने । निर्दिष्टरोगान्
शमयेत् क्रियमाणं रसायनम् ॥ ९ ॥ अथावलेहाः ॥ तत्रादौ भल्लातकावलेहः ॥
निम्बगोपारुणाकट्वीत्रायन्तीत्रिफलाघनम् । पर्पटावल्गुजानन्तावचाखदिरचन्द-
नम् ॥ १ ॥ पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् । श्यामेन्द्रवारुणी-
मूर्वाविडङ्गातिविषानलम् ॥ २ ॥ हस्तिकर्णामृताब्दाह्वं पटोलं रजनीद्वयम् । कृष्णा-
रग्वधसप्ताह्वशिरिषं चोचटाफलम् ॥ ३ ॥ मञ्जिष्ठालाङ्गली रास्ना नक्तमालः पुनर्नवा ।
दन्ती बीजकसारश्च भृङ्गराजकुरण्टकम् ॥ ४ ॥ एतान् द्विपलिकान्भागाञ्जलद्रोणे
विपाचयेत् । अष्टभागावशिष्टं च कषायमवतारयेत् ॥ ५ ॥ भल्लातकसहस्राणि क्षिपे-

---

१ (क० ग०) व्देका ।

च्छित्त्वार्मणेऽम्भसि । चतुर्भागावशिष्टं तु कषायमवतारयेत् ॥६॥ तौ कषायौ समादाय वस्त्रपूतौ तु कारयेत् । एकीकृत्य कषायौ तौ पुनरग्नावधिश्रयेत् ॥ ७ ॥ गुडस्यैकतुलां दत्त्वा लेहवत्साधयेद्भिषक् । भल्लातकसहस्रस्य तत्र बीजानि दापयेत् ॥ ८ ॥ त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा । चन्दनं सैन्धवं कुष्ठं दीप्यकं च पलं पलम् ॥९॥ चातुर्जातं च सञ्चूर्ण्य घृतभाण्डे निधापयेत् । सौगन्धिकस्य दातव्यं चूर्णं पलचतुष्टयम् ॥ १० ॥ महाभल्लातको ह्येष महादेवेन निर्मितः । प्राणिनां तु हितार्थाय नाशयेच्छीघ्रमेव च ॥ ११ ॥ श्वित्रमौदुम्बरं दद्रुमृष्यजिह्वं सकालकम् । पुण्डरीकं च चर्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥ १२ ॥ कृच्छ्रं कापालिकं कुष्ठं पामां चापि विपादिकाम् । वातरक्तमुदावर्तं पाण्डुरोगं वमीन्कृमीन् ॥ १३ ॥ अर्शांसि षट्प्रकाराणि श्वासं कासं भगन्दरम् । अनुपानेन दातव्यं छिन्नातोयेन तं भिषक् ॥ १४ ॥ भोजनेन सदा योज्यमुष्णं चाम्लं विशेषतः । अन्यान्यपि च कुष्ठानि नाशयेन्नात्र संशयः॥१५॥इति महाभल्लातकावलेहः॥अथ शशाङ्कलेखादिलेहः॥ शशाङ्कलेखा सविडङ्गसारा सपिप्पलीका सहुताशमूला । सायोमला सामलकासतैला सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लीढा ॥ १ ॥ अथ धान्यवलेहः ॥ धान्यक्षपथ्यासविडङ्गवह्निभल्लातकावल्गुजलोहभृङ्गाः । भागाभिवृद्धैस्तिलतैलमिश्रैः सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लेहः ॥१॥ अथ घृतानि ॥ तत्रादौ तिक्तषट्पलं घृतम् ॥ निम्बं पटोलदार्व्यौ दुरालभां तिक्तरोहिणीं त्रिफलाम् । कुर्यादर्धपलांशान्पर्पटकं त्रायमाणां च ॥ १ ॥ सलिलाढकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते पूते । चन्दनकिराततिक्तकमागधिका त्रायमाणं च ॥ २ ॥ मुस्तं वत्सकबीजं कल्कीकृत्यार्धकार्षिकान् भागान् । नवसर्पिषश्च षट्पलमेतत्सिद्धं घृतं पेयम् ॥ ३ ॥ कुष्ठज्वरगुल्मार्शोग्रहणीपाण्ड्वामयान्हन्ति । पामाविसर्पपिटिकाकण्डूगण्डव्रणान्सिद्धम् ॥ ४ ॥ अथ पञ्चतिक्तकं घृतम् ॥ निम्बं पटोलं व्याघ्रीं च गुडूचीं वासकं तथा । कुर्याद्दशपलान्भागानेकैकस्य सुकुट्टितान् ॥१॥ जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् । घृतप्रस्थं पचेत्तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥२॥ पञ्चतिक्तमिति ख्यातं सर्पिः कुष्ठविनाशनम् । अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥३॥ विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव पानादेवापकर्षति । दुष्टव्रणकृमीनर्शःपञ्चकासांश्च नाशयेत् ॥४॥ अथ महातिक्तकं घृतम् ॥ सप्तच्छदं प्रतिविषां शम्पाकं तिक्तरोहिणीं पाठाम् । मुस्तामुशीरं त्रिफलां पटोलं पिचुमन्दपर्पटकम् ॥ १ ॥ धन्वयवासकचन्दनमुपकुल्यापद्मकरजन्यौ च । षड्ग्रन्थां सविशालां शतावर्यौ सारिवे चोभे ॥ २ ॥ वत्सकबीजं वासां मूर्वाममृतां किराततिक्तं च । कल्कान्कुर्यान्मतिमान् यष्ट्याह्वं त्रायमाणं च ॥ ३ ॥ कल्कस्य चतुर्थभागो जलमष्टगुणं रसोऽमृतफलानाम् । द्विगुणो घृतात्प्रदेयस्तत्सर्पिः प्राशयेत्सिद्धम् ॥ ४ ॥ कुष्ठानि रक्तपित्तं प्रबलान्यर्शांसि रक्तवाहीनि । वीसर्पमम्लपित्तं वातासृक् पाण्डुरोगं च ॥५॥ विस्फोटकान्स-

---

१(च०) सकाकणम् । २ (च० छ०) तिल—।

पामानुन्मादं कामलां ज्वरं कण्डुम् । हृद्रोगगुल्मपिटिकां भगन्दरं गण्डमालां च ॥६॥ हन्यादेतत्सद्यः पीतं काले यथाबलं सर्पिः । योगशतैरप्यजितान्महाविकारान्महातिक्तम् ॥ ७ ॥ अथ महाखदिरघृतम् ॥ खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपासनयोस्तुले । तुलार्धं सर्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥ १ ॥ पर्पटः कुटजश्चैव वृषः कृमिहरस्तथा । हरिद्रे कृतमालश्च गुडूची त्रिफला त्रिवृत् ॥ २ ॥ सप्तपर्णश्च संक्षुण्णो दशद्रोणे तु वारिणि । अष्टभागावशेषं तु कषायमवतारयेत् ॥३॥ धात्रीरसं च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पचेत् । महातिक्तककल्कैस्तु यथोक्तैः पलसंमितैः ॥ ४ ॥ निहन्ति सर्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिषेवणात् । महाखदिरमित्येतत्परं कुष्ठविकारनुत् ॥ ५ ॥ अथ तैलानि ॥ अथ चित्रकादितैलम् ॥ श्वभ्रस्य करवीरस्य रसो वेल्लं च चित्रकम् । त्रिभिश्च पाचितं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठजातिनुत् ॥ १ ॥ अथ वज्रतैलम् ॥ सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजाः । मूलं स्नुहीशिरीषाभ्यां चित्रकास्फोटयोरपि ॥ १ ॥ करञ्जबीजं त्रिफलां त्रिकटुं रजनीद्वयम् । सिद्धार्थकं विडङ्गं च प्रपुन्नाटं च संहरेत् ॥२॥ मूत्रपिष्टैः पचेत्तैलमेभिः कुष्ठविनाशनम् । अभ्यङ्गाद्वज्रकं नाम नारीदुष्टव्रणापहम् ॥ ३ ॥ अथ मञ्जिष्ठाद्यं तैलम् ॥ मञ्जिष्ठारुग्निशाचक्रमर्दारग्वधपल्लवैः ॥ तृणकस्वरसे सिद्धं तैलं कुष्ठहरं परम् ॥१॥ इति तैलानि ॥ अथासवाः ॥ तत्रादौ खादिरासवः ॥ खादिरस्य तुलार्धं तु तत्तुल्यं देवदार्वपि । वराया विंशतिर्दार्व्याः पलानां पञ्चविंशतिः ॥ १ ॥ बाकुच्या द्वादश पलान्यष्टद्रोणेऽम्भसः पचेत् । द्रोणशेषे कषाये तु पूतशेषे विनिक्षिपेत् ॥ २ ॥ धातक्या विंशतिपलं माक्षिकस्य शतद्वयम् । शर्करायास्तुलामेकां चूर्णानीमानि दापयेत् ॥३॥ कक्कोलकं लवङ्गं च एलाजातीफलत्वचम् । केशरं मरिचं पत्रं पलिकान्युपकल्पयेत् ॥ ४ ॥ पिप्पलीनां तु कुडवं स्थापयेद् घृतभाजने । मासादूर्ध्वं पिबेन्मात्रामनपेक्ष्य बलाबलम् ॥ ५ ॥ सर्वकुष्ठहरो ह्येष पाण्डुहृद्रोगकासनुत् । कृमिग्रन्थ्यर्बुदग्रन्थिगुल्मप्लीहोदरान्तकृत् । एष वै खदिरारिष्टः कृष्णात्रेयेण पूजितः ॥ ६ ॥ अथ कनकारिष्टः ॥ खदिरकषायं द्रोणं सर्पिःकुम्भे निधापयेन्मध्ये । पलिकामात्रान् क्षेप्यान् कृत्वा तु तानेव सूक्ष्मचूर्णं तु ॥१॥ त्रिफला त्रिकटुकरजनी कनकत्वग् बाकुची गुडूची च । सविडङ्गमत्र मधुपलशतद्वयं प्रक्षिपेत्सर्वम् ॥ २॥ धातक्याश्च पलान्यष्टौ क्वाथेऽस्मिन्प्रदेयानि । प्रातः प्रातस्तु पिबेन्नाशयति चिरोत्थितं कुष्ठम् ॥३॥ मासेन सर्वरोगान्विनिहन्ति च सर्वशोफमेहांश्च । निर्जितकासश्वासो गुदकीलभगन्दरैर्विमुक्तः । कनकारिष्टं प्रपिबन्भवति पुमान्कनककान्तिश्च ॥४॥इत्यासवाः ॥ अथ दद्रुचिकित्सा ॥ कासमर्दकमूलानि सौवीरेण तु पेषयेत् । दद्रुकिटिभकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥१॥ बिजानि वा मूलकसर्षपाणां लाक्षारजन्यौ प्रपुनाटबीजम् । श्रीवेष्टकं व्योषविडङ्गकुष्ठं पिष्ट्वा च मूत्रेण विलेपनं स्यात् ॥ दद्रूणि सिध्मं किटिभानि पामां कपालकुष्ठं विषमं च हन्युः ॥ २॥ आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ॥ दद्रुकिटिभकुष्ठानि हन्ति सिध्ममसंशयः ॥ ३ ॥ प्रपुन्नाटस्य बीजानि धात्री सर्जरसः स्नुही । सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्तनं परम् ॥ ४ ॥ दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्दकुठेरिकाकाञ्जिकतक-

पिष्टाः । त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं दृढं च कण्डूं च विनाशयन्ति ॥ ५ ॥ विडङ्गै-डगजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः । धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिषूदनः ॥ ६ ॥ अथ लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ मरिचालशिलाब्दार्कपयोऽश्वारिजटात्रिवृत् । शकृद्र-सविशालारुग्निशायुग्दारुचन्दनैः ॥ १ ॥ कटुतैलं पचेत्प्रस्थं द्व्यक्षे विषपलान्विते । सगोमूत्रं तदभ्यङ्गाद् दद्रुश्वित्रविनाशकृत् ॥ २ ॥ अथ दरदादिलेपः ॥ दरदगन्धक-पारदपिप्पलीविषविडङ्गनिशाग्निमरीचकम् । अभयशुण्ठिघनाब्धिकबाकुचीकटुकपद्मम-मेडगजान्वितम् ॥१॥ सममिदं खलु निम्बरसैर्युतं हरति दद्रुजकण्डुविसर्पकान् । ह-रति लूतभगन्दरमण्डलं तनुविलिप्तमहो क्षणतो नृणाम् ॥२॥ इति दरदादिलेपः ॥ इति दद्रुचिकित्सा ॥ अथ चर्माख्यचिकित्सा ॥ सूतगन्धकयोः पिष्ट्वा कज्जलिकां विधाय च । मृक्षणेन विमर्द्याथ करित्वग्लेपने हितम् ॥१॥ कबाबगौरीगदतुत्थजीरवल्लीभवं कर्षमिदं पृथक् च । शिलाबलीतौ[1] रविकर्षसङ्ख्यौ सार्धो विभागः किल पारदस्य ॥ २ ॥ कर्षैश्च विंशत्प्रमितैर्घृतस्य सर्वं विमर्द्य किल ताम्रपात्रे । ततोऽङ्गलेपात् त्रिदिनं च तीव्रां हरेच्च रोगी गजकर्णपामाम् ॥ ३॥ गुञ्जाचित्रकशङ्खभस्मरजनीदूर्वाभयालाङ्गलीस्नुकूसिन्धू-त्थकुमारिकाजलधरार्कक्षीरधूमेशजैः । वल्गूएडगजाविडङ्गमरिचक्षौद्रैश्च खारीयुतैः[2] कार्यं वै गजचर्म दद्रु[3]रकसाकण्डुघ्नमुद्वर्तनम् ॥ ४ ॥ आरग्वधदलैः पिष्टैर्लेपः का-ञ्जिकयुक् कृतः । करित्वग्दद्रुकुष्ठानि हन्ति पामां विचर्चिकाम् ॥ ५ ॥ इति चर्मा-ख्यचिकित्सा॥अथ किटिभचिकित्सा॥चक्राङ्कबीजं त्वक्क्षीरभावितं मूत्रसंयुतम् । रवि-वेतसकन्दं च लेपनं किटिभापहम् ॥१॥ पिप्पलीपूतिकाय[4]स्याकुष्ठगोपित्तचित्रकैः । लेपं सम्यक् प्रशंसन्ति किटिभघ्नं चिकित्सकाः ॥ २ ॥ गोमूत्रवारिसम्पिष्टैः शिलाकासी-सतुत्थकैः । लेपः किटिभवीसर्पकुष्ठनाशाय पूजितः ॥३॥ अथ सिध्मचिकित्सा ॥ धात्री-फलं सर्जरसो यावशूकस्त्विदं त्रयम् । सौवीरपेषितं सर्वं सिध्मशूलविदारणम् ॥ १ ॥ शि-खरीरसेन सुपिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् । क्षारेण कदल्या वा रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ २ ॥ कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा दुरालम्भा । एतत्केसरपिष्टं निहन्ति चिरकालजं सिध्मम् ॥३॥ गन्धपाषाणमिश्रेण यवक्षारेण लेपितम् । सिध्मं नाशमुपैत्याशु कटुतैलयु-तेन च ॥ ४ ॥ कासमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च । गन्धपाषाणमिश्राणि सि-ध्मानां परमौषधम् ॥५॥ बीजं मूलकजं निम्बपत्राणि सितसर्षपान् । गृहधूमं च सं-पिष्य जलेनाङ्गं प्रलेपयेत् ॥ ६ ॥ उद्वर्त्य नवनीतेन क्षालयेदुष्णवारिणा । त्र्यहादने-न सिध्मानि शाम्यन्त्याशु शरीरिणाम् ॥७॥ लाक्षा श्रीवेष्टकं कुष्ठं हरिद्रा गौरसर्षपाः । व्योषं मूलकबीजानि प्रपुन्नाटफलानि च ॥ ८ ॥ एतान्यत्र प्रतिष्ठानि कुष्ठेषूद्वर्तनं पर-म् । सिध्मानां किटिभानां च दद्रूणां च विशेषतः ॥ ९ ॥ कार्पासिकापत्रविमि-श्रकाकजङ्घाकृतो मूलकबीजयुक्तः । तक्रेण लेपः क्षितिपुत्रवारे सिध्मानि सद्यो नयति प्रणाशम् ॥ १० ॥ गोमूत्रेणाथ तक्रेण जीर्णसौवीरकेण वा । पिष्टमूलकबीजानां

---

१ (घ० ङ०) शिलाबलातौ (च०) शिलाबलीतावपि । २ (च०) वारियुतैः । ३ (घ० च०) ददुक । ४ (च०) पूतिकायस्थ ।

लेपनात्सिध्मनाशनम् ॥ ११ ॥ इति सिध्मचिकित्सा ॥ अथ विपादिकाचिकित्सा ॥
धत्तूरबीजकल्केन माणकक्षारवारिणा । कटुतैलं विपक्वं तु द्रुतं हन्याद्विपादिकाम् ॥
मुण्डीरसेन संसिद्धं घृतं हन्ति विपादिकाम् ॥ १ ॥ इति विपादिकाचिकित्सा ॥ अथ
क्रमेण पामाकण्डूकच्छूविसर्पणविस्फोटचर्मदलविचर्चिकाचिकित्सां व्याख्यास्यामः ॥
सिन्दूरजीरद्वयरात्रियुग्ममनःशिलावह्निजगन्धकानाम् । रसान्वितानां घृतयोजितानां
पामा व्रजेद्दूरतरं त्रिलेपात् ॥ १ ॥ सैन्धवं चक्रमर्दं च सर्षपं पिप्पलीं तथा । सेचयेदा-
रनालेन पामाकण्डुविनाशनम् ॥२॥ अथ जीरकतैलम् ॥ जीरकस्य पलं पिष्ट्वा सिन्दूरा-
र्धपलं तथा । कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम् ॥ वृद्धवैद्योपदेशेन पाच्यं तैलं पला-
ष्टकम् ॥१॥ अथ बृहत् सिन्दूराद्यं तैलम् ॥ सिन्दूरं चन्दनं मांसीविडङ्गं रजनीद्वयम् । प्रियङ्गु-
पद्मकं कुष्ठं मञ्जिष्ठा खदिरं वचा ॥१॥ जात्यर्कत्रिवृता निम्बकरञ्जं विषमेव च । कृष्णा
चित्रकलोध्रं च प्रपुन्नाटं च संहरेत् ॥२॥ श्लक्ष्णं पिष्टानि सर्वाणि योजयेत्तैलमात्रया ।
अभ्यङ्गेन प्रयोज्यं तद्व्रणंकृत्कुष्ठनाशनम् ॥३॥ पामां विचर्चिकां कच्छुं विसर्पं विषमेव च ।
रक्तपित्तोत्थितान्हन्ति रोगानेवंविधान् बहून् ॥ सिन्दूराद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मि-
तं पुरा ॥ ४ ॥ अथ बृहन्मरीचाद्यं तैलम् ॥ मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥१॥ विशाला करवीरं च हरितालं मनःशिला ।
चित्रको लाङ्गली चव्यं विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥२॥ शिरीषकुटजौ निम्बः सप्तपर्णोऽमृता-
स्नुही । शम्याको नक्तमालोऽब्दः खदिरः पिप्पली वचा ॥३॥ ज्योतिष्मती च पलिका वि-
षस्य द्विपलं भवेत् । आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रं च चतुर्गुणम् ॥४॥ मृत्पात्रे लोहपात्रे वा
शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । पक्त्वा तैलं वरं ह्येतन्मृक्षयेत्कोटिकाव्रणान् ॥ ५ ॥ पामाविच-
र्चिकाकण्डुदद्रुविस्फोटकानि च । वलयः पलितं छाया नीला व्यङ्गं तथैव च ॥ अभ्य-
ङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यं च जायते ॥ ६ ॥ अथ माहेश्वरघृतम् ॥ कृत्वा कज्जलिकां
रवौ कुनटिका द्वे जीरके द्वे निशे गोदन्तोषणनाग एडगजिका वा कुञ्चि-
का सर्पिषा । लोहे लोहविमर्दितं दृढतरं माहेश्वराख्यं घृतं कण्डूकुष्ठविचर्चिका-
दिशमनं पामाहरं लेपनात् ॥ १ ॥ मांसी चन्दनशम्याककरञ्जारिष्टसर्षपम् ।
यष्टीकुटजदार्वीभिर्हन्ति कण्डूमयं गणः* ॥२॥ अवल्गुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् ।
मणिमन्थेन तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ॥ कण्डुं कच्छुं जयत्युग्रां सिद्ध एष
प्रयोगराट् ॥ ३ ॥ कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभिजलसंपिष्टम् । दिवसत्रयेण
नियतं शमयति कच्छूं विलेपनतः ॥ ४ ॥ हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् ।
पिबेन्नरः कामचारी कच्छुपामाविनाशनम् ॥ ५ ॥ गन्धपाषाणचूर्णं तु कटुतैलेन
योजितम् । लेपनादथ पानाद्वा कच्छूपामाविनाशनम् ॥ ६ ॥ अथ सिन्दूराद्यं
तैलम् ॥ सिन्दूरगुग्गुलरसाञ्जनसिक्थतुत्थैः कल्कीकृतैः कटुकतैलमिदं सुपक्वम् । कच्छूं

* अत्र नयनसुख-मन्थात् जीरादियोगः जीरा मीरा मनशिल पारा तुल्य सुगन्धक सिन्दुर तोला सम-
औषकर घीवसमाना तिस्रे (तिसे) पारा खर्जार जाणा ।

१ (ख० ग० घ० ङ०) कोष्ठिका—(च०) कोठक—।

स्रवत्पिटिकिकामथ वापि शुष्कामभ्यञ्जनेन सकृदुद्धरति प्रसह्य ॥१॥ अथार्कतैलम् । अर्कपत्ररसे पक्वं रजनीकल्कसंयुतम् । कटुतैलं हरेच्चूर्णं पामोकच्छूविचर्चिकाः ॥ १ ॥ राजिकागुडयुक्तेन सैन्धवेन प्रलेपितम् । विजलं चर्मणा बद्धं नाशं चर्मदलं व्रजेत् ॥ २ ॥ अथ रसाः ॥ तत्रादौ विजयेश्वरो रसः ॥ शुद्धतालं मृतं सूतं तुल्यं ताभ्यां चतुर्गुणम् । भर्जित्वा विजया योज्या सर्वतुल्यं गुडं क्षिपेत् ॥१॥ श्वेतकुष्ठहरं निष्कं रसोऽयं विजयेश्वरः । दार्वीखदिरनिम्बानां क्वाथं तदनु पाययेत् ॥ २॥ इत्यष्टादशकुष्ठचि० अथ श्वित्राण्याह ॥ श्वित्रिणो हृतदोषस्य हृतरक्तस्य वा सकृत् । खदिराम्बुयवान्नानां शूमस्य मलपूरसः ॥ सगुडः शस्यते पाने यवागूमण्डभोजिनः ॥ १॥ खदिरामलककषायं बाकुचिबीजान्वितम्पिबेन्नित्यम् । शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं हन्तीह तच्चित्रम् ॥२॥ शिलापामार्गभसितलेपाच्छ्वित्रं विनाशयेत् । किं पुनर्यदि युज्येत धनञ्जयजटात्वचा ॥ ३ ॥ त्रिफलानीलिनीपत्रं लोहचूर्णं रसाञ्जनम् । श्वेतगुञ्जादन्तिदन्तभस्मतुत्थं च मार्कवम् ॥ ४॥ मेषीदुग्धेन सम्पिष्य स्थापयेल्लोहभाजने । दिनमेकं ततो लिम्पेन्मुहुः श्वित्रेष्वनुक्रमात् ॥ श्वित्राण्यनेन लेपेन निजवर्णं त्यजन्ति वै ॥५॥ सायोरजः कृष्णतिलाञ्जनानि सावल्गुजान्यामलकानि जग्ध्वा । पिष्टानि भृङ्गस्य सकृद्रसेन हन्यात्किलासं परिघृष्टलेपात् ॥ ६॥ अथ विषतैलम् ॥ नक्तमालो हरिद्रे द्वे अर्कं तगरमेव च । करवीरवचाकुष्ठमास्फोतारक्तचन्दनम् ॥ १ ॥ मालती सप्तपर्णं च मञ्जिष्ठा सिन्धुवारिका । एषामर्धपलान्भागान् विषस्य द्विपलं भवेत् ॥ २ ॥ चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् । श्वित्रविस्फोटकिटिभकीटलूताविचर्चिकाः ॥३॥ कण्डूकच्छुविकारश्च ये व्रणाविषदूषिताः । विषतैलमिदं नामसर्वव्रणविशोधनम् ॥४॥ अथ ज्योतिष्मतीतैलम् ॥ मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिस्रुतम् । सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलमभ्यङ्गाच्छ्वित्रनाशनम् ॥१॥ अथ शशिलेखावटी॥ शुद्धसूतं समं गन्धं तुल्यं च मृतताम्रकम् । मार्दितं बाकुचीक्वाथैर्दिनैकं वटकीकृतम् ॥१॥ निष्कमात्रां सदा खादेच्छ्वित्रघ्नीं शशिलेखिकाम् । बाकुचीतैलकर्षैकं सक्षौद्रमनुपाययेत् ॥२॥ अथ पथ्यापथ्यम् । अन्नपानं हितं कुष्ठे न त्वम्ललवणोषणम् । दधिदुग्धगुडांश्चापि तिलमाषांस्त्यजेन्नरः ॥ १ ॥ इति कुष्ठश्वित्राणि इति चिकित्सा ॥

॥ अथ शीतपित्तोदर्दकोठनिदानम् ॥

आदौ तस्य दोषत्रयजन्यत्वमाह ॥ शीतमारुतसंस्पर्शात्प्रदुष्टौ कफमारुतौ । पित्तेन सह संभूय बहिरन्तर्विसर्पतः ॥१॥ अथ तस्य पूर्वरूपमाह ॥ पिपासारुचिहृल्लासदाहसादाङ्गगौरवम् । रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १ ॥ अनयोर्भेदमाह ॥ वरटीदंष्ट्रसंस्थानः शोफः संजायते बहिः । सकण्डूतोदबहुलच्छर्दिज्वरविदाहवान् ॥ १ ॥ उदर्दमिति तं विद्याच्छितपित्तमथापरे । वाताधिकं शीतपित्तमुदर्दस्तु कफाधिकः ॥२॥ अथोदर्दस्य धर्मान्तरमाह ॥ सोत्सङ्गैश्च सरागैश्च कण्डूमद्भिश्च मण्डलैः । शैशिरः कफजो व्याधिरुदर्दः परिकीर्तितः ॥१॥ अथ त्वग्दोषसामान्यादत्रैव कोठः प्रोच्यते ॥

---

१ (च०) मासात् ।

असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः । आरनालैश्च शुक्तैश्च आसुरीलवणेन च ॥ १॥ वर्षाकाले प्रकुप्येत्स तथा दुष्टैश्च कारणैः । मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥ २ ॥ उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते ॥ ३ ॥ इति शीतपित्तोदर्दकोठनिदानम् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

अभ्यङ्गः कटुतैलेन स्वेदश्चोष्णेन वारिणा । तथाशु वमनं कार्यं पटोलारिष्टवासकैः ॥ १ ॥ त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकश्च प्रशस्यते । सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ २ ॥ सक्षारसिन्धुतैलैश्च गात्राभ्यङ्गं प्रकल्पयेत् । गम्भारिकाफलं पक्वं शुष्कमुत्स्वेदितं पुनः ॥ ३ ॥ क्षीरेण शीतपित्तघ्नं खादितं पथ्यसेविना । यष्टी मधूकपुष्पं च सरास्नं चन्दनद्वयम् ॥ ४ ॥ निर्गुण्डी सकणा क्वाथं शीतपित्तहरं पिबेत् । अमृतारजनीनिम्बधनायासैः पृथक् शृतम् ॥ ५ ॥ प्राणिनां प्राणदं चैतच्छीतपित्ते समाचरेत् । सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत्पथ्यान्नभुङ्नरः ॥ ६ ॥ तस्य नश्यति सप्ताहादुदर्दः सर्वदेहजः । यवानीं पाययेद्वापि सव्योषां क्षीरसंयुताम् ॥७ ॥ पिप्पलीवर्धमानं वा लशुनं वा प्रयोजयेत् । अग्निमन्थभवं मूलं पिष्टं पीतं च सर्पिषा ॥ शीतपित्तोदर्दकोठान्सप्ताहादेव नाशयेत् ॥ ८ ॥ निम्बस्य पत्राणि सदा घृतेन धात्रीविमिश्राण्यथ वा प्रयुञ्ज्यात् । विस्फोटकोठक्षतशीतपित्तं कण्डूस्रपित्तं सकलं निहन्यात्॥९॥ कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारु शिग्रुः । ससर्षपं तुम्बरुधान्यकं त्वक्षाण्डावचूर्णानि समानि कुर्यात् ॥१०॥ तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यतेत । तथा सकण्डू पिटिका सकोठा कुष्ठानि शोफश्च शमं व्रजन्ति ॥११॥ ससैन्धवेन कुष्ठेन सर्पिषा लेपमाचरेत् । सुरसास्वरसैर्वाथ लेपयेत्परमौषधम् ॥ १२ ॥ सिद्धार्थरजनीकुष्ठप्रपुन्नाटतिलैः सह । कटुतैलेन संमिश्रमेतदुद्वर्तनं हितम् ॥ १३ ॥ शीतपित्त उदर्दे च तथा कोठाभिधे गदे । क्रिमिदद्रुहरः[1] कार्यः शीतपित्तेऽखिलः क्रमः ॥ १४॥ स्निग्धस्विन्नस्य संशुद्धिमादौ कोष्ठे समाचरेत् । ततः कुष्ठहरः सर्वो विधेयो विधिरादरात् ॥ १५ ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ शालिमुद्गकुलत्थांश्च कारवेल्लमुपोदिकाम् । वेत्राग्रं तप्तनीरं च पित्तश्लेष्महराणि च॥ १ ॥ शीतपित्तोदर्दकोठरोगिणां पथ्यमीरितम् । स्नानमातपमम्लं च गुर्वन्नं च विवर्जयेत् ॥ २ ॥ इति शीतपित्तचिकित्सा ॥

॥ अथाम्लपित्तनिदानम् ॥

अथ तस्य सम्प्राप्तिमाह ॥ विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्नभुजो विदग्धम् । पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदन्ति सन्तः ॥१॥ अथ तस्य लिङ्गमाह ॥ अविपाकक्लमोत्क्लेशतिक्ताम्लोद्गारगौरवैः । हृत्कण्ठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं वदेद्भिषक् ॥ १ ॥ अथ तस्य कदाचिदधोगतिमाह ॥ तृड्दाहमूर्च्छाभ्रममोहकारी प्रयात्यधो वा

1 (च०) कण्डूघ्न—

विविधप्रकारम्। हृल्लासकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वकरं कदाचित् ॥ १ ॥ अथ विशेषेणोर्ध्वगतिमाह ॥ वातं हरित्पीतकनीलकृष्णमारक्तरक्ताभमतीव चाम्लम्। मांसोदकाभं त्वतिपिच्छिलाभं श्लेष्मानुयातं विविधं रसेन ॥ १ ॥ अथ भुक्तेऽभुक्तेऽवस्थामाह ॥ भुक्ते विदग्धेऽप्यथ वाप्यभुक्ते करोति तिक्ताम्लवमिं कदाचित्। उद्गारमेवंविधमेव कण्ठे हृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजं वा ॥ १ ॥ अथ कफपित्तवत्सामान्यमाह ॥ करचरणदाहमौष्ण्यं महतीमरुचिं ज्वरं च कफपित्तम्। जनयति कण्डूमण्डलपिटिका चित्तगात्ररोगचयम् ॥ १ ॥ रोगोऽयमम्लपित्ताख्यो यत्नात्संसाध्यते नवः। चिरोत्थितो भवेद्याप्यः कष्टसाध्यः स कस्यचित् ॥ २ ॥ अथ तस्मिन्ननिलकफसंसर्गमाह ॥ सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत्। दोषलिङ्गेन मतिमान् भिषङ्मोहकरं हि यत् ॥१॥ कम्पप्रलापमूर्च्छाचिमिचिमिगात्रावसादशूलानि। तमसो दर्शनविभ्रमप्रमोहहर्षणान्यनिलात् ॥ २ ॥ अथ तत्रानिलगतमाह ॥ कफनिष्ठीवनगौरवजडतारुचिशीतसादवमिलेपाः। दहनबलसादकण्डूनिद्राचिह्नं कफानुगते ॥ १ ॥ अथ वातश्लेष्मानुगतमाह ॥ उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसंभवे भवत्यम्ले। कट्वम्ललवणरसासेवितकोपं भजत्येव ॥ तिक्ताम्लकटुकोद्गारवमिहृत्कण्ठदाहकृत् ॥ १ ॥ अथासाध्यमाह ॥ भ्रमो मूर्च्छारुचिच्छर्दिरालस्यं च शिरोरुजा प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम् ॥ १ ॥ इत्यम्लपित्तस्य निदानम् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिष्टवारिणा। कारयेन्मदनक्षौद्रसिन्धुयुक्तं ततो भिषक् ॥ विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं मधुना त्रिफलाद्रवैः ॥ १ ॥ कृतवमनविरेकस्यापि दोषोपशान्तिर्भवति न यदि कार्यो रक्तमोक्षश्च युक्त्या। कृतशिशिरविलेपरयाम्लपित्तप्रभक्ष्योदनसमुदितवृत्तेर्वातरक्षा च कार्या ॥ २ ॥ अथ लक्ष्मणोत्सवात् ॥ ज्वलन्तमिव चात्मानं मन्यते योऽम्लपित्तवान्। तस्य संशोधनं पूर्वं कार्यं पश्चाच्च भेषजम् ॥ १ ॥ पूर्वं तु वमनं कार्यं पश्चान्मृदु विरेचनम्। कृतवान्तिविरेकस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम् ॥ २ ॥ आस्थापनं चिरोत्थेऽस्मिन् देयं दोषाद्यपेक्षया। दोषसंसर्गजे कार्यमौषधाहारकल्पनम् ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वदेहस्थितं वान्त्याप्यधस्थं रेचनैर्हरेत्। पाचनं तिक्तबहुलं पथ्यं च परिकल्पयेत् ॥ ४ ॥ विकारान्यवगोधूमकृतांस्तीक्ष्णविवर्जितान्। भक्षयेल्लाजसक्तूंश्च सिताक्षौद्रयुतान् पिबेत् ॥ ५ ॥ अथ वृन्दात् ॥ अम्लपित्ते प्रयोक्तव्यः कफपित्तहरो विधिः। गुडकूष्माण्डकं चैव तथा खण्डामलक्यपि ॥ १ ॥ गुडक्षीरकणासिद्धं सर्पिरत्र प्रयोजयेत्। सवाते सविबन्धेऽस्मिन्हिता कंसहरीतकी ॥२॥ ॥ अथ क्वाथाः ॥ यवकृष्णापटोलानां क्वाथं क्षौद्रयुतं पिबेत्। नाशयेदम्लपित्तं च अरुचिं च वमिं तथा॥१॥ निस्तुषयववृषधात्रीक्वाथं त्रिसुगन्धि मधुयुतं पीत्वा। अपहरति चाम्लपित्तं यदि भुङ्क्ते मुद्गयूषेण ॥ २ ॥ गुडूचीचित्रकारिष्टपटोलैः क-

---

१ (ख०) कर्णे—२ (च०) पिच्छिलाभ्यम्।

षितम्पिबेत् । क्षौद्रयुक्तं निहन्त्येतच्छर्दिं पित्ताम्लसम्भवाम् ॥ ३ ॥ भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलवासामृतापर्पटमार्कवाणाम् । क्वाथो हरेत्क्षौद्रयुतोऽम्लपित्तं वित्तं यथा वारवधूकटाक्षः ॥ ४ ॥ पटोलत्रिफलानिम्बक्वाथं क्षौद्रयुतं म्पिबेत् । अम्लपित्तज्वरं छर्दिदाहशूलकफान्वितम् ॥ ५ ॥ कण्टकार्यमृतावासाकषायं मधुसंयुतम् । अम्लपित्तं जयेत्पीत्वा श्वासं कासं वमिं ज्वरम् ॥ ६ ॥ चित्रकैरण्डमूलानि यवाश्च सयवासकाः । जलेन क्वथितं पीतं कोष्ठदाहाम्लपित्तजित् ॥ ७ ॥ अथैलादिचूर्णम् ॥ एलातुगाचोचशिवाभयानां सग्रन्थिपाटीरदलालुकानाम् । चूर्णं सितातुल्यमपाकरोति प्रौढाम्लपित्तं दिवसास्यभुक्तम् ॥ १ ॥ अथ त्रिकटुकाद्यं चूर्णं लेहश्च ॥ त्रिकटुकसकण्टकारीपर्पटवारिकुटजबीजानाम् । सौराष्ट्रिकापटोलीत्रायन्तीदारुमूर्वाणाम् ॥ १ ॥ तिक्तामृणालमलयजकलिङ्गकैलाकिराततिक्तानाम् । सवचातिविषाकेसरदीप्यकमधुशिग्रुबीजानाम् ॥ २ ॥ चूर्णं पटघृष्टमिदं पीतं शिशिरेण वारिणा प्रातः । क्षौद्रेण चाथ लीढं प्रायेणाधोगतं हन्ति ॥ अतिविषममम्लपित्तं पथ्यभुजो वासरैः कैश्चित् ॥ ३ ॥ ॥ अथ द्राक्षादिगुटिका ॥ द्राक्षापथ्ये समे कृत्वा तयोस्तुल्यां सितां क्षिपेत् । सङ्कुल्याक्षद्वयमितां तत्पिण्डीं कारयेद्भिषक् ॥ १ ॥ तां खादेदम्लपित्तार्तो हृत्कण्ठदहनापहम् । तृण्मूर्च्छाभ्रममन्दाग्निनाशिनीमामवातहाम् ॥ २ ॥ अथाभयाद्यवलेहः ॥ अभया पिप्पली द्राक्षा सिता धन्वयवासकम् । मधुना कण्ठहृद्दाहमूर्च्छाश्लेष्माम्लपित्तनुत् ॥ १ ॥ अथ खण्डपिप्पल्यवलेहः ॥ योगरत्नावल्याः ॥ पिप्पल्याः कुडवं चूर्णं घृतस्य कुडवद्वयम् पलषोडशकं खण्डाच्छतावर्याः पलाष्टकम् ॥ १ ॥ शिवायाः स्वरसस्यापि पलषोडशकं मतम् । क्षीरप्रस्थद्वये साध्ये लेहीभूतेऽत्र निक्षिपेत् ॥ २ ॥ त्रिजातकाभयाजाजीधान्यमुस्तशिवातुगाः । एतेषां कार्षिकं चूर्णं कर्षार्धं कृष्णजीरकम् ॥ ३ ॥ नागरं नागकं जातीफलं समरिचं हिमम् । दत्वा पलत्रयं क्षौद्रं स्निग्धभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ४ ॥ प्रातर्यथाबलं लिह्यादम्लपित्तप्रशान्तये । हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनम् ॥ शूलहृद्रोगशमनं हृद्यं चेदं रसायनम् ॥ ५ ॥ अथ नारिकेलखण्डपाकः ॥ योगरत्नावल्याः ॥ कुडवमितमिह स्यान्नारिकेलं सुपिष्टं पलपरिमितसर्पिष्पाचितं तुल्यखण्डम् । निजपयसि तदेतत्प्रस्थमात्रे विपक्वं गुडवदथ सुशीते शाणमात्रं क्षिपेच्च ॥ १ ॥ धान्याकपिप्पलिपयोदतुगाद्विजीरैः साकं त्रिजातमिभकेसरवह्निचूर्ण्य । हन्त्यम्लपित्तमरुचिं क्षयमस्रपित्तं शूलं वमिं सकलपौरुषकारि पुंसाम् ॥ २ ॥ अथ गुडाद्यो मोदकः ॥ गुडपिप्पलिपथ्याभिस्तुल्याभिर्मोदकः कृतः । पित्तश्लेष्महरः प्रोक्तो मन्दाग्नित्वं च नाशयेत् ॥ १ ॥ अथ खण्डकूष्माण्डः ॥ कूष्माण्डस्य रसो ग्राह्यः पलानां शतमात्रकः । रसतुल्यं गवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पलाष्टकम् ॥ १ ॥ लघ्वग्निना पचेत्तावद्यावद्भवति पिण्डितम् । धात्रीतुल्या सिता योज्या पलार्धं लेहयेदनु ॥ खण्डकूष्माण्डकं ख्यातमम्लपित्तं नियच्छति ॥ २ ॥ अथ मधुपिप्पल्यादियोगः ॥ पिप्पली मधुसंयुक्ता अ-

---

१ (च०) कण्टारिका । २ (च०) त्वगुग्रन्थि ।

म्लपित्तविनाशिनी। जम्बीरस्वरसः पीतः सायं हन्त्यम्लपित्तकम् ॥ १ ॥ अथ पिप्पलीघृतम् ॥ पिप्पलीक्वाथकल्केन घृतं सिद्धं मधुप्लुतम्। पिबेत्प्रातः समुत्थाय अम्लपित्तनिवृत्तये ॥ १ ॥ अथ द्राक्षादिघृतम् ॥ द्राक्षाभयाशक्रपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीयवचन्दनैश्च। त्रायन्तिकापद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत्सर्पिरुपेतमेभिः ॥ १ ॥ भुञ्जीत मात्रां सह भोजनेन सर्वं तु पाने ह्यमृतोपमं च ॥ २ ॥ अथ शतावरीघृतम् ॥ शतावरीमूलकल्के घृतं प्रस्थं पयःसमम्। पचेन्मृद्वग्निना सम्यक् क्षीरं दत्वा चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ नाशयेदम्लपित्तं च वातपित्तोद्भवान् गदान्। रक्तपित्तं तृषां मूर्च्छां श्वासं संतापमेव च ॥२॥ अथ नारायणघृतम् ॥ जले दशगुणे क्वाथ्यं पिप्पलीनां पलाष्टकम्। पादशेषं हरेत्क्वाथं क्वाथतुल्यं घृतं क्षिपेत् ॥ १ ॥ अम्लपित्तहरं श्रेष्ठं घृतं नारायणं महत्। गुडक्षीरकणासिद्धं सर्पिश्चात्रापि योजयेत् ॥ २ ॥ अथ रसा आरभ्यन्ते ॥ तत्रादौ लीलाविलासो रसः ॥ शुद्धसूतं समं गन्धं मृतताम्राभ्ररोचनम्। तुल्यांशं मर्दयेद्यामं रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत् ॥१॥ अक्षधात्री हरीतक्यः क्रमवृद्ध्या विपाचयेत्। जलेनाष्टगुणेनैव ग्राह्यमष्टावशेषकम् ॥ २ ॥ अनेन भावयेत्पूर्वं पक्वसूतं पुनः पुनः। पञ्चविंशतिवारं च तावता भृङ्गजद्रवैः ॥३॥ शुष्कं तच्चूर्णितं खादेत्पञ्चगुञ्जमधुप्लुतम्। रसो लीलाविलासोऽयमम्लपित्तं नियच्छति ॥ ४॥ इति लीलाविलासो रसो वृन्दात् ॥ अथ रसामृतम् ॥ त्रिकटु त्रिफला मुस्ता विडङ्गश्चित्रकं तथा। एषां सञ्चूर्णितानां तु प्रत्येकं तु पलं भवेत् ॥ १ ॥ कर्षद्वयं गन्धकस्य तदर्धं पारदस्य च। बिडालपदमात्रं तु लिह्यात्तन्मधुसर्पिषा ॥ २ ॥ शीतोदकं चानुपिबेत्क्रमाद् गव्यं पयस्तथा। अम्लपित्तमग्निमान्द्यं परिणामरुजं तथा। कामलां पाण्डुरोगं च हन्यादेतद्रसामृतम् ॥ ३ ॥ इति रसामृतम् ॥ अथ सूतशेखररसः ॥ सारसङ्ग्रहात् ॥ शुद्धं सूतं मृतं स्वर्णं टङ्कणं वत्सनागकम्। व्योषमुन्मत्तबीजं च गन्धकं ताम्रभस्मकम् ॥ १ ॥ चातुर्जातं शङ्खभस्म बिल्वमज्जा कचोरकम्। सर्वं समं क्षिपेत्खल्वे मर्द्यं भृङ्गरसैर्दिनम् ॥२॥ गुञ्जामात्रां वटीं कृत्वा द्विगुञ्जे मधुसर्पिषी। भक्षयेदम्लपित्तघ्नो वान्तिशूलामयापहः ॥३॥ पञ्च गुल्मान्पञ्च कासान् ग्रहण्यामयनाशनः। त्रिदोषोत्थातिसारघ्नः श्वासमन्दाग्निनाशनः ॥ ४ ॥ उग्रहिक्कामुदावर्तं देहयाप्यगदापहः। मण्डलान्नात्र सन्देहः सर्वरोगहरः परः ॥ राजयक्ष्महरः साक्षाद्रसोऽयं सूतशेखरः ॥ ५ ॥ इति सूतशेखरो रसः ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ यवगोधूममुद्गाश्च पुराणा रक्तशालयः। जलानि तप्तशीतानि शर्करा मधु सक्तवः ॥ १ ॥ कर्कोटकं कारवेल्लं रम्भापुष्पं च वास्तुकम्। वेत्राग्रं वृद्धकूष्माण्डं पटोलं दाडिमं तथा ॥ २॥ पानान्नानि समस्तानि कफपित्तहराणि च। अम्लपित्तामये नित्यं सेवितव्यानि मानवैः ॥३॥ वमिवेगं तिलान्माषान्कुलत्थांस्तिलभक्षणम्। अविदुग्धं च धान्याम्लं लवणाम्लकटूनि च ॥ गुर्वन्नं दधि मद्यं च वर्जयेदम्लपित्तवान् ॥ ४ ॥ इत्यम्लपित्तचिकित्सा ॥

॥ अथ विसर्पनिदानमाह ॥

अथ तस्य सम्प्राप्तिमाह ॥ लवणाम्लकटूष्णादिसंसेवादोषकोपतः । विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥ अथ तस्य सङ्ख्यामाह ॥ वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः । चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः ॥ १ ॥ आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः । यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥ २ ॥ रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः । विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥ ३ ॥ अथ तत्र वातिकमाह ॥ तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः । शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्तिहर्षवान् ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह ॥ पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥१॥ अथ कफजमाह ॥ कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ १ ॥ अथ सान्निपातिकमाह ॥ सन्निपातसमुत्थश्च सर्वलिङ्गसमन्वितः ॥१॥ स चान्तर्बहिर्भेदाद्विसर्पः पठितो द्विधा ॥ अथ तमाह ॥ मर्मोपतापान्मोहाच्च हृदयानां च घट्टनात् ॥१॥ तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमाच्च प्रवर्तनात् । विद्याद्विसर्पमन्तर्जमाशु चाग्निबलक्षयात् । अतो विसर्पणाद् बाह्यमन्यं विद्यात्सुलक्षणैः ॥ २ ॥ अथ द्वन्द्वजमाह ॥ वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः । अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः ॥ १ ॥ करोति सर्वमङ्गं च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् । यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः ॥ २ ॥ शीताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशु च चीयते । अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रं गत्वा द्रुतं स च ॥ ३ ॥ मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः । व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्रां श्वासं समीरयेत् । ॥ ४ ॥ हिध्मां च सर्वतोऽवस्थामीदृशीं लभते नरः । क्वचिच्छ्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥ ५ ॥ चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम् । दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ॥६॥ अथ कफमारुतजग्रन्थिविसर्पमाह ॥ कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् । रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगम् ॥ १ ॥ दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् । ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम् ॥ २ ॥ श्वासकासास्यवैरस्यशोषहिध्मावमिभ्रमैः । मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युताम् ॥ इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ ३ ॥ अथ कफपित्तात्मककर्दमविसर्पमाह ॥ कफपित्ताज्ज्वरः स्तम्भो निद्रा तन्द्रा शिरोरुजा । अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ १ ॥ मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम् । आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां च विसर्पति ॥ २ ॥ प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् । पिटकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥३॥ स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोथवान् गुरुः । गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥४॥ पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्फुटस्नायुशिरागणः । शवगन्धिः स वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ॥ अग्निकर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः ॥५॥ क्षतजमाह ॥ बाह्यहेतोः क्षतात्क्रुद्धः सरक्तं पि-

---

१ (मु० पु० पाठान्तरमी) भेदायासा—। २ हिक्कां च स गतोऽवस्थाम् ।

समीरयेत्। विसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चितम्॥ स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितम्*॥१॥अथ विसर्पोपद्रवानाह॥ ज्वरातिसारवमथुत्वङ्मांसदरणक्लमाः। अरोचका विपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः॥१॥ अथ साध्यमाह॥ सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः॥ १॥ अथासाध्यमाह॥ सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति। पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः॥ कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव॥ १॥ इति विसर्पनिदानम्॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

पूर्वमेव विसर्पेषु कुर्याल्लङ्घनरूक्षणे। विरेकवमनालेपसेचनासृग्विमोक्षणैः॥ उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविदाहिभिः॥ १॥ अथ विरेचनम्॥ त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह। प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पज्वरशान्तये॥ त्रिवृद्धरीतकीभिर्वा विसर्पे शोधनं हितम्॥१॥ अथ वमनम्॥ पटोलपिचुमन्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन वा। विसर्पे वमनं शस्तं तथा चेन्द्रयवैः सह॥ १॥ श्लैष्मिकेऽत्र वमिः कार्या पूर्वं रेचनकं ततः। मदनं मधुकं निम्बवत्सकस्य फलानि च॥ एतैर्वमिर्विधातव्या विसर्पे कफसंभवे॥ २॥ अथ लेपाः॥ रास्ना नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला। पिष्ट्वाज्यक्षीरवांल्लेपो वातवीसर्पनाशनः॥१॥ प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठापद्मकोशीरचन्दनैः। सयष्टीन्दीवरोपेतैः क्षीरपिष्टैः प्रलेपनम्॥२॥ कसेरुशृङ्गाटकपद्मगुञ्जाः सशैवलाः सोत्पलकर्दमाश्च। वस्त्रान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपा विधेयाः सघृताः सुशीताः॥३॥ गायत्रीसप्तपर्णाब्दवासारग्वधदारुभिः। कुटन्नटैर्भवेल्लेपो विसर्पे श्लेष्मसम्भवे॥ ४॥ त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम्। नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा॥५॥ सर्पिषा शतधौतेन कृतो लेपो मुहुर्मुहुः। निहन्ति सर्ववीसर्पं सर्पं पतगराडिव॥६॥अथ दशाङ्गलेपः॥ शिरीषयष्टीनतचन्दनैलामांसीहरिद्राद्वयकुष्ठवालैः। लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रयोज्यो विसर्पकुष्ठव्रणशोथहारी॥१॥ अथ मांस्यादिलेपः॥ मांसी सर्जरसो लोध्रं मधुकं सहरेणुकम्। मूर्वा नीलोत्पलं पद्मं शिरीषकुसुमानि च॥ एतैः प्रदेहः कथितो वह्निवीसर्पनाशनः॥१॥ शतधौतघृतविमिश्रः कल्कस्त्वक्पञ्चकस्य लेपेन। बहुदाहकमुच्चैरग्निविसर्पं विनाशयति॥२॥ न्यग्रोधपादो गुञ्जा च कदलीगर्भ एव च। एतैर्ग्रन्थिविसर्पघ्नो लेपो धौताज्यसंयुतः॥३॥ शतधौतघृतोन्मिश्रः शिरीषत्वग्रजः कृतः। लेपः शमयति क्षिप्रं विसर्पं कर्दमाभिधम्॥४॥ इति लेपाः॥ अथ क्वाथाः॥ कनीयः पञ्चमूलस्य यववल्कलकस्य वा। कषायः पित्तवीसर्पे पाने सेकेऽपि शस्यते॥१॥ अथ पटोलादिः॥ कुलकवृषकिराताारिष्टतिक्ताक्षपथ्यामलकमलयजानां कौशिकाढ्यः कषायः। सकलगदसमुत्थं हन्ति वीसर्पमुग्रं ज्वरवमिविषदाहभ्रान्तितृष्णारुजाभिः॥ १॥ अथ गुडूच्यादिः॥ अमृतवृषपटोलं निम्बकल्कैरुपेतं त्रिफलखदिरसारं व्याधिघातं च तुल्यम्। क्वथितमिदमशेषं गुग्गुलोः पादयुक्तं हरति

---

* अयं च पित्तजे विसर्पेऽन्तर्भावनीयस्तेन न संख्याधिक्यम्।

१ (मु० पु० पा०) वरैः पैत्ते।

विषविसर्पान् कुष्ठसंघातमाशु ॥१॥ वृन्दात् ॥ अथ भूनिम्बाद्यः ॥ भूनिम्बवासा कटुका पटोलं फलत्रिकं चन्दननिम्बसिद्धः। विसर्पदाहज्वरशोफकण्डूविस्फोटतृष्णावमिनुत्कषायः ॥१॥ अथ दुरालभादिः ॥ दुरालभा पर्पटकं गुडूची विश्वभेषजम्। निशापर्युषितं दद्यात्तृष्णावीसर्पशान्तये ॥१॥ अथ द्वितीयः पटोलादिर्वृन्दात् ॥ पटोलं पिचुमन्दं च दार्वी कटुकरोहिणीं। पथ्याह्वं त्रायमाणां च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥१॥ अथ मुस्तादिः ॥ मुस्तारिष्टपटोलानां क्वाथः सर्वविसर्पनुत्। धात्रीपटोलमुद्गानामथवा घृतसंयुतः ॥ १ ॥ इति क्वाथाः ॥ अथ घृतानि ॥ तत्रादौ गौराद्यं सर्पिः ॥ द्वे हरिद्रे स्थिरा मूर्वा सारिवा चन्दनद्वयम् । मधुकं मधुपर्णी च पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ १ ॥ उशीरमुत्पलं मेदा त्रिफला पञ्चवल्कलम्। कल्कैरक्षसमैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥२॥ विषवीसर्पविस्फोटकीटलूताव्रणापहम् । गौराद्यमिति विख्यातं सर्पिः श्लेष्ममरुत्प्रणुत् ॥ ३ ॥ अथ वृषादिसर्पिः॥ वृषखदिरपटोलपत्रनिम्बैः सममगृतामलकीकषायकल्कैः। घृतमभिनवमेतदाशु पक्वं जयति सदास्त्रविसर्पकुष्ठगुल्मान् ॥ १ ॥ अथ दूर्वादिसर्पिः ॥ दूर्वावटोदुम्बरजम्बुसालसप्तच्छदाश्वत्थकषायकल्कैः। सिद्धं विसर्पज्वरदाहपाकविस्फोटशोफान्विनिहन्ति सर्पिः ॥ १ ॥ इति घृतानि ॥ अथ करञ्जादितैलम् ॥ करञ्जसप्तच्छदलाङ्गलीकास्नुह्यर्कदुग्धानलभृङ्गराजैः। तैलं निशामूत्रविषैर्विपक्वं विसर्पविस्फोटविचर्चिकाघ्नम् ॥ १ ॥ अथ मञ्जिष्ठाभया ॥ मञ्जिष्ठा कुटजो मुस्ता गुडूची रजनीद्वयम्। कण्टकारी वचा शुण्ठी कुष्ठारिष्टपटोलकम् ॥ १ ॥ नागी[1] विडङ्गका मार्ची मोरटा प्लक्षदारुकम्। कलिङ्गभृङ्गत्रायन्तीपाठा काश्मीरिका बलिः ॥[2] २ ॥ गायत्री त्रिफला तिक्ता सारिवा नक्तमालकः। वासोशीरमहावृक्षसोमराजीप्रियङ्गुकाः ॥ ३ ॥ चन्दनं पर्पटानन्ताविशालात्रिवृता जलम्। कटुत्रिकं खुरासानं पलमेकं पृथक् पृथक् ॥ ४ ॥ द्वाविंशतिपलां पथ्यां जलद्रोणे विपाचयेत्। अष्टावशेषः कर्तव्यः क्वाथः सद्भिषजा ततः ॥५॥ वस्त्रपूता शिवा कार्या तीक्ष्णलोहेन वेधयेत् । मधुमध्ये विनिक्षिप्य दिनत्रिःसप्तसंख्यया ॥ ६ ॥ विनष्टं मधु संत्यज्य मधु श्रेष्ठं पुनः क्षिपेत्। ततः सुस्वादसंपन्नां प्रभाते भक्षयेच्छिवाम् ॥ ७ ॥ विसर्पान्नाशयेत्सर्वान्कुष्ठान्यष्टादशापि च। खुडं पामां च कण्डूं च दद्रुविस्फोटविद्रधीन् ॥ अन्यांस्त्वग्दोषजान् रोगांस्तथा रक्तसमुद्भवान् ॥८॥ इति मञ्जिष्ठाभया ॥ त्रिदोषघ्नीं क्रियां कुर्याद्विसर्पे द्वन्द्वसंभवे। रसायनानि कुष्ठेषु सर्पींषि क्वाथनानि च। चूर्णादीन्यपि सर्वाणि विसर्पेष्वपि तान्यलम् ॥ १ ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ विरेको वमनं लेपो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् । पुराणयवगोधूमकङ्गुषष्टिकशालयः ॥ मुद्गा मसूराश्चणकास्तुवर्यो जाङ्गलो रसः ॥ १ ॥ नवनीतं घृतं द्राक्षा दाडिमं कारवेल्लकम्। वेत्राग्रं कुलकं धात्री खदिरो नागकेसरम् ॥ २॥ द्राक्षा शिरीषकर्पूरं चन्दनं तिललेपनम्। यथादोषं पथ्यमिदं सेवितव्यं विसर्पिभिः ॥३॥ व्यायाममह्नि शयनं सुरतं प्रवातं क्रोधं शुचं वमनवेगविधारणं च। गुर्वन्नपानमखिलं

---

१ (च०) नाग—। २ (च०) वृद्धदारम्।

लशुनं कुलित्थान्माषांस्तिलान्सकलमांसमजाङ्कलं च ॥ स्वेदं विदाहिलवणाम्लकटूनि मद्यमर्कप्रभामपि विसर्पगदी त्यजेच्च ॥ ४ ॥ इति पथ्यापथ्यम् ॥ इति विसर्परोगचिकित्सा ॥

॥ अथ विस्फोटनिदानमाह ॥

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च । तथर्तुदोषेण विपर्ययैश्च कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु ॥१॥ त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थीनि प्रदूष्य च । घोरान्कुर्वन्ति विस्फोटान्सर्वाञ्ज्वरपुरःसरान् ॥२॥ अथ तेषां रूपमाह ॥ अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः । क्वचित्सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति संस्मृताः ॥ १ ॥ ॥ अथ वातिकमाह ॥ शिरोरुक्शूलभूयिष्ठज्वरतृट्पर्वभेदनम् । सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह ॥ ज्वरदाहरुजास्रावपाकतृष्णाभिरन्वितम् । पीतलोहितवर्णं च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥१॥ अथ श्लैष्मिकमाह ॥ छर्द्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः । अवेदनश्चिरात्पाकी स विस्फोटः कफात्मकः ॥ १ ॥ अथ कफपैत्तिकमाह ॥ कण्डूर्दाहो ज्वरश्छर्दिरेतैस्तु कफपैत्तिकः ॥ १ ॥ ॥ अथ वातपित्तमाह ॥ वातपित्तकृतो यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम् ॥ १ ॥ अथ कफवातिकमाह ॥ कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात्कफवातिकम् ॥१॥ अथ त्रिदोषजमाह ॥ मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते च कठिनोऽल्पप्रपाकतः । दाहरागतृषामोहच्छर्दिमूर्च्छारुजो ज्वरः ॥ प्रलापो वेपथुस्तन्द्रा सोऽसाध्यस्तु त्रिदोषजः ॥१॥ अथ रक्तजमाह ॥ रक्तारक्तसमुत्थाना गुञ्जाविद्रुमसंनिभाः । वेदितव्यास्तु रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ॥१॥ न ते सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगवरैरपि । एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ॥ सर्वरूपान्वितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥२॥ हिक्का श्वासोऽरुचिस्तृष्णा चाङ्गमर्दो हृदि व्यथा । विसर्पज्वरहृल्लासविस्फोटानामुपद्रवाः ॥ ३ ॥ इति विस्फोटनिदानम् ॥

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

तत्रादौ लङ्घनं कार्यं वमनं पथ्यभोजनम् । यथादोषं बलं वीक्ष्य प्रोक्तं युक्तं च रेचनम् ॥ १ ॥ अथ क्वाथाः ॥ तत्रादौ द्विपञ्चमूलादिः । द्विपञ्चमूलीं रास्नां च दार्व्युशीरं दुरालभाम् । सामृतं धान्यकं मुस्तां क्वाथयित्वा शृतं पिबेत् ॥ विस्फोटं वातसम्भूतं निहन्त्येतन्न संशयः ॥ १ ॥ अथ द्राक्षादिः ॥ द्राक्षाकाश्मर्यखर्जूरपटोलारिष्टवासकैः । कटुकालाजदुःस्पर्शैः क्वाथः शर्करया युतः ॥ विस्फोटं पित्तजं हन्ति सोपद्रवमसंशयम् ॥ १ ॥ अथ भूनिम्बादिः ॥ भूनिम्बनिम्बवासाश्च त्रिफलेन्द्रयवासकाः । पिचुमन्दः पटोली च क्वाथमेषां सशर्करम् ॥ पीत्वा विमुच्यते नूनं कफविस्फोटकाज्वरः ॥ १ ॥ अथ द्वादशाङ्गः ॥ किराततिक्तकारिष्टयष्ट्याह्वाम्बुदपर्पटैः । पटोलवासकोशीरत्रिफलाकौटजैः शृतम् ॥ १ ॥ द्वादशाङ्गं नरः पीत्वा विस्फोटेभ्यो विमु-

---

१ (मु० पु० पा०) प्रपाकवान् । २ (च०) लाजाकटुक— । ३ (क०) बिम्ब— ।

च्यते। द्वन्द्वजेष्वत्रिदोषोत्थाद्रक्तजाश्च हिताशनः॥ २॥ अथामृतादिक्काथः॥ अमृतविषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे। शृतमिति स विसर्पान्कुष्ठविस्फोटकण्डूरपनयति मसूरीं शीतपित्तज्वरं च॥ १॥ अथ पटोलादिर्वृन्दात्॥ पटोलामृतभूनिम्बवासारिष्टकपर्पटैः। खदिराब्दयुतैः क्काथो विस्फोटज्वरशान्तये॥१॥ अथ निम्बादिः॥ निम्बत्वक् खादिरः सारो गुडूचीशुक्रजोऽथवा। क्काथो माक्षिकसंयुक्तो विस्फोटादिज्वरापहः॥१॥ अथ भूनिम्बादिश्चिकित्सासारात्॥ भूनिम्बवासा कटुकापटोलं फलत्रिकं चन्दननिम्बसिद्धः। विसर्पदाहज्वरशोफकण्डूविस्फोटतृष्णावमिनुत्कषायः॥ १॥ इति क्काथाः॥ अथ पद्मकं घृतम्॥ पद्मकं मधुकं लोध्रं नागपुष्पस्य केशरम्। हरिद्रे द्वे विडङ्गानि सूक्ष्मैला तगरं तथा॥ १॥ कुष्ठं लाक्षापत्रकं च सिक्थकं तुत्थमेव च। तोयेनालोड्य तत्सर्वं घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥ २॥ यांश्च रोगान्निहन्त्याद्धि तान्निबोध महामुने। सर्पकीटाखुदष्टेषु नाडीदुष्टविसर्पिषु॥ ३॥ विविधेऽपि च विस्फोटे लूतामूत्रक्षतेषु च। नाडीषु गण्डमालासु प्रभिन्नासु विशेषतः॥ आस्तीकविहितं धन्यं पद्मकं तु महद् घृतम्॥४॥ अथ पञ्चतिक्तं घृतम्॥ पटोलसप्तच्छदनिम्बवासाफलत्रिकञ्छिन्नरुहाविपक्कम्। तत्पञ्चतिक्तं घृतमाशु हन्यात्त्रिदोषविस्फोटविसर्पकण्डूः॥१॥ अथ चन्दनादिलेपः॥ चन्दनं नागपुष्पं च तण्डुलीयकवारिणा। शिरीषवल्कलं जाती लेपः स्याद्दाहनाशनः॥ १॥ अथ पथ्यापथ्यम्॥ क्षुधिते लङ्घिते वान्ते जीर्णशालियवादिभिः। मुद्गाढकीमसूराणां रसैर्वा विश्वसंयुतैः॥ १॥ सुनिषण्णकवेत्राग्रं तण्डुलीयकटिल्लकैः। कुलकाभीरुकैरेभिः सपर्पटकतीनसैः॥ २॥ टङ्कारवेल्लैः कुसुमैर्निम्बपल्लवबिल्वजैः। तिक्तयूषसमायुक्तैर्भोजनं संप्रयोजयेत्॥ ३॥ तिलान्माषान् कुलित्थांश्च लवणाम्लकटूनि च। विदाहिरूक्षमुष्णं च विस्फोटी परिवर्जयेत्॥ ४॥ इति विस्फोटचिकित्सा॥

॥ अथ स्नायुकनिदानम्॥

पूर्वरूपमाह॥ शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत्। भिनत्ति तं क्षते तत्र सोष्मा स्नायुं विशोष्य च॥ १॥ कुर्यात्तन्तुनिभं जीवं वृत्तं श्वेतद्युतिं बहिः। शनैः शनैः क्षताद्याति च्छेदात्कोपमुपैति सः॥ २॥ तत्पाताच्छोफशान्तिः स्यात्पुनः स्थानान्तरे भवेत्। स स्नायुकेति विख्यातः क्रियोक्ता तु विसर्पवत्॥ ३॥ बाह्वोर्यदि प्रमादेन जङ्घयोस्त्रुट्यति क्वचित्। संकोचं खञ्जतां चैव च्छिन्नतन्तुः करोत्यसौ॥ ४॥ वातेन श्यावरूक्षः सरुगथ दहनान्नीलपीतः सदाहोऽथ श्वेतः श्लेष्मणा स्यात्पृथुगरिमयुतोऽथ द्विदोषो द्विलिङ्गी। रक्तेनारक्तकान्तिः समधिकदहनोऽथाखिलैः सर्वलिङ्गो रोगोऽसावष्टधेत्थं मुनिभिरभिहितः स्नायुकस्तन्तुकीटः॥ ५॥ इति स्नायुकनिदानम्॥

---

१ (च०) तत्क्षते। २ (ष०) मांसम्।

॥ अथ तच्चिकित्सा ॥

स्नेहस्वेदप्रलेपादि कर्म कुर्याद्यथामलम् । अहिंस्रामूलगोमूत्रकल्कात्लेपस्तु वातजे ॥ १ ॥ पञ्चवल्कलकल्केन हितो लेपोऽत्र पित्तजे । श्लेष्मजे स्नायुके लेपः प्रशस्तः काञ्चनारजः ॥ २ ॥ तद्द्वाभ्यां द्वन्द्वजे लेपः सर्वैस्तैः सर्वजे हितः । रक्तजे स्नायुके लेपो वटप्लक्षत्वचो हितः । विसर्पोक्ताः क्रियाः सर्वाः स्नायुके तु हिता मताः ॥ ३ ॥ इति सारसंग्रहात् ॥ अथ बब्बूलबीजादिलेपः ॥ बब्बूलबीजं गोमूत्रपिष्टं हन्ति प्रलेपनात् । स्नायुकानि समस्तानि सशोथानि सरुञ्जि च ॥१॥ अथ शिग्रुमूलादिलेपः ॥ शिग्रुमूलदलैः पिष्टैः काञ्जिकेन ससैन्धवैः । लेपः स्नायुकरोगाणां शमनः परमः स्मृतः ॥ १ ॥ सुधया सह लोणारं जलेनालोड्य लेपयेत् । अनेन तु प्रयोगेण त्रिदिनादेव नश्यति ॥ २ ॥ पातालगरुडीमूलं पिबेत्स्नायुकनाशनम् । तिलपिण्याकलेपो वा ह्यारनालेन पेषितः ॥३॥ तक्रेण वाथ तैलेन ह्यश्वगन्धां प्रलेपयेत् । श्वेतविष्णुक्रान्तया वा शिग्रुमूलेन वा पुनः ॥ ४ ॥ पुंमूत्रैः काञ्चनीं पिष्ट्वा लेपः स्नायुकजिद्भवेत् । वार्ताकमूलं पुंमूत्रैः पत्रैर्वाश्वत्थजैश्च वा । सुतप्तैर्बन्धयेच्छीघ्रं शमयेत्स्नायुकं गदम् ॥ ५ ॥ इति सुश्रुतात् ॥ अथ रामठादियोगः ॥ रामठं टङ्कणं क्षारं प्रत्येकं शाणसंमितम् । चूर्णयित्वा सप्तदिनं खादेत् संध्याद्वये नरः । अनेन योगराजेन स्नायुको नश्यति ध्रुवम् ॥ १ ॥ अथातिविषाद्यं चूर्णम् ॥ अतिविषमुस्तकभार्गीविश्वौषधपिप्पलीबिभीतानाम् । चूर्णं तन्तुकमिघ्नं पुंसामुष्णेन वारिणा पीतम् ॥१॥ अथ कुष्ठादिकल्कः ॥ कुष्ठरामठशुण्ठीभिः कल्कं शिग्रुसमन्वितम् । पानलेपनयोगेन तन्तुकीटविनाशनम् ॥१॥ गव्यं सर्पिस्त्र्यहं पीत्वा निर्गुण्डीस्वरसं त्र्यहम् । पीत्वा स्नायुकमत्युग्रं हन्त्यवश्यं न संशयः ॥ २ ॥ मूलं सुपव्या हिमवारिपिष्टं पानाद्दिनान्ते[1] तु गदं प्रचण्डम् । शान्तिं नयेत्सव्रणमाशु पुंसां गन्धर्वगन्धश्च घृतेन पीतः ॥३॥ पारावतपुरीषस्य मधुना कल्कितस्य च । गिलिता गुटिका हन्ति स्नायुकामयमुद्धतम् ॥ ४ ॥ निम्बशम्याकजात्यर्कसप्तपर्णाश्वमारकाः । क्रिमिघ्ना मूत्रसंयुक्ताः सेकलेपनधावनैः ॥ ५ ॥ वृन्ताकं भर्जितं भाण्डे कृत्वा दध्ना सहोपरि बन्धयेत्स्नायुको बहिः पतति । एवं सप्तदिनं कार्यम् । शणबीजचूर्णं भागमेकं गोधूमपिष्टं भागमेकं द्वयमेकीकृत्य घृतेन पक्त्वा गुडेन भक्षयेत् । एवं त्रिदिनं कार्यं स्नायुको नश्यति ॥ इति स्नायुकचिकित्सा ॥

॥ अथ मसूरिकानिदानमाह ॥

तत्रादौ तत्संप्राप्तिमाह ॥ कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः । दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टैः पवनोदकैः ॥ १ ॥ क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देहे दोषाः समुद्धताः । जनयन्ति शरीरेऽस्मिन्दुष्टरक्तेन संगताः ॥ मसूराकृतिसंस्थानाः पिटिकाः स्युर्मसूरिकाः ॥२॥ अथ तासां पूर्वरूपमाह ॥ तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरुचिर्भ्रमः । त्वचि शो-

---

1 (च०) पानादिना ।

थः सवेवर्ण्यो नेत्ररोगस्तथैव च ॥१॥ अथ वातजामाह ॥ स्फोटाः कृष्णारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः । कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसंभवाः ॥ १ ॥ अथ पित्तजामाह॥ संध्यस्थिपर्वणां भेदः कासकम्पारतिभ्रमाः । शोथस्ताल्वोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुताः ॥ १ ॥ रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः । मृदवोऽचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥ २ ॥ विड्भेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णारुचिस्तथा । मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः । रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥ ३ ॥ कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग्गात्रगौरवम् । हृल्लासश्चारुचिर्निद्रा तन्द्रालस्यसमन्विता ॥ ४ ॥ अथ कफजामाह ॥ श्वेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कण्डूरा मन्दवेदनाः । मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥१॥ अथ सन्निपातजामाह ॥ नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजाः । प्रभूताश्चिरपाकाश्च पूतिस्रावास्त्रिदोषजाः ॥ १ ॥ कण्ठे रोधोऽरुचिस्तन्द्राप्रलापारुचिसंयुताः । दुश्चिकित्स्याः समुद्दिष्टाः पिटिकाश्चर्मसंज्ञिताः ॥२॥ रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः । कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्या ज्वरपूर्विकाः ॥ ३ ॥ अथ सप्तधातुगताः ॥ तत्र रसजाः ॥ तोयबुद्बुदसंकाशास्त्वग्गतास्तु मसूरिकाः । स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च ॥ १ ॥ अथ रक्तजामाह ॥ रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः । साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च ॥ १ ॥ अथ मांसस्थामाह* ॥ मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाका घनत्वचः[1] । गात्रशूलारतिकण्डूतृष्णाज्वरसमन्विताः ॥१॥ मेदोगतामाह ॥ मेदोजा मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः । घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः ॥ संमोहारतिसन्तापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् ॥ १ ॥ अस्थिमज्जागतामाह ॥ क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नताः । मज्जोत्था भृशसंमोहखेदनारतिसंयुताः ॥१॥ छिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति च । भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वतः ॥ २ ॥ अथ शुक्रगतामाह । पक्वाभ्यः पिटिकाः स्निग्धाः श्लक्ष्णाश्चात्यर्थवेदनाः । स्तैमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः ॥ १ ॥ शुक्रजायां मसूर्यां तु लक्षणानि भवन्ति हि । निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न तु जीवितम् ॥ २ ॥ इति सप्तधातुगताः ॥ दोषमिश्राश्च सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः । त्वग्गता रक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ॥ १ ॥ श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः । एता विनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ २ ॥ वातजा वातपित्तोत्थाः श्लेष्मवातकृताश्च याः । कृच्छ्रसाध्या मतास्तस्माद्यत्नादेता उपाचरेत् ॥३॥ अतोऽन्यास्तु विनिर्दिष्टा यास्तु सम्यक् क्रियां विना । न सिध्यन्ति यतस्तस्मात्तास्तु यत्नादुपाचरेत् ॥ ४ ॥ असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् । प्रवालसदृशाः काश्चित्काश्चिज्जम्बूफलोपमाः ॥५॥ लोहजालनिभाः काश्चिदतसीफलसंनिभाः । आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥ ६ ॥ कासो हिक्का प्रमेहाश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः । प्रलापश्चारतिर्मूर्च्छा तृष्णा दाहोऽति-

---

* इयं कृच्छ्रसाध्या ।

1 (च०) तनुत्वचः ।

घूर्णता ॥ ७ ॥ मुखेन मस्रवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा । कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थदारुणम् ॥ ८ ॥ मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरः । लक्षणानीह दृश्यन्ते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥ ९ ॥ मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निश्वसेत् । स भृशं त्यजति प्राणांस्तृष्णार्तो वायुदूषितः॥१०॥ मसूरिकान्ते शोथः स्यात्कूर्परे मणिबन्धके । तथांसे फलके वापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥ ११ ॥ इति मसूरिकानिदानम् ॥

॥ अथ मसूरिकाचिकित्सामाह ॥

मसूरिकायां कुष्ठोक्ता लेपनादिक्रिया हिता । पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ १ ॥ सर्वासां वमनं पूर्वं पटोलारिष्टवासकैः । कषायश्च वचावत्सयष्ट्याह्वफलकल्कितैः ॥ २ ॥ सक्षौद्रं पाययेद् ब्राह्मीरसं वा हिलमोचकम् । वान्तस्य रेचनं देयं शमनं त्वबले नरे ॥ उभाभ्यां हृतदोषस्य विशुष्यन्ति मसूरिकाः ॥ ३ ॥ अथ वेणुत्वगादिधूपः ॥ वेणुत्वक्सुरसालाक्षाकार्पासास्थिमसूरिकाः । यवपिष्टं विषं सर्पिर्वचा ब्राह्मी सुवर्चला ॥ १ ॥ धूपनार्थे यथालाभं धूपमेनं प्रयोजयेत् । आदावयं प्रयोक्तव्यो नश्यन्त्यस्मान्मसूरिकाः ॥ न गृह्णन्ति विषं केचिद्यथालाभं श्रुतेरिह ॥२॥ अथ श्वेतचन्दनादिः॥ श्वेतचन्दनकल्काढ्यं हिलमोचाभवं द्रवम् । पिबेन्मसूरिकारम्भे नैम्बं वा केवलं रसम् ॥१॥ गुडूची मधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह । पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥ तेन कुप्यति नो वायुः पाकं यान्ति मसूरिकाः ॥ २ ॥ अथ बृहत्पटोलादिक्काथः ॥ पटोलं सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी । खदिरः पिचुमन्दश्च बला धात्री विकङ्कतः ॥ एषां कषायपानं तु हन्ति वातमसूरिकाम् ॥ १ ॥ अथ दशमूलादिः ॥ द्वे पञ्चमूल्यौ रास्ना च धान्युशीरं दुरालभा । सामृतं धान्यकं मुस्तं जयेद्वातमसूरिकाम् ॥ १ ॥ अथ न्यग्रोधादिलेपः ॥ न्यग्रोधप्लक्षमञ्जिष्ठाशिरीषोदुम्बरत्वचाम् । ससर्पिष्कं मसूर्यां तु वातजायां प्रलेपनम् ॥ १ ॥ शोधनं पित्तजायां न कार्यं वैद्येन जानता । तत्रादौ तर्पणं कार्यं लाजाचूर्णैः सशर्करैः ॥ २ ॥ आदावेव मसूर्यां तु पित्तजायां प्रयोजयेत् । निम्बादिक्कथितं तेन प्रशाम्यति मसूरिका ॥ ३ ॥ तद्यथा ॥ निम्बः पर्पटकं पाठा पटोलं चन्दनद्वयम् । वासा दुरालभा धात्री सेव्यं कटुकरोहिणी ॥४॥ एतेषां क्वथितं शीतं सितया मधुरीकृतम् । मसूरिकां पित्तकृतां हन्ति रक्तोत्तरामपि ॥५॥ अथ द्राक्षादिः॥द्राक्षाकाश्मर्यखर्जूरपटोलारिष्टवासकैः । लाजामलकदुस्पर्शैः क्वथितं शर्करान्वितम् ॥ मसूरिकां पित्तकृतां रक्तजां च विनाशयेत् ॥ १ ॥ अथ पञ्चमूलादिक्काथः ॥ बृहतः पञ्चमूलस्य वृषपत्रयुतस्य च । कषायः शमयेत्पीतः कफोत्थां तु मसूरिकाम् ॥ १ ॥ वृषपत्ररसं दद्यात् पानार्थं मधुसंयुतम् । कफजायां मसूर्यां तु कठिनायां विशेषतः ॥ २ ॥ खदिरारिष्टपत्रैश्च शिरीषोदुम्बरत्वचाम् । कुर्याल्लेपं कफोत्थायां मसूर्यां भिषगुत्तमः ॥३॥ अथ दुरालभादिः ॥ दुरालभा पर्पटकं पटोलं कटुरोहिणी । पिबेन्मसूर्यामेतेषां क्वाथं पित्तकफात्मनि ॥ १ ॥ अथ गुडूच्यादिः ॥ गुडूचीपर्प-

टानन्ताकटुकाक्वथितं पिबेत् । वातपित्तमसूर्यां तु घोरोपद्रवभाजि च ॥ १ ॥ अथ नागरादिः ॥ नागरमुस्तागुडूचीधान्यकभार्गीवृषैः कृतः क्वाथः । वातश्लेष्ममसूरीं दूरीकुरुतेऽनुपानतः सत्यम् ॥ १ ॥ अथ निम्बादिक्वाथः ॥ निम्बः पर्पटकं पाठा पटोलं कटुरोहिणी । वासा दुरालभा धात्री ससेव्यं चन्दनद्वयम् ॥ १ ॥ एष निम्बादिकः क्वाथः पीतः शर्करयान्वितः । मसूरीं सर्वजां हन्ति ज्वरवीसर्पसंयुताम् ॥ २ ॥ ॥ अथ काञ्चनादिक्वाथः ॥ काञ्चनारत्वचाक्वाथस्ताप्यचूर्णावचूर्णितः । निर्गत्यान्तः प्रविष्टां तु मसूरीं बाह्यतो नयेत् ॥ १ ॥ अथ पटोलादिः ॥ पटोलकुण्डलीमुस्तावृषधन्वयवासकैः । भूनिम्बनिम्बकटुकापर्पटैश्च शृतं जलम् ॥ १ ॥ मसूरीं शमयेदामां पक्वां चैव विशोधयेत् । नातः परतरं किंचिच्छीतलाज्वरशान्तये ॥ २ ॥ दाहे ज्वरे विसर्पे च व्रणे पित्ताधिकेऽपि च। मसूर्यो रक्तजा नाशं यान्ति शोणितमोक्षणैः ॥ ३ ॥ धात्रीफलं समधुकं क्वथितं मधुसंयुतम् । मुखे कण्ठे व्रणे जाते गण्डूषार्थं प्रशस्यते ॥४॥ अक्ष्णोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्बुना । मधुकं त्रिफला मूर्वा दार्वीत्वङ्नीलमुत्पलम् ॥५॥ उशीरलोध्रमञ्जिष्ठाप्रलेपाश्चोतने हिताः । नश्यन्त्यनेन दृग्जाता मसूर्यो न भवन्ति च ॥ ६ ॥ अथाञ्जनम् ॥ शम्बूकमांसस्वरसेन नेत्रे समञ्जयेत्तेन मसूरिकाभ्यः । न जायते तत्र भयं भवन्ति नैताः प्रजातास्तु शमं प्रयान्ति ॥ १ ॥ इत्यञ्जनम् ॥ प्रलेपं चक्षुषोर्दद्याद् बहुवारस्य वल्कलैः । पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लेदिनीमवधूलयेत् ॥१॥ भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्गोमयरेणुना । निम्बातिमुक्तिका स्फोता बिम्बी वेतसवल्कलम् ॥२॥ शृतशीतं प्रयोक्तव्यं मसूरीव्रणधावने । रालहिङ्गुरसोनैश्च धूपयेत्ता मसूरिकाः । कृमयो न पतन्त्यत्र जाताः शाम्यन्ति ते लघु ॥३॥ अथ मसूरिकाभेदस्य शीतलाया अधिकारः । तत्र शीतलाया रूपमाह ॥ भावप्रकाशात् । देव्या शीतलया क्रान्ता मसूर्येव हि शीतला । ज्वर एव यथा भूताधिष्ठितो विषमज्वरः ॥१॥ सा च सप्तविधा ख्याता तासां भेदान्प्रचक्ष्महे । ज्वरपूर्वा बृहत्स्फोटैः शीतला बृहती क्षवेत् ॥२॥ सप्ताहान्निःसरत्येषा सप्ताहात् पूर्णतां व्रजेत् । ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति स्खलति त्वचम् ॥३॥ तासां मध्ये यदा काश्चित्पाकं गत्वा स्रवन्ति च । तत्रावधूलनं कुर्याद्वनगोमयभस्मना ॥ ४ ॥ निम्बसत्पत्रशाखाभिर्मक्षिकामपसारयेत् । जलं च शीतलं दद्याज्ज्वरेऽपि न तु तत्पिबेत् ॥५॥ स्वापयेत्तं स्थले पूते रम्ये रहसि शीतले । नाशुचिः संस्पृशेत्तं तु न च तस्यान्तिकं व्रजेत् ॥ ६ ॥ बहवो भिषजो नात्र भेषजं योजयन्ति हि । केचित्प्रयोजयन्त्येव मतं तेषामथो ब्रुवे ॥ ७ ॥ ये शीतलेन सलिलेन विशिष्य सम्यक् चिञ्चोत्थबीजसहितां रजनीं पिबन्ति । तेषां भवन्ति न कदाचिदपीह देहे पीडाकरो जगति शीतलिकाविकारः ॥८॥ मोचारसेन सहितं सितचन्दनं ये वासारसेन मधुकं मधुकेन वाथ । आदौ पिबन्ति सुमनास्वरसेन मिश्रं ते नाप्नुवन्ति भुवि शीतलिकाविकारम् ॥ ९ ॥ शीतलासु क्रिया कार्या शीतला रक्षया सह ।

---

१ (च०) तप्तकम् ।

बध्नीयान्निम्बपत्राणि परितो भवनान्तरे ॥ १० ॥ कदाचिदपि नो कार्यमुच्छिष्टस्य प्रवेशनम् । स्फोटेष्वधिकदाहेषु रक्षा रेणूत्करो हितः ॥ ११ ॥ तेन ते शोषमायान्ति प्रकोपं न भजन्ति च । चन्दनं वासको मुस्तं गुडूची द्राक्षया सह ॥ एषां शीत*कषायस्तु शीतलाज्वरनाशनः ॥ १२ ॥ जपहोमोपहारैश्च दानस्वस्त्ययनार्चनैः । विप्रगोशम्भुगौरीणां पूजनैस्तां शमं नयेत् ॥१३॥ स्तोत्रं च शीतलादेव्याः पठेच्छीतलिनोऽन्तिके । ब्राह्मणः श्रद्धया युक्तस्तेन शाम्यन्ति शीतलाः ॥ १४ ॥ अथ शीतलाया भेदानाह ॥ कफमारुतसंभूतः कोद्रवो नामतो गदः । अपाकः कोद्रवाकारः सूचीनिस्तोदकारकः ॥ १ ॥ जलशूक इवाङ्गेषु विध्यतीव विशेषतः । सप्ताहाद्द्वादशाहाद्वा शान्तिं याति विनौषधैः ॥२॥ यदि वा भेषजं दद्यात्खदिराष्टकनिर्मितम्[1] । कषायं हि तदा दद्यात्कोद्रवस्य प्रशान्तये ॥ ३ ॥ खदिरत्रिफलानिम्बपटोलामृतवासकः । अष्टकोऽयं जयेत्कुष्ठकण्डूविस्फोटकानि च ॥ ४ ॥ विसर्पपामाकिटिभं शीतपित्तमसूरिके । काश्चिद्विनापि यत्नेन सुखं सिध्यन्ति शीतलाः ॥५॥ दुष्टाः कष्टतराः काश्चित् काश्चित्सिध्यन्ति वा नवा । काश्चिन्नैव तु सिध्यन्ति यत्नतोऽपि चिकित्सिताः ॥६॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ जीर्णाः षष्टिकशालयोऽपि चणका मुद्गा मसूरा यवाः सर्वेऽपि प्रतुदाः कपोतचटकापृष्टच्याह्वदात्यूहकाः । कर्कोटं कदलं च शिग्रु कुलकं द्राक्षाफलं दाडिमं मेध्यं बृंहणमन्नपानमखिलं कोलानि मांसो रसः ॥१॥ अक्ष्णोः सेकविधौ गवेधुमधुकोद्भूतं सुशीतोदकं शम्बूकोदरकोशनीरमपि वा कर्पूरचूर्णानि वा । पक्वो मुद्गरसोऽपि जाङ्गलरसः शालिं च शाकं घृतं धूपो गोमयभस्मगुण्ठनमथो शेषा व्रणोक्तक्रियाः ॥२॥ इत्थं सर्वदशा विभागविहितं पथ्यं यथादोषतः संयुक्तं मुदमातनोति नितरां नृणां मसूरीगदे ॥३॥ वातं स्वेदं श्रमं तैलं गुर्वन्नं क्रोधमातपम् । कट्वम्लं वेगरोधं च मसूरिगदवांस्त्यजेत् ॥४॥ इति मसूरिकाचिकित्सा॥

॥ अथ क्षुद्ररोगनिदानमाह ॥

ते समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ अथाजगल्लिका ॥ स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा । कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ॥१॥ अथ यवप्रख्यमाह ॥ यवाकारा तु कठिना ग्रथिता मांससंश्रिता । पिटिका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥ १ ॥ अथान्धालजीमाह । घनामवक्त्रां पिटिकामुन्नतां परिमण्डलाम् । अन्धालजीमल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ १ ॥ अथ विवृत्तामाह ॥ विवृत्तास्यां महादाहां पक्वोदुम्बरसंनिभाम् । विवृत्तामिति तां विद्यात् पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ॥ १ ॥ अथ कच्छपिकामाह ॥ ग्रथिताः पञ्च वा षड् वा दारुणाः कच्छपोन्नताः । कफानिलाभ्यां संभूता ज्ञेयाः कच्छपिका बुधैः ॥ १ ॥ अथ वल्मीकमाह ॥ ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे संधौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः । ग्रन्थिः सवल्मीक-

* शीतकषायो हिमः ।

1 (ख०) मस्पृष्टस्य । २ (ख०) खदिरा—

वदक्किपाणां जातः क्रमेणैव गतः स वृद्धिम् ॥१॥ मुखैरनेकैः स्रुतितोदवद्भिर्विसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रैः । वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥२॥ ॥ अथेन्द्रवृद्धामाह ॥ पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिटिकां पिटिकाचिताम् । इन्द्रवृद्धां तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥ १ ॥ अथ गर्दभिकामाह ॥ मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिटिकाचितम्। रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम् ॥ १ ॥ अथ पाषाणगर्दभमाह ॥ वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसंधिजः । स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धः ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥ १ ॥ अथ पनसिकालक्षणमाह ॥ कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिटिकामुग्रवेदनाम् । स्थिरां पनसिकां तां तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ १ ॥ अथ जालगर्दभमाह ॥ विसर्पवत्सर्पति यः शोफस्तनुरपाकवान् । दाहज्वरकरः पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥ १ ॥ अथेरिवेल्लिकालक्षणमाह ॥ पिटिकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाज्वराम् । सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम् ॥ १ ॥ अथ कक्षागन्धनपोर्लक्षणमाह ॥ बाहुकक्षांसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् । पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिटिकां स्फोटसंनिभाम् । त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनां तां प्रचक्षते ॥ २ ॥ अथाग्निरोहिणीलक्षणमाह ॥ कक्षाभागेषु ये स्फोटाः जायन्ते मांसदारणाः । अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥१॥ सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् । तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सन्निपातजाम् ॥२॥ अथ चिप्पलक्षणमाह ॥ नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तं च वेदनाम् । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ॥ १ ॥ अथ कुनखस्य लक्षणमाह ॥ अभिघातात्प्रदुष्टो यो नखो रूक्षासितः खरः । भवेत्तं कुनखं विद्यात्कुलीरमिति संज्ञितम् ॥ १ ॥ अथानुशयीलक्षणमाह ॥ गम्भीरामल्पसंरम्भां सुवर्णामुपरिस्थिताम् । पादस्यानुशयीं तां तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ १ ॥ अथ विदारिकालक्षणमाह ॥ विदारी कन्दवद्वृत्ता कक्षावङ्क्षणसन्धिषु । विदारिका भवेद्रक्ता सर्वजा सर्वलक्षणा ॥१॥ अथ शर्करार्बुदस्य लक्षणमाह ॥ प्राप्य मांससिरास्नायु मेदः श्लेष्मा तथानिलः । ग्रन्थिं कुर्वन्नसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥ १ ॥ स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः । मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्ततः ॥ २ ॥ दुर्गन्धि क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः । स्रवन्ति सहसा रक्तं तं विद्याच्छर्करार्बुदम् ॥ ३ ॥ अथ पाददार्या लक्षणमाह ॥ परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः । पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥ १ ॥ अथ कदरस्य लक्षणमाह ॥ शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः । ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत् ॥ १ ॥ अथालसस्य लक्षणमाह ॥ क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ । दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत् ॥ १ ॥ अथेन्द्रलुप्तस्य लक्षणम् ॥ रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् । प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ १ ॥ रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसंभवः । तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुजेति च विभाव्यते ॥ २ ॥ अथ

१ (मु० पु० पा०) रुह्येति ।

दारुणकस्य लक्षणमाह ॥ दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रपद्यते । कफमारुतकोपे-न विद्याद्दारुणकं तु तत् ॥ १ ॥ अथारुंषिकालक्षणमाह ॥ अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्धनि । कफासृक्कृमिकोपेन तानि विद्यादरुंषिकाम् ॥ १ ॥ अथ पलितस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ॥ क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥ १ ॥ वातिकं विषमं रूक्षं पीतं पित्तात्मकं कफात् । सर्वरूपान्वितं विद्यात्सन्निपातसमुत्थितम् ॥ २ ॥ अथ यौवनपिटिकालक्षणमाह ॥ शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतरक्तजाः । जायन्ते पिटिका यूनां विज्ञेया मुखदूषिकाः ॥ १ ॥ अथ पद्मिनीकण्टकमाह ॥ कण्टकै-राचितं वृत्तं कण्डूमत्पाण्डुमण्डलम् । पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥१॥ अथ जतुमणिमाह ॥ सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिस्तु सः ॥१॥ अथास्य त्रिदोषजत्वं चरकेणोक्तं तद्यथा ॥ कृष्णः स्निग्धो जतुम-णिर्ज्ञेयो वातोत्तरैस्त्रिभिः । अरुजं त्वपरे रक्तं लक्ष्मेत्याहुर्भिषग्वराः ॥२॥ अथ माषमाह॥ अवेदनं स्थिरं चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते । माषवत्कृष्णमुत्सन्नमनिलान्माषमादिशे-त् ॥ १ ॥ तथा च भोजः ॥ वातेरिते त्वचि यदा दूष्येते कफमेदसी । श्लक्ष्णं मृदु-सवर्णं च कुर्यात्तं माषकं वदेत् ॥ १ ॥ अथ तिलकालकमाह ॥ कृष्णानि तिलमा-त्राणि नीरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात्तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ १ ॥ अथ न्यच्छमाह ॥ महद्वा यदि वा चाल्पं श्यावं वा यदि वा सितम् । नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥ अथ मुखव्यङ्गस्य लक्षणमाह । क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः । मुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः ॥ १ ॥ नीरुजं तनुकं श्यावं मुखव्यङ्गं तमादिशेत् ॥ १ ॥ अथ नीलिकामाह ॥ कृष्णमेवंगुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः ॥१॥ अथ परिवर्तिकालक्षणमाह॥ मर्दनात्पीडनाद्वापि तथैवाप्य-भिघाततः । मेण्ढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥१॥ तदा वातोपसृष्टत्वाच्चर्म तत्परि-वर्तते । सवेदनं सदाहं च पाकं च व्रजति क्वचित् ॥२॥ मणेरधस्तात्कोशस्तु ग्रन्थिरूपेण लम्बते । सरुजां वातसंभूतां विद्यात्तां परिवर्तिकाम् ॥ सकण्डूः कठिना चापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥ ३ ॥ अथावपाटिकालक्षणमाह ॥ अल्पीयःखां यदा हर्षाद्बलाद् गच्छेत् स्त्रियं नरः । हस्ताभिघातादपि वा चर्मण्युद्वर्तिते बलात् ॥१॥ मर्दनात्पीड-नाद्वापि शुक्रवेगविघाततः । यैत्रावपाट्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम् ॥ २ ॥ अथ निरुद्धप्रकाशस्य लक्षणमाह ॥ वातोपसृष्टे मेण्ढ्रे वै चर्म संश्रयते मणिम् । मणिश्चर्मा-वनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥ १ ॥ निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् । मू-त्रं प्रवर्तते जन्तोर्मणिर्विव्रियते न च ॥ २ ॥ निरुद्धप्रकशं विद्यात्सरुजं वातसंभवम् ॥१॥ अथ सन्निरुद्धगुदस्य लक्षणमाह ॥ वेगसंधारणाद्वायुर्विहितो गुदसं-स्थितः । निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ १ ॥ मार्गस्य सौक्ष्म्या-

१ (च०) पित्तात्सितम् । २ (च०) तं मलिनं मशकं दिशेत् । ३ (च०) यस्या— । ४ (मु० पु० पा०) सवेदनम् । ५ (च०) विहतो ।

स्कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति । सन्निरुद्धगुदव्याधिमेवं विद्यात्सुदुस्तरम् ॥ २ ॥ अथाहिपूतनस्य लक्षणमाह ॥ शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्विन्ने वा स्नाप्यमानेऽस्य कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥ १ ॥ कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥ २ ॥ अथ वृषणकच्छुलक्षणमाह ॥ स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रितः । यदा प्रक्लिद्यते स्वेदात् कण्डूं जनयते तदा ॥ १ ॥ कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते । प्राहुर्वृषणकच्छुं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ २ ॥ अथ गुदभ्रंशस्य लक्षणमाह ॥ प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः । रूक्षदुर्बलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादिशेत् ॥१॥ अथ सूकरदंष्ट्रस्य लक्षणमाह ॥ सदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः । कण्डूमाञ्ज्वरकारी च स स्यात्सूकरदंष्ट्रकः ॥ १ ॥ इति क्षुद्ररोगनिदानम् ॥

॥ अथातः क्षुद्ररोगचिकित्सा ॥

अथाजगल्लिकाचि० ॥ तत्राजगल्लिकामामां जलौकाभिरुपाचरेत् । शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ॥ १ ॥ कठिनां क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम्। श्यामालाङ्गलिकामूर्वाकल्कैरपि विलेपयेत् ॥ पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ २॥ ॥ अथ यवप्रख्यान्वालजीचिकित्सा ॥अन्वालजीं यवप्रख्यां पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् । मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत् ॥ १ ॥ पक्वां[1] व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् अथ विवृतेन्द्रवृद्धागर्दभिकाजालगर्दभानां चिकित्सा । विवृतामिन्द्रवृद्धां च गर्दभीं जालगर्दभम् । पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ॥१॥ पाके तु रोपयेदाज्यैः पक्वैर्मधुरभेषजैः । नीलपटोलमूलाभ्यां साज्याभ्यां लेपनं हितम् ॥ जालगर्दभकोपं तु सद्यो हन्ति सवेदनम् ॥ २॥ अथ कच्छपिकाचिकित्सा ॥ कच्छपीं स्वेदयेत्पूर्वं तत एभिः प्रलेपयेत् । कल्कीकृतैर्निशाकुष्ठशिलातालकदारुभिः ॥ तां पक्वां साधयेच्छीघ्रं भिषग् व्रणचिकित्सया ॥ १ ॥ अथ वल्मीकचिकित्सा ॥ शस्त्रेणोत्कृत्य वल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत्। विधानेनार्बुदोक्तेन शोधयित्वा च रोपयेत् ॥१॥ वल्मीकं तु भवेद्यस्य नातिवृद्धमममर्मणि । तत्र संशोधनं कृत्वा शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ॥२॥ कुलत्थकानां मूलैश्च गुडूच्या लवणेन च । आरग्वधस्य मूलैश्च दन्तिमूलैस्तथैव च ॥ ३ ॥ श्यामामूलैः सपललैः सक्तुमिश्रैः प्रलेपयेत् । सुस्निग्धैश्च सुखोष्णैश्च भिषक् तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥ अथमनःशिलादितैलम् ॥ मनःशिलालभल्लातसूक्ष्मैलागुरुचन्दनैः । जातीपल्लवकल्कैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ॥ १ ॥ वल्मीकं नाशयेत्तद्धि बहुच्छिद्रं बहुव्रणम् । पाणिपादोपरिष्टात्तच्छिद्रैर्बहुभिरावृतम् ॥ वल्मीकं यत्सशोफं स्याद्वर्ज्यं तद्धि विजानता ॥ २ ॥ अथ पाषाणगर्दभचिकित्सा ॥ सुरदारुशिलाकुष्ठैः स्वेदयित्वा प्रलेपयेत् । कफमारुतशोथघ्नो लेपः पाषाणगर्दभे ॥ १ ॥ अथ पनसिकाचिकित्सामाह ॥ भिषक् पनसिकां पूर्वं स्वेदनैरपतर्पणैः । जयेद्विदारिवल्लेपैः शिग्रुदेवद्रुमो

---

१ (घ०) प्रलेपयेत् । २ (घ०) रोगं ।

द्भवैः ॥ १ ॥ अथ रिवेल्लिकाचिकित्सा ॥ पैत्तिकस्य विसर्पस्य या चिकित्सा प्रकीर्तिता। तथैव भिषगेतां च चिकित्सेदिरिवेल्लिकाम् ॥१॥ अथ कक्षागन्धनयोश्चिकित्सा ॥ कक्षां च गन्धनां तां च चिकित्सेत चिकित्सकः। पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्वमुक्तया ॥ १ ॥ अथाग्निरोहिणीचिकित्सा ॥ पित्तवीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम्। रोहिण्यां लङ्घनं कुर्याद् रक्तमोक्षणरूक्षणम् ॥ १ ॥ शरीरस्य च संशुद्धिं तां तु वृद्धां परित्यजेत् ॥२॥ अथचिप्पकुनखयोश्चिकित्सा ॥ चिप्पं रुधिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत्। गतोष्माणमथैनं तु सेचयेदुष्णवारिणा ॥ १ ॥ शस्त्रेणापि यथायोग्यमुच्छिद्य स्रावयेत्ततः। व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तु विचक्षणः ॥ २ ॥ स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृत्वायसेऽभयाम्। घृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्पं पुनः पुनः ॥ ३ ॥ काश्मर्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः। अङ्गुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति॥४॥ श्लेष्मविद्रधिकल्पेन कुनखं समुपाचरेत्। नखकोटिप्रविष्टेन टङ्कणेन न शाम्यति ॥ कुनखश्चेत्तदा शैलः सलिले प्लवतेऽपि च ॥५॥ दाडिमकुसुमयवासैरभया सुश्लक्ष्णचूर्णिता लेपात्। नखकोटिपूतिभावं शमयति शूलं च तत्क्षणादेव॥६॥ अथानुशयीचिकित्सा हरेदनुशयीं वैद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधेः ॥१॥ अथ विदारिकाचिकित्सा॥ विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम्। पाटनं च विपक्वायां ततो व्रणविधिः स्मृतः ॥ जयेद्विदारिकां लेपैः शिग्रुदेवद्रुमोद्भवैः ॥ १ ॥ वृन्दात् ॥ अथ शर्करार्बुदस्य चि० ॥ मेदोऽर्बुदविधानेन साधयेच्छर्करार्बुदम् ॥ १ ॥ अथ पाददार्याश्चि०॥ पाददार्यां शिरां प्राज्ञो मोक्षयेत्तलशोधिनीम्। स्नेहस्वेदोपपन्नौ तु पादौ वा लेपयेन्मुहुः ॥ १ ॥ मधूच्छिष्टवसामज्जाघृतैः क्षारविमिश्रितैः। सर्जोत्थसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृतप्लुतम् ॥ निर्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जने ॥ २ ॥ मधुसिक्थकसैन्धवघृतगुडमहिषाख्यशालनिर्यासैः। गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥ ३ ॥ उपोदिकासर्षपनिम्बमोचकर्कारुकैर्वारुकभस्मतोयैः। तैलं विपक्वं लवणेन युक्तं तत्पाददारीं विनिहन्ति लेपात् ॥ ४ ॥ इत्युपोदकाद्यं तैलम्। मदनं च तथा सिक्थं सामुद्रलवणं तथा। महिषीनवनीतेन सन्ततं लेपनं हितम् ॥१॥ सप्ताहात्स्फुटितौ पादौ जायेते कमलोपमौ। *सैन्धवं चन्दनं रालं मधु सर्पिः पुरो गुडः ॥* गैरिका स्फुटितौ पादौ लिप्तौ स्तः पङ्कजोपमौ ॥ २ ॥ मदनसैन्धवगुग्गुलुगैरिकाज्यमधुवालकपङ्कविलेपनात्। स्फुटितमप्यखिलं चरणद्वयं विकचतामरसप्रतिमं भवेत् ॥ ३ ॥ अथ कदरस्य चिकित्सा। दहेत्कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ॥१॥ अथालसस्य चिकित्सा ॥ पादौ सिक्त्वारनालेन लेपनं त्वलसे हितम्। पटोलकुनटीनिम्बरोचनामरिचैस्तिलैः॥१॥ मुद्रास्वरससिद्धेन कटुतैलेन लेपयेत्। ततः कासीसकुनटीतिलचूर्णैर्विचूर्णयेत् ॥ २॥ करञ्जबीजरजनीकासीसं पद्मकं मधु। रोचना हरितालं च लेपोऽयमलसे हितः ॥३॥ अथेन्द्रलुप्तस्य चिकित्सा ॥ इन्द्रलुप्तापहो लेपो मधुना बृहतीरसः। गुञ्जामूलं फलं वापि भल्लातकरसोऽपि वा॥ १ ॥ लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वखुरजा मषी। हस्तिद-

---

१ (मु० पु० पा०) पक्त्वा तज्जलकल्केन। २ महिषाक्ष। ३ (च०) रालगुडाज्य—।

न्तमर्षी कृत्वा छागदुग्धं रसाञ्जनम् ॥ रोमाण्येतेन जायन्ते लेपात्पाणितलेष्वपि ॥ ४॥ तिकपटोलीपत्रस्वरसैर्घृष्टा शमं याति । चिरकालजापि निरुजा नियतं दिवसत्रयेणैव ॥२॥ गोक्षुरस्तिलपुष्पाणि तुल्ये च मधुसर्पिषी । शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥३॥ जातीकरञ्जवरुणकरवीराग्निपाचितम् । तैलमभ्यञ्जनाद्धन्यादिन्द्रलुप्तं न संशयः। ॥४॥ स्नुहीपयः पयोऽर्कस्य मार्कवो लाङ्गली विषम् । अजामूत्रं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥५॥ सिद्धार्थकस्तीक्ष्णगन्धा सम्यगेभिर्विपाचितम् । तैलं भवति नियमात्खालित्यव्याधिनाशनम् ॥६॥ इति स्नुहीदुग्धादितैलम् ॥ अथ दारुणस्य चिकित्सा ॥ कार्यो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः । प्रियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससैन्धवैः ॥१॥ काञ्जिकैस्तु त्रिसप्ताहं लेपो दारुणकापहः । आम्रबीजस्य चूर्णं तु शिवाचूर्णं समं द्वयम् ॥ दुग्धपिष्टप्रलेपोऽयं दारुणं हन्ति दारुणम् ॥ २ ॥ अथ भृङ्गराजतैलम् ॥ भृङ्गराजरसेनैव लोहकिट्टं फलत्रिकम् । सारिवां च पचेत्कल्कैस्तैलं दारुणनाशनम् ॥ अकालपलितं कण्डूमिन्द्रलुप्तं च नाशयेत् ॥ १ ॥ अथ गुञ्जातैलम् ॥ गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन च । कण्डूदारुणहृत्कुष्ठकपालव्याधिनाशनम् ॥ १ ॥ दुग्धेन खाखसं बीजं प्रलेपाद्दारुणं हरेत् । कण्टकारीफलरसैस्तुल्यं तैलं विपाचयेत् ॥ जपापुष्पद्रवैर्वाथ तल्लेपो दारुणप्रणुत् ॥ २ ॥ अथारुंषिकायाश्चिकित्सा ॥ नीलोत्पलस्य किञ्जल्को धात्रीफलसमन्वितः । यष्टीमधुकयुक्तश्च लेपाद्धन्यादरुंषिकाम् ॥ १॥ अ[illegible]रोगवत् । अ[illegible]तैलम् ॥ त्रिफलाया रजो यष्टी मार्कवोत्पलसारिवा । सैन्धवं पक्वमेतैस[illegible]दरुंषिकाम् ॥ १ ॥ अरुंषिकायां रुधिरेऽवसिक्ते शिराव्यधेनाथ जलौकया वा । निम्बाम्बुसिक्ते शिरसि प्रलेपो देयश्च वर्चोरससैन्धवाभ्याम् ॥ २॥ पुराणमथ पिण्याकं पुरीषं कुक्कुटस्य च । मूत्रपिष्टः प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुंषिकाम् ॥३॥ ॥ अथ हरिद्राद्यं तैलम् ॥ हरिद्राद्वयभूनिम्बत्रिफलारिष्टचन्दनैः । एतत्तैलमरुंषीणां सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥ १ ॥ खादिरारिष्टजम्बूनां त्वग्भिर्वा मूत्रसंयुतैः । कुटजत्वक् सैन्धवं वा लेपाद्धन्यादरुंषिकाम् ॥२॥ अथ पलितस्य चिकित्सा ॥ अयोरजो भृङ्गराजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका । स्थितमिक्षुरसे मासं लेपनात्पलितं जयेत् ॥ १ ॥ धात्रीफलद्वयं पथ्ये द्वे तथैकं विभीतकम् । पञ्चाम्रमज्जो लोहस्य कर्षैकं च प्रदीयते ॥ २ ॥ पिष्ट्वा लोहमये भाण्डे स्थापयेदुषितं निशि । लेपोऽयं हन्ति न चिरादकालपलितं महत् ॥ ३ ॥ निम्बस्य तैलं प्रकृतिस्थमेव नस्यं विधेयं विधिना यथावत् । मासेन गोक्षीरभुजो नरस्य चिरात् प्रभूतं पलितं निहन्ति ॥ ४॥ काश्मर्यं मूलमादौ सहचरकुसुमं केतकस्यापि मूलं लौहं चूर्णं सभृङ्गं त्रिफलजलयुतं तैलमेभिः पचेयुः । कृत्वा लोहस्य भाण्डे क्षितितलनिहितं स्थापयेन्मासमेकं केशाः काशप्रकाशा अपि मधुपनिभा अस्य योगाद्भवन्ति ॥५ ॥ त्रिफला नीलिकापत्रं भृङ्गराजो ह्ययोरजः । अविमूत्रेण संपिष्टं लेपात्कृष्णीकरं परम् ॥ ६ ॥ अथ यौवनपिटिकान्यच्छमुखव्यङ्गनीलिकाचिकित्सामाह ॥ युवानपिटिकान्यच्छनीलिकाव्यङ्गशर्कराः । शिरावेधैः प्रलेपैश्च

---

१ (च०) गोक्षीरम् । २ (च०) जया —

द्रवैः ॥ १ ॥ अथेरिवेल्लिकाचिकित्सा ॥ पैत्तिकस्य विसर्पस्य या चिकित्सा प्रकीर्तिता। तथैव भिषगेतां च चिकित्सेदिरिवेल्लिकाम् ॥१॥ अथ कक्षागन्धनयोश्चिकित्सा ॥ कक्षां च गन्धनां तां च चिकित्सेत चिकित्सकः। पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्वमुक्तया ॥ १ ॥ अथाग्निरोहिणीचिकित्सा ॥ पित्तवीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम्। रोहिण्यां लङ्घनं कुर्याद् रक्तमोक्षणरूक्षणम् ॥ १ ॥ शरीरस्य च संशुद्धिं तां तु वृद्धां परित्यजेत् ॥२॥ अथचिप्यकुनखयोश्चिकित्सा ॥ चिप्यं रुधिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत्। गतोष्माणमथैनं तु सेचयेदुष्णवारिणा ॥ १ ॥ शस्त्रेणापि यथायोग्यमुच्छिद्य स्रावयेत्ततः। व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तु विचक्षणः ॥ २ ॥ स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृत्वायसेऽभयाम्। घृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्यं पुनः पुनः ॥ ३ ॥ काश्मर्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः। अङ्गुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति ॥४॥ श्लेष्मविद्रधिकल्पेन कुनखं समुपाचरेत्। नखकोटिम्रविष्टेन टङ्कणेन न शाम्यति ॥ कुनखश्चेत्तदा शैलः सलिले प्लवतेऽपि च ॥५॥ दाडिमकुसुमयवासैरभया सुश्लक्ष्णचूर्णिता लेपात्। नखकोटिपूतिभावं शमयति शूलं च तत्क्षणादेव ॥६॥ अथानुशयीचिकित्सा हरेदनुशयीं वैद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधेः ॥१॥ अथ विदारिकाचिकित्सा ॥ विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम्। पाटनं च विपक्वायां ततो व्रणविधिः स्मृतः ॥ जयेद्विदारिकां लेपैः शिग्रुदेवद्रुमोद्भवैः ॥ १ ॥ वृन्दात् ॥ अथ शर्करार्बुदस्य चि० ॥ मेदोऽर्बुदविधानेन साधयेच्छर्करार्बुदम् ॥ १ ॥ अथ पाददार्याश्चि० ॥ पाददार्यां शिरां प्राज्ञो मोक्षयेत्तलशोधिनीम्। स्नेहस्वेदोपपन्नौ तु पादौ वा लेपयेन्मुहुः ॥ १ ॥ मधूच्छिष्टवसामज्जाघृतैः क्षारविमिश्रितैः। सर्जोत्थसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृतप्लुतम् ॥ निर्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जने ॥ २ ॥ मधुसिक्थकसैन्धवघृतगुडमहिषाख्यशालनिर्यासैः। गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥ ३ ॥ उपोदिकासर्षपनिम्बमोचककर्कारुकैर्वारुकभस्मतोयैः। तैलं विपक्वं लवणेन युक्तं तत्पाददारीं विनिहन्ति लेपात् ॥ ४ ॥ इत्युपोदकाद्यं तैलम्। मदनं च तथा सिक्थं सामुद्रलवणं तथा। महिषीनवनीतेन सन्ततं लेपनं हितम् ॥१॥ सप्ताहात्स्फुटितौ पादौ जायेते कमलोपमौ। सैन्धवं चन्दनं रालं मधु सर्पिः पुरो गुडः ॥ गैरिका स्फुटितौ पादौ लिप्तौ स्तः पङ्कजोपमौ ॥ २ ॥ मदनसैन्धवगुग्गुलुगैरिकाज्यमधुवालकपङ्कविलेपनात्। स्फुटितमप्यखिलं चरणद्वयं विकचतामरसप्रतिमं भवेत् ॥ ३ ॥ अथ कदरस्य चिकित्सा। दहेत्कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ॥१॥ अथालसस्य चिकित्सा ॥ पादौ सिक्त्वारनालेन लेपनं त्वलसे हितम्। पटोलकुनटीनिम्बरोचनामरिचैस्तिलैः ॥१॥ क्षुद्रास्वरससिद्धेन कटुतैलेन लेपयेत्। ततः कासीसकुनटीतिलचूर्णैर्विचूर्णयेत् ॥ २ ॥ करञ्जबीजरजनीकासीसं पद्मकं मधु। रोचना हरितालं च लेपोऽयमलसे हितः ॥३॥ अथेन्द्रलुप्तस्य चिकित्सा ॥ इन्द्रलुप्तापहो लेपो मधुना बृहतीरसः। गुञ्जामूलं फलं वापि भल्लातकरसोऽपि वा ॥ १ ॥ लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वखुरजा मषी। हस्तिद-

१ (मु० पु० पा०) पक्त्वा तज्जलकल्केन। २ महिषाक्ष। ३ (च०) रालगुडाज्य—।

न्तमर्षी कृत्वा छागदुग्धं रसाञ्जनम् ॥ रोमाण्येतेन जायन्ते लेपात्पाणितलेष्वपि ॥ ७॥ तिक्तपटोलीपत्रस्वरसैर्घृष्टा शमं याति । चिरकालजापि निरुजा नियतं दिवसत्रयेणैव ॥२॥ गोक्षुरस्तिलपुष्पाणि तुल्ये च मधुसर्पिषी। शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥३॥ जातीकरञ्जवरुणकरवीराग्निपाचितम् । तैलमभ्यञ्जनाद्धन्यादिन्द्रलुप्तं न संशयः। ॥४॥ स्नुहीपयः पयोऽर्कस्य मार्कवो लाङ्गली विषम् । अजामूत्रं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥५॥ सिद्धार्थकस्तीक्ष्णगन्धा सम्यगेभिर्विपाचितम् । तैलं भवति नियमात्खालित्यव्याधिनाशनम् ॥६॥ इति स्नुहीदुग्धादितैलम् ॥ अथ दारुणस्य चिकित्सा ॥ कार्यो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः । प्रियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससैन्धवैः ॥१॥ काञ्जिकैस्तु त्रिसप्ताहं लेपो दारुणकापहः । आम्रबीजस्य चूर्णं तु शिवाचूर्णं समं द्वयम् ॥ दुग्धपिष्टप्रलेपोऽयं दारुणं हन्ति दारुणम् ॥ २ ॥ अथ भृङ्गराजतैलम् ॥ भृङ्गराजरसेनैव लोहकिट्टं फलत्रिकम् । सारिवां च पचेत्कल्कैस्तैलं दारुणनाशनम् ॥ अकालपलितं कण्डूमिन्द्रलुप्तं च नाशयेत् ॥ १ ॥ अथ गुञ्जातैलम् ॥ गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन च । कण्डूदारुणहृत्कुष्ठकपालव्याधिनाशनम् ॥ १ ॥ दुग्धेन खाखसं बीजं प्रलेपाद्दारुणं हरेत् । कण्टकारीफलरसैस्तुल्यं तैलं विपाचयेत् ॥ जपापुष्पद्रवैर्वाथ तल्लेपो दारुणप्रणुत् ॥ २ ॥ अथारुंषिकायाश्चिकित्सा ॥ नीलोत्पलस्य किञ्जल्को धात्रीफलसमन्वितः । यष्टीमधुकयुक्तश्च लेपाद्धन्यादरुंषिकाम् ॥ १ ॥ अथ त्रिफलाद्यं तैलम् ॥ त्रिफलाया रजो यष्टी मार्कवोत्पलसारिवा । सैन्धवं पक्वमेतैस्तु तैलं हन्यादरुंषिकाम् ॥ १ ॥ अरुंषिकायां रुधिरेऽवसिक्ते शिराव्यधेनाथ जलौकया वा । निम्बाम्बुसिक्ते शिरसि प्रलेपो देयश्च वर्चोरससैन्धवाभ्याम् ॥ २॥ पुराणमथ पिण्याकं पुरीषं कुक्कुटस्य च। मूत्रपिष्टः प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुंषिकाम् ॥३॥ ॥ अथ हरिद्राद्यं तैलम् ॥ हरिद्राद्वयभूनिम्बत्रिफलारिष्टचन्दनैः । एतत्तैलमरुंषीणां सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥ १ ॥ खादिरारिष्टजम्बूनां त्वग्भिर्वा मूत्रसंयुतैः । कुटजत्वक् सैन्धवं वा लेपाद्धन्यादरुंषिकाम् ॥२॥ अथ पलितस्य चिकित्सा ॥ अयोरजो भृङ्गराजत्रिफला कृष्णमृत्तिका । स्थितमिक्षुरसे मासं लेपनात्पलितं जयेत् ॥ १ ॥ धात्रीफलद्वयं पथ्ये द्वे तथैकं बिभीतकम् । पञ्चाम्रमज्जो लोहस्य कर्षैकं च प्रदीयते ॥ २ ॥ पिष्ट्वा लोहमये भाण्डे स्थापयेदुषितं निशि । लेपोऽयं हन्ति न चिरादकालपलितं महत् ॥ ३ ॥ निम्बस्य तैलं प्रकृतिस्थमेव नस्यं विधेयं विधिना यथावत् । मासेन गोक्षीरभुजो नरस्य चिरात् प्रभूतं पलितं निहन्ति ॥ ४॥ काश्मर्यं मूलमादौ सहचरकुसुमं केतकस्यापि मूलं लौहं चूर्णं सभृङ्गं त्रिफलजलयुतं तैलमेभिः पचेयुः । कृत्वा लोहस्य भाण्डे क्षितितलनिहितं स्थापयेन्मासमेकं केशाः काशप्रकाशा अपि मधुपनिभा अस्य योगाद्भवन्ति ॥५ ॥ त्रिफला नीलिकापत्रं भृङ्गराजो ह्ययोरजः । अविमूत्रेण संपिष्टं लेपात्कृष्णीकरं परम् ॥ ६ ॥ अथ यौवनपिटिकान्यच्छमुखव्यङ्गनीलिकाचिकित्सामाह ॥ युवानपिटिकान्यच्छनीलिकाव्यङ्गशर्कराः । शिरावेधैः प्रलेपैश्च

१ (च०) गोक्षीरम् । २ (च०) जया—

जयेदभ्यञ्जनैस्तथा ॥ १ ॥ जातीफलं चन्दनं च मरिचैः सह पेषितम्। मुखलेपेन हन्त्याशु पिटिकां यौवनोद्भवाम् ॥ २ ॥ लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिटिकापहः। तद्वद् गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ॥३॥ सिद्धार्थकवचालोध्रसैन्धवैश्च प्रलेपनम्। गव्येन चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ॥ ४॥ कण्टकैः शाल्मलीयैश्च क्षीरपिष्टैः प्रलेपयेत्। मुखे तस्यापि पिटिकाः संक्षयं यान्त्यसंशयम् ॥५॥ त्रिभुवनविजयापत्रं मूलं स्थविरस्य शिंशपा चैभिः। उद्वर्तनं विरचितं न्यच्छव्यङ्गापहं सिद्धम् ॥ ॥ ६ ॥ वटाङ्कुरा मसूराश्च प्रलेपाद्व्यङ्गनाशनाः। व्यङ्गे मञ्जिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया ॥ ७॥ व्यङ्गेषु चार्जुनत्वक् च मञ्जिष्ठावृषमाक्षिकैः। लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वखुरजा मषी ॥ ८ ॥ व्यङ्गानां लेपनं शस्तं शशस्य रुधिरेण वा ॥ वरुणस्य कषायेण मुखं प्रक्षाल्य लेपयेत् ॥ ९ ॥ वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् ॥ कुष्ठं कालीयकं लोध्रमेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥१०॥ युवानपिटिकानां तु व्यङ्गानां च विनाशनम्। मातुलिङ्गजटासर्पिः शिलागोशकृतो रसः ॥११॥ मुखकान्तिकरो लेपः पिटिकाव्यङ्गकालजित्। जातीफलस्य लेपस्तु हरेद्व्यङ्गं च नीलिकाम् ॥१२॥ अर्कक्षीरहरिद्राभ्यां मर्दयित्वा प्रलेपयेत्। मुखकार्ष्ण्यं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ॥१३॥ मसूरैः क्षीरसंपिष्टैर्लिप्तमास्यं घृतान्वितैः। सप्तरात्राद्भवेत्सत्यं पुण्डरीकदलोपमम्॥१४॥ ॥ अथ कुङ्कुमाद्यं तैलम् ॥ कुङ्कुमं चन्दनं लोध्रं पतङ्गं रक्तचन्दनम्। कालीयकमुशीरं च मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ॥ १ ॥ पत्रकं पद्मकं पद्मं कुष्ठं गोरोचनं निशे। लाक्षा दारुहरिद्रा च गैरिकं नागकेशरम् ॥ २ ॥ पालाशकुसुमं चापि प्रियङ्गुश्च वटाङ्कुराः। मालती च मधूच्छिष्टं सर्षपाः सुरभिर्वचा ॥ ३ ॥ चतुर्गुणपयःपिष्टैरेतैरक्षमितैः पृथक्। पचेन्मन्दाग्निना वैद्यस्तैलं प्रस्थद्वयोन्मितम् ॥ ४ ॥ वदनाभ्यञ्जनादेतद् व्यङ्गं नीलिकया सह। तिलकं माषकं न्यच्छं नाशयेन्मुखदूषिकाम् ॥ ५ ॥ पद्मिनीकण्टकं वापि हरेज्जतुमणिं तथा। विदध्याद्वदनं पूर्णचन्द्रमण्डलसुन्दरम् ॥ ६ ॥ इति कुङ्कुमाद्यं तैलं भावप्रकाशात् ॥ अथ मञ्जिष्ठाद्यं तैलम् ॥ योगतरङ्गिण्याः। मञ्जिष्ठं मधुकं लाक्षा मातुलिङ्गं सयष्टिकम्। कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं तथा ॥ १ ॥ आजं पयस्तु द्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत्। नीलिकापिटिकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥ ॥ २ ॥ मुखं प्रसादोपचितं वलीपलितवर्जितम्। सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत्कनकसंनिभम् ॥ ३ ॥ अथ पद्मिनीकण्टकचिकित्सा ॥ पद्मिनीकण्टके रोगे छर्दयेन्निम्बवारिणा। तेनैव सिद्धं सक्षौद्रं सर्पिः पातुं प्रदापयेत् ॥ १ ॥ निम्बारग्वधकल्कैर्वा मुहुरुद्वर्तनं हितम्। चतुर्गुणेन निम्बोत्थपत्रक्काथेन गोघृतम् ॥ २ ॥ पचेत्ततस्तु निम्बस्य कृतमालस्य पत्रजैः। कल्कैर्भूयः पचेत्सिद्धं तत्पिबेत् पलसंमितम् ॥ पद्मिनीकण्टकाद्रोगान्मुक्तो भवति नान्यथा ॥ ३ ॥ इति निम्बादिघृतम् ॥ अथ तिलकालकमाषजतुमणीनां चिकित्सा ॥ चर्मकीलं जतुमणिं माषकांस्तिलकालकान्। उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत्क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥ १ ॥ अथ परिवर्तिकाचिकित्सामाह ॥ स्वेदोपनाहौ परिवर्ति-

कार्यां कृत्वा समभ्यज्य घृतेन पश्चात्। प्रवेशयेच्चर्म शनैः प्रविष्टे माषैः सुपिष्टैरुपनाहयेत्तम् ॥ १ ॥ इति वृन्दात् ॥ अथ भावप्रकाशात् ॥ परिवर्तिं घृताभ्यक्तां सुस्विन्नामुपनाहयेत्। त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा वातघ्नैः शाल्वणादिभिः ॥१॥ ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्म वेशयेत्पीडयेन्मणिम्। प्रविष्टे चर्मणि मणौ स्वेदयेदुपनाहयेत्। दद्याद्वातहरान्बस्तीन् स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत् ॥ २ ॥ अथावपाटिकाचिकित्सा ॥ स्नेहस्वेदैरिमां वैद्यश्चिकित्सेदवपाटिकाम् ॥१॥ अथ निरुद्धप्रकाशस्य चिकित्सा। निरुद्धप्रकशे नाडीं लौहीमुभयतोमुखीम्। दारवीं वा जतुकृतां घृताक्तां संप्रवेशयेत् ॥ १ ॥ परिषिञ्चेद्वसां मज्जां शिशुमारवराहयोः। चुक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतम् ॥ २ ॥ त्र्यहात्स्थूलतरां सम्यङ्‌ नाडीं गर्भे प्रवेशयेत्। स्रोतो विवर्धयेदेवं स्निग्धमन्नं च भोजयेत् ॥ भित्त्वा वा सीवनीं मुक्त्वा सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥३॥ अथ सन्निरुद्धगुदस्य चिकित्सा ॥ सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैर्हितः। तथा निरुद्धप्रकशक्रिया वा कथिता हिता ॥१॥ अथाहिपूतनचिकित्सा ॥ तत्र संशोधनैः पूर्वं धात्रीस्तन्यं विशोधयेत्। त्रिफलाखदिरक्वाथैर्व्रणानां क्षालनं हितम् ॥ १ ॥ शङ्खसौवीरयष्ट्याह्वैर्लेपः कार्योऽहिपूतने। पटोलपत्रत्रिफलारसाञ्जनविपाचितम् ॥ पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रमप्यहिपूतनम् ॥२॥ अथ वृषण कच्छुचिकित्सा ॥ सर्जाम्बुकुष्ठसैन्धवसितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो योगः। उद्वर्तनेन नियतं शमयति वृषणकण्डूतिम् ॥१॥ भिषग् वृषणकच्छुं तु चिकित्सेत्पामरोगवत्। अहिपूतननिर्दिष्टक्रिययापि च तां हरेत् ॥ २ ॥ कासीसरोचनातुत्थहरितालरसाञ्जनैः। आम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं मुष्ककण्ड्वहिपूतने ॥ ३ ॥ अथ गुदभ्रंशे ॥ गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत्। प्रविष्टं रोधयेद्यन्त्राद्व्यसच्छिद्रचर्मणा ॥ १ ॥ पद्मिन्याः कोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम्। एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ १ ॥ मूषिकानां वसाभिर्वा गुदं भ्रंशे प्रलेपयेत्। स्विन्नमूषकमांसेन अथवा स्वेदयेद्गुदम् ॥ २ ॥ चाङ्गेरीकोलदध्याम्लनागरक्षारसंयुतम्। घृतमुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥ ३ ॥ वृक्षाम्लनलचाङ्गेरीबिल्वपाठायवाग्रजम्। तक्रेण शीलयेत्पायुभ्रंशार्तो नलदीपनम् ॥४॥ अथ मूषकतैलम् ॥ मूषकान्दशमूलानि गृह्णीयादुभयं समम्। तयोः क्वाथेन कल्केन पचेत्तैलं यथोदितम् ॥ १ ॥ अभ्यङ्गात्तस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति। विनश्यति तथा तेन गुदशूलभगन्दराः ॥ २ ॥ गुडं च गव्यपयसा भक्षयेदविशङ्कितः। दुष्प्रवेशो गुदभ्रंशो विशत्याशु न संशयः ॥ रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ३ ॥ अथ शूकरदंष्ट्रस्य चिकित्सा ॥ भृङ्गराजकमूलस्य रजन्या सहितस्य च। चूर्णं तु सहसा लेपाद्वराहद्विजनाशनम् ॥ १ ॥ राजीवमूलकल्कः पीतो गव्येन सर्पिषा प्रातः। शमयति शूकरदंष्ट्रदंष्ट्रोद्भूतं ज्वरं घोरम् ॥२॥ रजनी मार्कवं मूलं पिष्टं शीतेन वारिणा। तल्लेपाद्धन्ति वीसर्पं वाराहदशनाद्भयम् ॥३॥ इति शूकरदंष्ट्रस्य चिकित्सा ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ क्षुद्ररोगेषु सर्वेषु नानारोगानुकारिषु। दोषान् दूष्यानवस्थां च निरीक्ष्य

१ (च०) युक्त्वा। २ (क० ग०) गुदं—वेशये—।

मतिमान्भिषक् ॥ १ ॥ तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्वशः । यथादोषं यथावृष्यं यथावस्थं प्रकल्पयेत् ॥ २ ॥ इति क्षुद्ररोगचिकित्सा ॥

॥ अथ मुखरोगाणां निदानान्याह ॥

तत्र मुखस्य स्वरूपमाह । ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते ॥१॥ आनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् । मुखमध्ये गदान्कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥ १ ॥ अथ मुखरोगाणां संख्यामाह । स्युरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूलेषु दश षट् तथा । दन्तेष्वष्टौ च जिह्वायां पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥ १ ॥ कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्वसराः स्मृताः । एवं मुखामयाः सर्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः ॥ २ ॥ तत्रौष्ठरोगांस्तेषां निदानपूर्विकां सङ्ख्यां चाह । पृथग् दोषैः समस्तैश्च रक्तजो मांसजस्तथा । मेदोजश्चाभिघातोत्थ एवमष्टौष्ठजा गदाः ॥ १ ॥ अथ तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ॥ कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुजान्वितौ । दाल्येते परिपाट्येते ह्योष्ठौ मारुतकोपतः ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह ॥ चीयेते पिटिकाभिस्तु सरुजाभिः समन्ततः । सदाहपाकपिटिकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह ॥ सवर्णाभिस्तु चीयेते पिटिकाभिरवेदनौ । कण्डूमन्तौ कफाच्छूनौ शीतलौ पिच्छिलौ गुरू ॥१॥ अथ सान्निपातिकमाह॥ सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च । सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिटिकाचितौ ॥ १ ॥ अथ रक्तजमाह ॥ खर्जूरफलवर्णाभिः पिटिकाभिर्निपीडितौ । रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ १ ॥ अथ मांसजमाह ॥ मांसदुष्टौ गुरुस्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ । जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥१॥ अथ मेदोजमाह ॥ सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ मृदू । स्वच्छं स्फटिकसंकाशमास्रावं स्रवतो भृशम् ॥ १ ॥ अथाभिघातजमाह ॥ क्षतजाभौ विदीर्येते पीड्येते चाभिघाततः । मथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥ १ ॥ उक्तं भोजे॥ क्षतावभिहतौ चापि रक्तावोष्ठौ सवेदनौ । भवतः सपरिस्रावौ रक्तपित्तप्रदूषितौ ॥ २ ॥ इत्योष्ठरोगनिदानम् ॥ अथ दन्तवेष्टरोगाः ॥ तत्र दन्तवेष्टरोगाणां नामानि संख्यां चाह । शीतादो गदितः पूर्वं दन्तपुप्पुटकस्ततः । दन्तवेष्टः सौषिरश्च महासौषिर एव च ॥१॥ ततः परिदरः प्रोक्तस्ततस्तूपकुशः स्मृतः। वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खलिवर्धन एव च ॥२॥ अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च । दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोडश ॥३॥ तत्र शीतादस्य लक्षणमाह ॥ शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यत्राकस्मात्प्रवर्तते । दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥१॥ दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् । शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसंभवः ॥ २ ॥ अथ दन्तपुप्पुटकमाह ॥ दन्तयोस्त्रिषु वा यत्र श्वयथुर्जायते महान् । दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ १ ॥ अथ दन्तवेष्टमाह ॥ स्रवन्ति पूयं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसंभवः ॥ १ ॥ अथ सौषिरमाह ॥ श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान्कफवातजः । लाला-

स्रावी सकण्डूश्च स ज्ञेयः सौषिरो गदः ॥ १ ॥ अथ महासौषिरमाह ॥ दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते । यस्मिन्स सर्वजो व्याधिर्महासौषिरसंज्ञकः ॥ १ ॥ सप्तरात्रान्मारकश्चायं यत आह भोजः ॥ सदाहो दन्तमूलेषु शोथः पित्तकफानिलात् । महासौषिर इत्येष सप्तरात्रान्निहन्त्यसून् ॥ १ ॥ अथ परिदरमाह ॥ दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन्स्रवति चाप्यसृक् । पित्तासृक्कफजो व्याधि र्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥ १ ॥ अथोपकुशमाह ॥ वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च । अत्यर्दिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनम् ॥ १ ॥ आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते । यस्मिन्नुपकुशः स स्यात्पित्तरक्तसमुद्भवः ॥ २ ॥ अथ वैदर्भमाह ॥ घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् । चलन्ति च रदा यस्मिन्स वैदर्भोऽभिघातजः ॥ १ ॥ अथ खलिवर्धनमाह ॥ मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः । खलिवर्धनसंज्ञोऽसौ सञ्जाते रुक् प्रशाम्यति ॥ १ ॥ अथाधिमांसकमाह ॥ हानव्ये पश्चिमे दन्ते महाञ् शोथो महारुजः । लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ १ ॥ अथ पञ्चदन्तनाडीराह ॥ दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥ १ ॥ अथ दन्तविद्रधिमाह ॥ दन्तमांसमलैः सास्रैर्बाह्यतः श्वयथुर्महान् । सदाहरुक् स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ॥ १ ॥ इति दन्तवेष्टरोगाः ॥ अथ दन्तरोगाः ॥ तत्र दन्तरोगाणां नामानि संख्यां चाह ॥ दालनः कथितः पूर्वं कृमिदन्तक एव च । प्रोक्तो भञ्जनको दन्तहर्षो वै दन्तशर्करा ॥ १ ॥ कपालिकात्र कथिता श्यावदन्तक एव च । करालसंज्ञ इत्यष्टौ दन्तरोगाः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥ तत्र दालनस्य लक्षणमाह ॥ दीर्यमाणेष्विव रुजा यत्र दन्तेषु जायते । दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥ १ ॥ अथ कृमिदन्तकमाह ॥ कृष्णच्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः । अनिमित्तरुजो वातात्स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥१॥ अथ भञ्जनकमाह ॥ वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते । कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनक उच्यते ॥१॥ अथ दन्तहर्षमाह ॥ शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः[1] । यत्र स्युर्वातपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्तितः ॥ १ ॥ अथ दन्तशर्करामाह ॥ मलो दन्तगतो यस्तु कफश्चानिलशोषितः । शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ १ ॥ अथ कपालिकामाह ॥ कपालेष्विव दीर्यत्सु दन्तेषु समलेषु च । कपालिकेति विज्ञेया दन्तच्छिदन्तशर्करा ॥ १ ॥ ॥ अथ श्यावदन्तकमाह ॥ योऽसृग्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः । श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥ १ ॥ अथ करालमाह ॥ शनैः शनैः प्रकुपितो यत्र दन्ताश्रितोऽनिलः । करालान् विकटान् दन्तान्स करालो न सिध्यति ॥१॥ अथ हनुमोक्षमाह ॥वातेन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसन्धिर्विसंहतः । हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥ १ ॥ तन्त्रान्तरे ॥ भाराभिघाताज्जन्तोश्च हनुसन्धिर्विमुच्यते । निरस्तजिह्वः कृच्छ्रेण भाषितुं तत्र गच्छति ॥ सकृच्छ्रमानिलव्याधिं हनुमोक्षं

---

1 (च०) शीतरूक्षद्रवाताम्ल—।

विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ इत्येवमष्टौ दन्तरोगाः ॥ अथ जिह्वारोगाः ॥ तत्र जिह्वारोगाणां निदानं नामानि संख्यां चाह ॥ वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः। उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्तिताः ॥१॥ अथ वातजमाह ॥ जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ॥१॥ अथ पित्तजमाह। पित्तात्सदाहैरनुचीयते च दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च ॥ १ ॥ अथ कफजमाह ॥ कफेन गुर्वी बहुलान्विता च मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः ॥१॥ अथालासमाह ॥ जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः। जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥१॥ अथोपजिह्विकामाह ॥ जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नम्य जातः कफरक्तयोनिः। प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्तः प्रकथ्यते सा उपजिह्विकेति ॥१॥ इति जिह्वारोगाः ॥ अथ तालुरोगाः ॥ तत्र तालुरोगाणां नामानि संख्यां चाह ॥ गलशुण्डीतुण्डिकेर्यध्रुवः कच्छप एव च। ताल्वर्बुदश्च कथितो मांससङ्घात एव च ॥ १ ॥ तालुपुप्पुटनामा च तालुशोषस्तथैव च। तालुपाकश्च कथितास्तालुरोगा अमी नव ॥ २ ॥ तत्र गलशुण्डीलक्षणमाह ॥ श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात्प्रवृद्धो दीर्घः शोफो ध्मातवस्तिप्रकाशः। तृष्णाकासश्वासकृत्तं वदन्ति व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डीतिनाम्ना ॥ १ ॥ अथ तुण्डिकेरीमाह॥ शोथः शूलस्तोददाहप्रपाकी प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु ॥१॥ अथाध्रुवलक्षणमाह। शोथः स्तब्धो लोहितः शोणितोत्थो ज्ञेयोऽध्रुवः सज्वरस्तीव्ररुक् च ॥ १ ॥ अथ कच्छपमाह ॥ कूर्मोत्सन्नो वेदनो शीघ्रजन्मा रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा च ॥१॥ अथ ताल्वर्बुदमाह ॥ पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादर्बुदं प्रोक्तलिङ्गम् ॥ अथ मांससङ्घातमाह ॥ दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजं च ताल्वन्तःस्थं मांससंघातमाहुः ॥ १ ॥ अथ तालुपुप्पुटमाह ॥ नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्स्यान्मेदोयुक्तात्पुप्पुटस्तालुदेशे ॥१॥ अथ तालुशोषमाह ॥ शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालु श्वासो वातात्तालुशोषोऽयमुक्तः ॥ अथ तालुपाकमाह ॥ पित्तं कुर्यात्पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येवं तालुपाकं वदन्ति ॥१॥ इति तालुरोगाः ॥ अथ गलरोगाः ॥ तत्र गलरोगाणां नामानि संख्यां चाह। रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च। अधिजिह्वश्च वलयोऽलासनामैकवृन्दकः ॥ १ ॥ ततो वृन्दं शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः। गलौघश्च स्वरघ्नश्च मांसतानस्तथैव च ॥ विदारी कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥ २ ॥ अथ तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यां संप्राप्तिमाह ॥ गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितम्। गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्त्यसून्व्याधिरयं तु रोहिणी ॥ १ ॥ अथ तत्र वातजालक्षणमाह ॥ जिह्वा समन्ताद्भृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः। सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढजुष्टा ॥१॥ अथ पित्तजामाह॥ क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ॥१॥ अथ श्लेष्मजामाह ॥ स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका गुरुस्थिरा सा कफसं-

---

१ (मु० पु० पा०) दह्यत्युपचीयते।

भवा तु ॥१॥ अथ सन्निपातजामाह ॥ गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत्सा ॥१॥ अथ रक्तजामाह ॥ स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ॥ १ ॥ सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात्कफसमुद्भवा । पञ्चाहात्पित्तसंभूता सप्ताहात्पवनोत्थिता ॥ २ ॥ अथ कण्ठशालूकमाह ॥ कोलास्थिमात्रः कफसंभवो यो ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः । खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥ १ ॥ अथाधिजिह्वमाह ॥ जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु जिह्वोपरिष्टादसृजैव मिश्रात् । ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥ १ ॥ अथ वलयमाह ॥ बलास एवायतमुन्नतं च शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य । तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं वदन्ति ॥१॥ अथालासमाह ॥ गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् । मर्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहुरलाससंज्ञं भिषजो विकारम् ॥ १ ॥ अथैकवृन्दमाह ॥ वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च । नाम्नैकवृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः ॥ १ ॥ अथ वृन्दमाह ॥ समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति । तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्विद्यात्सतोदं पवनात्मकं तु ॥ १ ॥ अथ शतघ्नीमाह ॥ वर्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी या चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः । अनेकरुक् प्राणहरा त्रिदोषाज्ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥१॥ अथ गिलायुमाह ॥ ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक् स्यात्कफरक्तमूर्तिः । संलक्ष्यते सक्तमिवाशितं च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥ १॥ अथ गलविद्रधिमाह ॥ सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोफो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः । स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥ १ ॥ अथ गलौघमाह ॥ शोथो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता । कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥ १ ॥ अथ स्वरघ्नमाह ॥ यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः । कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात्स्वरघ्नः ॥ १ ॥ अथ मांसतानमाह ॥ प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण । स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत्सर्वकृतो विकारः ॥ १ ॥ अथ विदारीफलमाह ॥ सदाहतोदं श्वयथुं प्रसक्तमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् । पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं पार्श्वे विशेषात्स तु येन शेते ॥ १ ॥ इति गलरोगाः ॥ अथ समस्तमुखरोगाः ॥ तत्र तेषां निदानं संख्यां चाह ॥ पृथग्दोषैस्त्रयो रोगाः समस्तमुखजाः स्मृताः ॥१॥ अथ तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ॥ स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्यस्याचितं सर्वसरः स वातात् ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह ॥ रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सुपीतैर्यस्याचितं वापि स पित्तकोपात् ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह ॥ अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णैर्यस्याचितं वापि स वै कफेन ॥१ ॥ अथ कैश्चिन्मुखपाकरोग एक एव प्रदिष्टः ॥ रक्तेन पित्तोदित एक एव कैश्चित्प्रदिष्टो मुखपाकरोगः ॥ १ ॥ अथ मुखरोगेष्वसाध्यानाह ॥ ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः । दन्तवेष्टेषु वर्ज्यौ तु त्रिलिङ्गगतिसौषिरौ ॥ १ ॥ दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जनाः । लि-

ह्वारोगेष्वलासस्तु तालुजेष्वर्बुदं तथा ॥ २ ॥ स्वरघ्नो वलयो वृन्दो बलासः सविदारिकः । गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥ ३ ॥ असाध्याः कीर्तिता ह्येते रोगा दश नवोत्तराः । तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ ४ ॥ इति समस्तमुखरोगाः ॥

॥ अथ मुखरोगाणां चिकित्सा ॥

तत्रौष्ठरोगेषु । गलदन्तमूलदशनच्छदेषु रोगाः कफासृग्भूयिष्ठाः । तस्मादेतेष्वसकृद्रुधिरं विस्रावयेद्दुष्टम् ॥१॥ इति भावप्रकाशात् ॥ अथ वातजे ॥ स्नेहांस्तथोष्णान् परिषेकलेपान्घृतस्य पानं रसभोजनं च । अभ्यञ्जनस्वेदनलेपनं तदोष्ठे विदध्यात्पवनाभिभूते ॥ १ ॥ तैलं घृतं सर्जरसं ससिक्थं रास्नागुडं सैन्धवगैरिकं च । पक्त्वा समांशं दशनच्छदानां त्वग्भेदहन्तृ व्रणरोपणं च ॥ २ ॥ रालं मधूच्छिष्टगुडेन पक्वं तैलं घृतं वा विनिहन्ति लेपात् । त्वक्तोदपारुष्यरुजोऽधरस्य पूयास्रसंस्रावमपि प्रसह्य॥३॥अथ पित्तजे ॥ वेधं शिराणां वमनं विरेकं तिक्तस्य पानं रसभोजनं च । शीताः प्रदेहाः परिषेचनं च पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्यात् ॥ १॥ अथ कफजे ॥ शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च । हृते रक्ते प्रयोक्तव्य ओष्ठकोपे कफात्मके ॥१॥ मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते कवलो हितः । प्रियङ्गुत्रिफलालोध्रं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥ २ ॥ अथ प्रतिसारणस्य विधिमाह ॥ दन्तजिह्वामुखानां यच्चूर्णकल्कावलेहकैः । शनैर्घर्षणमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥१॥ ओष्ठरोगेष्वशेषेषु दृष्ट्वा दोषमुपाचरेत् । तेषु व्रणत्वं यातेषु व्रणवत्समुपाचरेत् ॥२॥ इत्योष्ठरोगचिकित्सा ॥ अथ दन्तमूलरोगाणां चिकित्सा ॥ दन्तमूलसमुत्थेषु दन्तोत्थेषु गदेषु च । रक्तमोक्षं प्रशंसन्ति जलौकालाबुशृङ्गकैः ॥१॥ अथ शीतादस्य चि०॥ शीतादेऽस्रस्रुतिं कुर्यात्तथा गण्डूषधारणम् । शुण्ठीपर्पटकक्काथैः कवोष्णैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः ॥ शीतादे हृतरक्ते तु तोयं नागरसर्षपान् । निष्क्वाथ्य त्रिफलां चापि कुर्याद्गण्डूषधारणम् ॥ १ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ कासीसलोध्रकृष्णामनःशिलासप्रियङ्गुतेजोह्वाः । एषां चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥ तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते ॥ १ ॥ अथ दन्तपुप्पुटकस्य चिकित्सा ॥ दन्तपुप्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् । सपञ्चलवणक्षारैः सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ १ ॥ अथ दन्तवेष्टस्य चिकित्सा ॥ दन्तवेष्टे विधिः कार्यो रक्तपित्तनिबर्हणः । शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धं च भोजनम् ॥ १ ॥ विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणं तु प्रतिसारयेत् । लोध्रपत्तङ्गमधुकलाक्षाचूर्णैर्मधुप्लुतैः ॥ २ ॥ गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः । चलद्दन्तस्थैर्यकरं कार्यं बकुलचर्वणम् ॥ ३ ॥ अथ भद्रमुस्तादिवटिका ॥ भद्रमुस्ताभयाव्योषविडङ्गारिष्टपल्लवैः । गोमूत्रपिष्टैर्गुटिकां छायाशुष्कां प्रकल्पयेत् ॥ १ ॥ तां निधाय मुखे स्वप्याच्चलदन्तातुरो नरः । नातः परतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥२॥ अथ सहाचरादितैलम् ॥ तुलां धृतां नीलसहा-

चरस्य द्रोणेऽम्भसः संश्रपयेद्यथावत् । ततश्चतुर्भागरसे तु तैलं पचेच्छनैरर्धपलप्रमाणैः ॥ १ ॥ कल्कैरनन्ताखदिरारिमेदजम्ब्वाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् । तत्तैलमाश्वेव धृतं मुखेन स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥ २ ॥ इति सहाचरादितैलं भावप्रकाशात् ॥ अथ जीरकाद्यं चूर्णम् ॥ जरणलवणपथ्याशाल्मलीकण्टकानामनुदिनमनु घृष्टं दन्तमूलेषु चूर्णम् । व्रणदरणरुगस्रस्रवचाञ्चल्यशोथानपनयति विवस्वानन्धकारानिवाशु ॥ १ ॥ अथ कणाद्यं चूर्णम् ॥ कणासिन्धूत्थजरणचूर्णं तूर्णं व्यपोहति । घर्षणाद्दन्तचाञ्चल्यव्यथाशोथास्रसंस्रवान् ॥ १ ॥ अथ दशमूलादितैलघृते ॥ दशमूलीकषायेण तैलं वा घृतमेव वा । विपक्कं केवलं शस्तं सक्षौद्रं दन्तचालने ॥ १ ॥ इति दन्तवेष्टरोगचिकित्सा ॥ अथ सौषिरस्य ॥ सौषिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः । सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ॥ १ ॥ अथ परिदरोपकुशयोश्चिकित्सा ॥ क्रियां परिदरे कुर्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः । संशोध्योभयतः कार्यं शिरश्चोपकुशे तथा ॥ १ ॥ काकोदुम्बरिकापत्रैर्व्रणं विस्रावयेद्भिषक् । लवणैः क्षौद्रयुक्तैश्च सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥२॥ अथ वैदर्भखलिवर्धनाधिमांसकदन्तविद्रधिरोगाणां चिकित्सामाह ॥ शस्त्रेणोत्कृत्य वैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत् । ततः क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः ॥१॥ उद्धृत्याधिकदन्तं तु ततोऽग्निमवचारयेत् । कृमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्यो विजानता ॥ २ ॥ छित्त्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेतैश्चूर्णैरुपाचरेत् । वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायावशूकजैः ॥ ३ ॥ क्षौद्रद्वितीयपिप्पल्यः कवले चात्र कीर्तिताः । पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावनः ॥ ४ ॥ विद्रध्युक्तं च विधिवद् विदध्याद्दन्तविद्रधौ । शस्त्रकर्म नरस्तत्र कुशलेनैव कारयेत् ॥ ५ ॥ नाडीव्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् । यद्दन्तमध्ये जायेत नाडी दन्तं तमुद्धरेत् ॥६ ॥ छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरमो भवेत् । उद्धृत्य च दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ ७ ॥ भिनत्त्युपेक्षिते दन्ते हनुं सास्थिगतिर्ध्रुवम् । उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं प्रस्रवेदति ॥८॥ रक्तातिसेकात्पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति हि । काणः संजायते जन्तुरर्दितं तस्य जायते ॥९॥ चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद्भिषक् । समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भग्नमस्थि च ॥१०॥ अथ जात्यादितैलम् ॥ कषायैर्जातिमदनकण्टकीस्वादुकण्टकैः । मञ्जिष्ठालोध्रखदिरयष्ट्याह्वैश्चापि यत्कृतम् । तैलं यत्साधितं तत्र हन्याद्दन्तगतां गतिम् ॥१॥ अथ दन्तरोगाणां चिकित्सा ॥ दन्तरोगेषु सर्वेषु शस्तो वातहरो विधिः । पक्कं तैलं कवोष्णं च शस्तं कवलधारणे ॥ १ ॥ जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् । तथावपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥ २ ॥ भद्रदार्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः । कृमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गु दन्ताम्बरे स्थितम् ॥ ३ ॥ बृहतीभूमिकादम्बीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाक्काथः । गण्डूषस्तैलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमकः ॥ ४ ॥ नीलीवायसजङ्घाकटुतुम्बीमूलमेकैकम् । संचूर्ण्य दशनविधृतं दशनकृमिपातनं प्राहुः

१ (क०) कार्या शिरा (ग०) कार्ये। २ (क०) नोपरिमो—।

॥ ५ ॥ पिष्ट्वा च सारिवापर्णं दृढं दन्तेषु धारयेत् । पतन्ति दन्तकीटाश्च चाञ्चल्यं हरति क्षणात् ॥ ६ ॥ इति वैद्यविलासात् ॥ कासीसं हिङ्गु सौराष्ट्री देवदारु समं जलैः । गुटिकां धारयेद् दन्तकृमिशूलहरं परम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् ॥ अथ दन्तहर्षचिकित्सा ॥ स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रिवृतस्य च । निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥ १ ॥ स्नैहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं स्नैहिकमेव च । रसा रसयवाग्वश्च क्षीरं सन्तानिकाघृतम् ॥ शिरोबस्तिर्हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ॥ २ ॥ अच्छिद्य दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक् । लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥ ३ ॥ दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्यान्निरवशेषितः । कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥ ४ ॥ अथ सामान्यचिकित्सा । अरिमेदत्वचं क्षुण्णां पचेच्छतपलोन्मिताम् । जलद्रोणेन तत्क्वाथं गृह्णीयात्पादशेषितम् ॥ १ ॥ तैलस्यार्धाढकं दत्वा कल्कैः कर्षमितैः पचेत् । अरिमेदलवङ्गाभ्यां गैरिकागुरुपद्मकैः ॥२॥ मञ्जिष्ठालोध्रमधुकैर्लाक्षान्यग्रोधमुस्तकैः । त्वग्जातीफलकर्पूरकक्कोलखदिरैस्तथा ॥३॥ पत्तङ्गधातकीपुष्पसूक्ष्मैलानागकेशरैः । कट्फलेन च संसिद्धं तैलं मुखरुजं जयेत् ॥ ४ ॥ प्रदुष्टमांसचलितं शीर्णं दन्तं च सौषिरम् । शीतादं दन्तहर्षं च विद्रधिं कृमिदन्तकम् ॥ दन्तस्फुटनदौर्गन्ध्यं जिह्वाताल्वोष्ठजां रुजम् ॥ ५ ॥ इत्यरिमेदादि तैलं भावप्रकाशात् ॥ अथ लाक्षादितैलम् ॥ तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत् । द्रव्यैः पलमितैरेतैः क्वाथैश्चापि चतुर्गुणैः ॥ १ ॥ लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठापद्मकेसरपद्मकैः । चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तत्तैलं वदने धृतम् ॥ २ ॥ दालनं दन्तचालं च दन्तमोक्षकपालिकाम् । शीतादं पूतिवक्त्रं च विरुचिं विरसास्यताम् ॥ ३ ॥ हन्यादाशु गदानेतान्कुर्याद्दन्तानपि स्थिरान् । लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥ ४ ॥ इति लाक्षादितैलम् ॥ अथ कुष्ठादिचूर्णम् ॥ कुष्ठं दार्वी लोध्रमब्दं समङ्गा पाठा तिक्ता तेजनी पीतिका च । चूर्णं शस्तं घर्षणे तद्द्विजानां रक्तस्रावं हन्ति कण्डूरुजं च ॥ १ ॥ सौराष्ट्रीत्रिफलामदत्रुटिकृमिघ्निद्रुतुत्थपत्राङ्गकं कासीसं खदिरस्य सारममलं मायाफलं चायसम् । जीमूतं च समांशकं हि सकलं संकुट्य वस्त्रे भृशं पूतं तोययुतं रदेषु रदरुग्विच्छित्तिकृद्घृष्टकम् ॥ २ ॥ छिन्नया पिष्टया वारा दन्तशूलो विनश्यति । स्वेदिता रवितोयेन चलता नाशयेद्ध्रुवम् ॥ ३ ॥ अथ जातीपत्रादिचूर्णम् ॥ जातीपत्रपुनर्नवागजकणाकोरण्टकुष्ठं वचा शुण्ठीदीप्यहरीतकीतिलसमं श्लक्ष्णं भृशं चूर्णयेत् । तच्चूर्णं वदने धृतं विजयते दौर्गन्ध्यदन्तव्यथां चाञ्चल्यत्वमतिव्रणश्वयथुरुक्कण्डूकृमिव्यापदः ॥ १ ॥ फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम् । तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥ २ ॥ इति दन्तरोगचिकित्सा ॥ अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सामाह ॥ जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् । गुडूचीपिप्पलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः ॥ १ ॥ ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् । कण्टकेष्वनिलोत्थेषु

तत्कार्यं भिषजा खलु ॥ २ ॥ पित्तजेषु विघृष्टेषु निःसृते दुष्टशोणिते । प्रतिसारण-गण्डूषनस्यं च मधुरं हितम् ॥ ३ ॥ उपजिह्वां तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् । शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥ ४ ॥ व्योषक्षाराभयावह्निचूर्णमेतत्प्रघर्षणम् । उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलं च पाचयेत् ॥ ५ ॥ गृहधूमारनालेन क्काथं समधुसैन्धवम् । पाणिना मर्दयेच्चास्ये उपजिह्वाप्रशान्तये ॥ ६ ॥ निर्गुण्डीमुसलीकन्दं चर्वयेदुपजिह्वजित् । काञ्चनारत्वचः क्काथः मातरास्ये धृतः सुखः ॥ कुर्यात्सखदिरो जिह्वादरणोन्मूलनं मुहुः ॥ ७ ॥ इति जिह्वारोगचिकित्सा ॥ अथ तालुरोगाणां चिकित्सा ॥ युञ्ज्यात्कफहरं शुण्ठ्यां रसं गण्डूषधारणे । कुष्ठोषणवचासिन्धुकणापाठाप्लवैः सह ॥ १ ॥ सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गलशुण्डीप्रघर्षणम् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिसन्दंशेनाकृष्य गलशुण्डिकाम् ॥ २ ॥ छेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् । अतिच्छेदात्स्रवेद्रक्तं ततो हेतोर्म्रियेत च ॥ ३ ॥ हीनच्छेदात्भवेच्छोथो लालास्रावो भ्रमस्तथा । तस्माद्वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः ॥ ४ ॥ गलशुण्डीं तु संछिद्य कुर्यात् प्राप्तमिमं क्रमम् । पिप्पल्यतिविषाकुष्ठवचामरिचनागरैः ॥ ५ ॥ क्षौद्रयुक्तैः सलवणैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् । तुण्डीकेर्यध्रुवे कूर्मे संघाते तालुपुप्पुटे ॥ ६ ॥ एष एव विधिः कार्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि । तालुपाके तु कर्तव्यं विधानं पित्तनाशनम्॥ स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥ ७ ॥ इति तालुरोगाणां चिकित्सा ॥ अथ गलरोगाणां चिकित्सा ॥ रोहिणीनां तु साध्यानां हितं शोणितमोक्षणम् । वमनं धूमपानं च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥ १ ॥ वातजां तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् । सुखोष्णान्स्नेहगण्डूषान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ २ ॥ विस्राव्य पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः । घर्षयेत्कवलो द्राक्षापरुषैः क्कथितैर्हितः ॥ ३ ॥ अगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् । श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ॥ ४ ॥ नस्यकर्मणि दातव्यं कवलं च कफोच्छ्रये । पित्तवत्साधयेद्वैद्यो रोहिणीं रक्तसंभवाम् ॥ ५ ॥ विस्राव्य कण्टशालूकं साधयेत् तुण्डिकेरिवत् । एककाले यवान्नं च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥ ६ ॥ उपजिह्वकवच्चापि साधयेदधिजिह्वकम् । एकवृन्दं तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ॥ ७ ॥ एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दं च समुपाचरेत् । गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तं च शस्त्रेण साधयेत् ॥ अमर्मस्थं सुसंपक्कं छेदयेद्गलविद्रधिम् ॥ ८ ॥ अथ सामान्यानां गलरोगाणां चिकित्सा ॥ कण्ठरोगेष्वसृग्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्मभिः । चिकित्सकश्चिकित्सां तु कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥ १ ॥ क्काथं दद्याच्च दार्वीत्वग्निम्बुतार्क्ष्यकलिङ्गजम् । हरीतकीकषायो वा हितो माक्षिकसंयुतः ॥ २ ॥ कटुकातिविषादारुपाठामुस्ताकलिङ्गकाः । गोमूत्रक्कथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ ३ ॥ मृद्वीकाकटुकाव्योषदार्वीत्वक्त्रिफला घनम् । पाठा रसाञ्जनं दूर्वा तेजोह्वेति सुचूर्णितम् ॥ ४ ॥ क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे महौषधम् । यो-

गास्त्वेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥ ५ ॥ यवाग्रजं तेजवतीं सपाठां र-साञ्जनं दारुनिशां सकृष्णाम् । क्षौद्रेण कुर्यात्तद्गुटिकां मुखेन तां धार-येत्सर्वगलामयेषु ॥ ६ ॥ इति गलरोगाणां चिकित्सा ॥ अथ समस्तमुखरोगाणां चिकित्सा ॥ वातात्सर्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् । तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ १ ॥ पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः । सर्वपि-त्तहरः कार्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ २ ॥ प्रतिसारणगण्डूषधूमसंशोधनानि च । कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्यात्कफापहम् ॥ ३ ॥ इति सर्वसरोपक्रमः ॥ मुखपाके शिरावेधः शिरसश्च विरेचनम् । मधुमूत्रघृतक्षीरैः शीतैश्च कवलग्रहः ॥ १ ॥ जातीपत्रामृताद्राक्षायासदार्वीफलत्रिकैः । क्काथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ २ ॥ कार्यं च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् । कृष्णजीरककुष्ठेन्द्रयवच-र्वणतत्क्षयहात् ॥ ३ ॥ मुखपाकव्रणक्लेददौर्गन्ध्यमुपशाम्यति । पटोलनिम्बजम्ब्वाम्र-मालतीनवपल्लवैः ॥ ४ ॥ पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने । पञ्चवल्कलजः क्काथस्त्रिफलासंभवोऽथवा ॥ ५ ॥ मुखपाके प्रयोक्तव्यः सक्षौद्रो मुखधावने । स्वरसः क्कथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया ॥ सक्षौद्रो मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहः ॥६॥ सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः । यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च क्काथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ ७ ॥ पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशालात्रायन्तितिक्ताद्विनिशामृता-नाम् । पीतः कषायो मधुना निहन्ति मुखे स्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥ ८ ॥ तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च । सलोध्रो दिग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहना-शनः ॥ ९ ॥ अथ हरिद्रा तैलम् ॥ हरिद्रानिम्बपत्राणि मधुकं नीलमुत्पलम् । तैलमेभिर्विपक्तव्यं मुखपाकहरं परम् ॥ १ ॥ अथ यष्टीमध्वादितैलम् ॥ यष्टी-मधुपलमेकं त्रिंशन्नीलोत्पलस्य तैलस्य । प्रस्थं तद्द्विगुणपयो विधिना पक्कं तु नस्येन ॥१॥ निशि वदनस्य स्रावं क्षपयति गात्रस्य दोषसंघातम् । वपुःस्वर्ण-त्वमवश्यं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥२॥ अथ खदिरादिगुटिका ॥ खदिरस्य तुलां तोयद्रोणे पक्त्वाष्टशेषिते । जातीकोशेन्दुपूगैश्च चातुर्जातमृगाण्डजैः ॥१॥ पृथक्कर्षमितैः पिष्टैर्मेलयित्वा चणोपमाम् । गुटीं कृत्वा मुखे धार्या सा निहन्त्यखिलान् गदान् ॥ जिह्वो-ष्ठदन्तवदनगलतालुसमुद्भवान् ॥२॥ अन्यच्च । तुल्यं खदिरसारस्य त्वेषां चूर्णं विनि-क्षिपेत् । जातीकक्कोलकर्पूरक्रमुकानां विचक्षणः ॥गुटिकास्तु प्रकर्तव्या मुखे स्थाप्याः सदैव हि ॥ १ ॥ ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन दग्धं मुखं यस्य भवेत्कथंचित् । तैलेन गण्डूषमसौ विदध्यादम्लारनालेन पुनः पुनर्वा ॥ २ ॥ इति समस्तमुखरो-गाणां चिकित्सा ॥ अथ पथ्यापथ्यविधिः ॥ स्वेदो विरेको वमनं गण्डूषः प्रति-सारणम् । कवलोऽसृक्स्रुतिर्नस्यं धूमः शस्त्राग्निकर्मणि ॥१॥ तृणधान्यं यवा मुद्गा कुलत्था जाङ्गलो रसः । बहुपत्री कारवेल्लं पटोलं बालमूलकम् ॥२॥ कर्पूरनीरं ता-म्बूलं तप्ताम्बु खदिरो घृतम् । कटुतिक्तौ च वर्गोऽयं मित्रं स्यान्मुखरोगिणाम् ॥३॥ दन्तकाष्ठं स्नानमम्लं मत्स्यमानूपमामिषम् । दधि क्षीरं गुडं माषं रूक्षान्नं

कठिनाशनम् ॥ ४ ॥ अधोमुखेन शयनं गुर्वभिष्यन्दकारि च । मुखरोगेषु सर्वेषु दिवा निद्रां च वर्जयेत् ॥ ५ ॥ इति पथ्यापथ्यविधिः ॥ इति मुखरोगाधिकारः ॥

॥ अथ कर्णरोगाधिकारः ॥

अवश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनै रुजन् । मिथ्या योगेन शस्त्रस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥ १ ॥ प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवान् । ते वै कर्ण्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥ २ ॥ तत्र कर्णरोगाणां नामानि संख्यां चाह ॥ कर्णशूलं प्रणादश्च बाधिर्यं क्ष्वेड एव च । कर्णस्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च ॥ १ ॥ प्रतिनाहो जन्तुकर्णौ विद्रधिर्द्विविधस्तथा । कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्विधम् ॥ २ ॥ तथार्बुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्विधः । एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥ ३ ॥ तेषु कर्णशूलस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ॥ अथ समीरणमाह ॥ समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन्समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः । करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥१॥ मूर्च्छाद्युपद्रवसंसर्गात्कर्णशूलस्यासाध्यतां चाह ॥ मूर्च्छा दाहो ज्वरः कासः क्लमोऽथ वमथुस्तथा । उपद्रवाः कर्णशूले भवन्त्येते मरिष्यतः ॥ १ ॥ अथ कर्णनादस्य लक्षणमाह ॥ कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान्स्वरान् । भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥ १ ॥ अथ बाधिर्यमाह ॥ यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति । शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते ॥ १ ॥ अथ कर्णक्ष्वेडमाह ॥ वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम् । करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते ॥ १ ॥ अथ कर्णस्रावमाह ॥ शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो जले प्रपाकादथ वापि विद्रधेः । स्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलार्दितः स कर्णजः स्राव इति प्रकीर्तितः ॥ १ ॥ अथ कर्णकण्डूमाह ॥ मारुतः कफसंयुक्तः कर्णे कण्डूं करोति हि ॥१॥ अथ कर्णगूथमाह ॥ पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा कुरुते कर्णगूथकम् ॥ १ ॥ अथ प्रतिनाहमाह ॥ स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते । तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विकारः शिरसोऽर्धभेदकृत् ॥ १ ॥ अथ क्रिमिकर्णमाह ॥ यदा तु मूर्च्छन्त्यथ वापि जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः । तद्व्यञ्जनत्वाच्छ्रवणे निरुच्यते भिषग्भिराद्यैः क्रिमिकर्णको गदः ॥ १ ॥ अथ पतङ्गादिषु कर्णप्रविष्टेषु लक्षणमाह ॥ पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि । अरतिं व्याकुलत्वं च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥१॥ कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते । कीटे चरति रुक् तीव्रा निष्पन्दे मन्दवेदना ॥ २ ॥ अथ द्विविधं कर्णविद्रधिमाह ॥ क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः । स रक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत्प्रतोदधूमायनदाहचोषवान् ॥१॥ अथ कर्णपाकमाह ॥ कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्भवेत् ॥१॥ अथ पूतिकर्णमाह ॥ कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात् । पूयं स्रवति वा पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥१॥

अथ कर्णगतानां शोथार्बुदार्शसां लक्षणान्याह ॥ कर्णशोथार्बुदार्शांसि जानीयादुक्त-लक्षणैः ॥१॥ इदानीं चरकोक्तं कर्णरोगचतुष्टयं वातपित्तकफसन्निपातकृतमाह ॥ नादोऽतिरुक् कर्णतले तु शोथः स्रावस्तनुश्चाश्रवणं च वातात् । शोथः सरागो दरणं विदाहः सपूतिपीतस्रवणं च पित्तात् ॥१॥ वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोथशुक्लस्निग्धस्रुतिः स्वल्परुजः कफाच्च । सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥ २ ॥ इति कर्णरोगनिदानम् ॥ अथ कर्णपालीरोगनिदानम् । तत्र परिपोटलक्षणमाह । सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसैवातिवर्धिते । कर्णपाल्यां भवेच्छोथः सरुजः परिपोटवान् ॥ १ ॥ कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात्परिपोटकः ॥ २ ॥ अथोत्पातमाह । गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनाद्घर्षणादपि । शोथः पाल्यां भवेच्छ्यावो दाहपाकरुजान्वितः । रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मतः ॥ १ ॥ अथोन्मन्थकमाह । कर्णं बलाद्वर्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति । कफं संगृह्य कुरुते शोथं स्तब्धमवेदनम् ॥ उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः ॥ १ ॥ अथ दुःखवर्धनमाह ॥ संवर्ध्यमाने दुर्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वितः । शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्धनः ॥ १ ॥ अथ परिलेहिनमाह ॥ कफासृक्कृमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसर्पिणः । कुर्वन्ति पिटिकाः पाल्यां कण्डूदाहरुजान्विताः ॥१॥ कफासृक्कृमिसंभूतः स विसर्पन्नितस्ततः । विलिह्यात्सकलां पालीं परिलेही च स स्मृतः ॥ २ ॥ इति कर्णरोगनिदानम् ॥

॥ अथ कर्णरोगाणां चिकित्सा ॥

अथ कर्णपूरणविधिः ॥ स्वेदयेत्कर्णदेशं तु किंचिन्नुः पार्श्वशायिनः । मूत्रैः स्नेहै रसैः कोष्णैस्तच्च श्रोत्रं प्रपूरयेत् ॥ १ ॥ कर्णं च पूरितं रक्षेच्छतं पञ्च शतानि च । सहस्रं वापि मात्राणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदे ॥ २ ॥ स्वजानुनः करावर्तं कुर्याच्छोटिकया युतम् । एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैव विनिश्चयः ॥ ३ ॥ रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक् प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥४॥ कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्ये क्ष्वेड एव च । चतुर्ष्वपि च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्मृतम् ॥ ५ ॥ शृङ्गबेररसं क्षौद्रं सैन्धवं तैलमेव च । कदूष्णं कर्णयोर्धार्यमेतत्स्याद्वेदनापहम् ॥ ६ ॥ लशुनार्द्रकशिग्रूणां वारुण्या मूलकस्य च । कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥ ७ ॥ अर्काङ्कुरानम्लपिष्टान् सतैलान्लवणान्वितान् । संनिदध्यात्सुधाकाण्डे कोरिते मृत्स्नया वृते ॥ ८ ॥ पुटपाकक्रियास्विन्नं पीडयेदारसागमात् । सुखोष्णं तद्रसं कर्णे प्रक्षिपेच्छूलशान्तये ॥९॥ अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन लिप्तं शिखियोगतप्तम् । आपीड्य तस्याम्बु सुखोष्णमेव कर्णे निषिक्तं हरतेऽतिशूलम् ॥ १० ॥ तीव्रशूलातुरे कर्णे सरागे क्लेदवाहिनि । छागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्णं सैन्धवसंयुतम् ॥ ११ ॥ तैलं स्योनाकमूलेन मन्देऽग्नौ विधिना शृतम् । हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥१२॥ हिङ्गुसैन्धवशुण्ठीभिस्तैलं सर्षपसंभवम् । विपक्वं हरतेऽवश्यं कर्णशूलं

१ (मु० पु० पा०) कर्णमलस्य । २ (ख०) वारिणा । ३ (ख०) सशब्दे ।

प्रपूरणात् ॥ १३ ॥ कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्ये क्ष्वेड एव च । पूरणं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधम् ॥१४॥ अथापामार्गतैलम् ॥ अपामार्गक्षारजले तत्कृतकल्केन साधितं तिलजम् । अपहरति कर्णनादं बाधिर्यं चापि पूरणतः ॥ १ ॥ अथ बिल्वतैलम् ॥ गवां मूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् । सजलं च सदुग्धं च तद्बाधिर्यहरं परम् ॥ १ ॥ अथ चत्वारि तैलानि ॥ तैलं काञ्जिकबीजपूरकरसक्षौद्रैः समूत्रैः शृतं स्यात्क्षौद्रार्द्रकशिग्रुमूलकदलीकन्दद्रवैर्वा समम् । शुण्ठी तुम्बरुहिङ्गुभिः शृतमपि स्यात्कर्णशूलापहं सिद्धं बिल्वगरेण साजपयसा मूत्रेण बाधिर्यजित् ॥१॥ अथ हिङ्ग्वादिक्षारतैलम् । हिङ्ग्वब्ददारुमिसिमूलकभस्मभूर्जत्वक्क्षारसिन्धुरुचकोद्भिदशिग्रुविश्वैः । सस्वर्जिकाबिडवचाञ्जनमातुलुङ्गै रम्भारसैः समधु सूक्तमिदं विपक्वम् ॥१॥ तैलं प्रसिद्धमिति तच्छ्रवणामयघ्नं कर्णप्रणादबधिरत्वहरं नराणाम् । भ्रूमस्तकश्रवणशष्कुलिकान्तरालशूलापहं चरकसुश्रुतपूजितं च ॥२॥ अथ मधुसूक्तम् ॥ जम्बीराणां फलरसः प्रस्थैकः कुडवोन्मितम् । माक्षिकं तत्र दातव्यं पिप्पली च पलोन्मिता ॥१॥ घृतभाण्डे निधायैतद्धान्यराशौ विधारयेत् । मासेन तज्जातरसं मधुसूक्तं प्रजायते ॥२॥ इति मधुसूक्तम् ॥ अथ दीपिकातैलम् ॥ महतः पञ्चमूलस्य काण्डान्यष्टाङ्गुलानि च । क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥ १ ॥ यत्तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तेन पूरयेत् । ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं कुष्ठदेवतरोस्तथा ॥ २ ॥ अथ निर्गुण्ड्यादितैलम् ॥ निर्गुण्डिजातिरविभृङ्गरसोनरम्भाकार्पासशिग्रुसुरसार्द्रककारवेल्यः । एषां रसे तिलभवं सविषं सुकर्णबाधिर्यनादकृमिवेदनपूयपुक्ते ॥ १ ॥ अथ नागरादितैलम् ॥ नागरसैन्धवमागधिमुस्ताहिङ्गुवचालशुनं तिलतैलम् । अर्कसुपक्वपलाशरसेन कर्णरुजं बधिरं विनिहन्ति ॥ १ ॥ अथ कर्णस्रावपूतिकर्णकृमिकर्णानां चिकित्सामाह ॥ कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव कृमिकर्णके । सामान्यं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥१॥ स्वर्जिकाचूर्णसंयुक्तं बीजपूररसं क्षिपेत् । कर्णस्रावरुजादाहास्तेन नश्यन्त्यसंशयम् ॥ २ ॥ अथ समुद्रफेनचूर्णम् ॥ समुद्रफेनचूर्णं तु न्यस्तं श्रवणसंश्रये । पूयस्रावं व्रणं सान्द्रं हन्ति ध्वान्तमिवांशुमान् ॥ १ ॥ सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः । मधुसंमिश्रितः साधुः कर्णस्रावे प्रशस्यते ॥ २ ॥ जम्ब्वाम्रपत्रं तरुणं समांशं कपित्थकार्पासफलं च सान्द्रम् । हृत्वा रसं तन्मधुना विमिश्रं स्रावापहं संप्रवदन्ति तज्ज्ञाः । एतैः शृतं निम्बकरञ्जतैलं ससार्षपं स्रावहरं प्रदिष्टम् ॥३॥ अथ जम्ब्वाद्यं तैलं वृन्दात् ॥ आम्रजम्बूप्रवालानि मधुकस्य वटस्य च । एभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्णगदं हरेत् ॥ जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥ १ ॥ अथ कर्णप्रक्षालने पञ्चकषायः ॥ कर्णप्रक्षालने शस्तं कवोष्णं सुरभीजलम् । पथ्यामलकमञ्जिष्ठा लोध्रतिन्दुकवाश्च वा ॥ १ ॥ अन्यच्च ॥ राजवृक्षादितोयेन सुरसादिजलेन वा । कर्णप्रक्षालनं कुर्याच्चूर्णैरेतैस्तु पूरणम् ॥ १ ॥ अथ रसाञ्जनादियोगः ॥ घृष्टं रसाञ्जनं

१ "शिखरिक्षारजवारि" अयं पाठो भावप्रकाशस्थः साधुः ॥

नार्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् । प्रशस्यते चिरोत्थे तत्स्रावे पूतिकर्णके ॥ १ ॥ अथ कुष्ठादितैलम् ॥ कुष्ठं हिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वसैन्धवैः। पूतिकर्णापहं तैलं बस्तमूत्रेण साधितम् ॥१॥ अथ शम्बूकतैलम् ॥ शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् । तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥ १ ॥ अथ गन्धकतैलम् । चूर्णेन गन्धकशिला-रजनीभवेन मुष्टत्वंशकेन कटुतैलपलाष्टकं तु । धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥ १ ॥ कृमिकर्णविनाशाय कृमिघ्नीं कारयेत्क्रियाम् । वार्ताकधूमश्च हितः सार्षपः स्नेह एव च ॥ २ ॥ पूरितं हरितालेन गव्यमूत्रयुतेन च । धूपने कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ३ ॥ अथ कृमिकर्णे योगचतुष्टयम् ॥ सूर्यावर्तकस्वरसं रसं वा सिन्धुवारजम् । लाङ्गलीमूलतोयं वा त्र्यूषणं वापि चूर्णितम् ॥ १ ॥ एते योगास्तु चत्वारः पूरणात्कृमिकर्णके। कृमीन्निर्मूलयन्त्याशु शतपद्यसपादिकान् ॥ २ ॥ अथ गोमक्षिकायां योगः ॥ दन्तेन चर्वयेन्मूलं नन्द्यावर्तपलाशयोः । तत्कालपूरिते कर्णे ध्रुवं गोमक्षिकां जयेत् ॥ १ ॥ अथ कृमिकर्णे योगः ॥ हलिरविभक्तिऽधोपानेकीकृत्य प्रकल्पयेद्बुद्ध्वा । वसनान्तरे रसेन श्रवणे परिपूरयेद्युक्त्या ॥ १ ॥ कर्णजलौका नियतं कृमिकीटपिपीलिकास्तथान्येऽपि । निपतन्ति निरवशेषाः कारण्डाश्चापि मुण्डस्थाः ॥ २ ॥ इति वृन्दात् ॥ अथ कर्णकण्डूकर्णगूथप्रतिनाहकर्णविद्रधिकर्णपाकानां चिकित्सामाह ॥ स्नेहः स्वेदोऽथ वमनं धूमं मूर्ध्नि विरेचनम् । विधिश्च कफहा सर्वः कर्णे कण्डूमतीष्यते ॥ १ ॥ प्रक्लिद्य धीमांस्तैलेन प्रविलाप्य च शोधनम् । कर्णगूथं तु मतिमान् भिषग् जह्याच्छलाकया ॥ २ ॥ अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् । ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्रोक्तां समाचरेत् ॥ ३ ॥ विद्रधौ वा विकुर्वन्ति विद्रध्युक्तं चिकित्सितम् । कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्यादतिविसर्पवत् ॥ ४ ॥ अथ कर्णशोथकर्णार्शःकर्णार्बुदानां चिकित्सा ॥ चिकित्सा कर्णशोथानां तथा कर्णार्शसामपि । कर्णार्बुदानां कुर्वीत शोथार्शोऽर्बुदवद्भिषक् ॥ १ ॥ अथ रास्नाद्यो गुग्गुलुः ॥ रास्नामृतैरण्डसुराह्वविश्वं तुल्यं पुरेणोपविमृश्य खादेत् । वातामयी कर्णशिरोगदी च नाडीव्रणी चापि भगन्दरी च ॥ १ ॥ इति कर्णरोगचिकित्सा ॥ अथ कर्णपालीविकाराणां चिकित्सा ॥ पालीसंशोषणे कुर्याद्वातकर्णरुजः क्रियाम् । स्वेदयेद्यत्नतस्तां तु स्विन्नां संवर्धयेत्तिलैः ॥ १ ॥ माहिषनवनीतयुतं सप्ताहं धान्यराशिपर्युषितम् । नवमुसलिकन्दचूर्णं वृद्धिकरं कर्णपालीनाम् ॥ २ ॥ अथ शतावरीतैलम् ॥ शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डबीजकैः । तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीं संवर्धयेत्सुखम् ॥ १ ॥ अथ जीवनीयं तैलम् ॥ शीतैर्लेपैर्जलौकाभिरुत्पातं समुपाचरेत् । जीवन्त्या चाश्वगन्धार्कबाकुचीबीजसैन्धवैः ॥ १ ॥ हलिनीसुरसाभ्यां च गोधाकङ्कवसान्वितम् । तैलं विपक्वमभ्यङ्गादुन्मन्थं नाशयेद् ध्रुवम् ॥२ ॥ दुःखवर्धनकं सिक्त्वा जम्ब्वाम्राश्वत्थपत्रजैः । क्वाथैस्तैलेन सुस्निग्धं तच्चूर्णैश्चावधूलयेत् ॥ ३ ॥ बहुशो गोमयैस्तप्तं स्वेदितं परिलेहितम् । घनसारैः समालिम्पेदजामूत्रेण कल्कितैः ॥ ४ ॥ इति कर्ण-

पालीरोगचिकित्सा ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ स्वेदो विरेको वमनं नस्यं धूमः शिराव्यधः। गोधूमाः शालयो मुद्गा यवाश्च प्रजनं हविः ॥ १ ॥ लावो मयूरो हरिणस्तित्तिरो वनकुक्कुटः। पटोलं शिग्रुवार्ताकं सुनिषण्णं कटिल्लकम् ॥ २ ॥ रसायनानि सर्वाणि ब्रह्मचर्यमभाषणम्। उपयुक्तं यथादोषमिदं कर्णामये हितम् ॥ ३ ॥ दन्तकाष्ठं शिरःस्नानं व्यायामं श्लेष्मलं गुरु। कण्डूयनं तुषारं च कर्णरोगी परित्यजेत् ॥ ४ ॥ इति कर्णरोगाधिकारः ॥

॥ अथ नासारोगाधिकारः ॥

अवश्यायानिलरजोभाषातिस्वप्नजागरैः। निर्वात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ १ ॥ अत्यम्बुपानाद्रमणैश्छर्दिबाष्पग्रहादिभिः। क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ २ ॥ तत्र नासारोगाणां नामानि संख्यां चाह ॥ आदावपीनसः प्रोक्तः पूतिनासस्ततः परम्। नासापाकोऽत्र गणितः पूयशोणितमेव च ॥ १ ॥ क्षवथुर्भ्रंशथुर्दीप्तः प्रतिनाहः परिस्रवः। नासाशोषः प्रतिश्यायाः पञ्च सप्तार्बुदानि च ॥ २ ॥ चत्वार्यर्शांसि चत्वारः शोथाश्चत्वारि तानि च। रक्तपित्तानि नासायां चतुस्त्रिंशद्गदाः स्मृताः ॥ ३ ॥ तेषु पीनसस्य लक्षणमाह ॥ आनह्यते शुष्यति यस्य नासा प्रक्लेदमायाति च धूप्यते च। न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन ॥ १ ॥ अथानुक्तसंग्रहार्थमाह ॥ तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ १ ॥ अथ पूतिनासमाह ॥ दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूलात्संदूषितो यस्य समीरणस्तु। निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥ १ ॥ अथ नासापाकमाह ॥ घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्याद्यस्मिन्विकारे बलवांश्च पाकः। तं नासिकापाक इति व्यवस्येद्विक्लेदकोथावथ वापि यत्र ॥ १ ॥ अथ पूयरक्तमाह ॥ दोषैर्विदग्धैरथ वापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः। नासा स्रवेत्पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥ १ ॥ अथ क्षवथुमाह ॥ तत्रादौ दोषजमाह ॥ घ्राणाऽश्रिते मर्मणि संप्रदुष्टो यस्यानिलो नासिकया निरेति। कफानुयातो बहुशोऽथ शब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥ १ ॥ अथागन्तुजमाह ॥ तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा। सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्मण्युद्घाटितेऽन्यः क्षवथुर्निरेति ॥ १ ॥ अथ भ्रंशथुमाह ॥ प्रभ्रश्यते नासिकयोर्हि यस्य सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु। प्राक्संचितो मूर्धनि पित्ततप्तस्तं भ्रंशथुं रोगमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ अथ दीप्तमाह ॥ घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद् धूम इवेह वायुः। नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिं तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ अथ प्रतिनाहमाह ॥ उच्छ्वा-

---

१ (क०) नवाप्सुचो—शीतलितास्विलर्थः। २ (ख० ग० घ० छ०) सूत्रताम्। ३ नासिकया इति भाव प्र० पा०।

समार्गं तु कफः सवातो रुन्ध्यात्प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ॥१॥ अथ स्रावमाह ॥ घ्राणाद्घनः पीतसितस्तनुर्वा दोषः स्रवेत्स्रावमुदाहरेत्तम् ॥१॥ अथ नासाशोषमाह ॥ घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च । कृच्छ्राच्छ्वसेदूर्ध्वमधश्च जन्तुर्यस्मिन्स नासापरिशोष उक्तः ॥१॥ अथ प्रतिश्यायमाह ॥ तस्य निदानं द्विविधम् एकं सद्योजनकं तद्बलवत्त्वेन चयं नापेक्षते यत उक्तम् । न केवलं चयं प्राप्य दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । अन्यदापि हि कुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतोरणात् ॥ १ ॥ चयादिक्रमशोजनकमपरं । तथा च संचयः संचयात्प्रकोपः प्रकोपात्प्रसरः प्रसरात्स्थानसंश्रयः ततो व्यक्तिस्ततो भेद इति । तत्र प्रतिश्यायस्य सद्योजनकनिदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ॥ संधारणाजीर्णरजोऽतिभाष्यक्रोधर्तुवैषम्यशिरोऽभितापैः । प्रजागरात्स्वप्नवाम्बुशीतावश्यायकैर्मैथुनबाष्पशोकैः ॥ १ ॥ संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत्तु ॥ २ ॥ चयादिक्रमशोजनकनिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ॥ चयं गता मूर्धनि मारुतादयः पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् । प्रकुप्यमाणा विविधैः प्रकोपनैस्ततः प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥ १ ॥ अथ पूर्वरूपमाह ॥ क्षवप्रवृत्तिः शिरसोऽभिपूर्णता स्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता । उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥ १ ॥ अथ वातिकस्य प्रतिश्यायस्य लक्षणमाह ॥ आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रसेकिनी । गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा ॥ १ ॥ भवेत्स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥ २ ॥ अथ पैत्तिकमाह ॥ उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात्स्रवति पैत्तिके । कृशोऽपि पाण्डुसंतप्तो भवेदुष्णाभिपीडितः ॥ नासया तु सधूमाग्निं वमतीव स मानवः ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह ॥ घ्राणात्कफकृतः श्वेतः कफः शीतः स्रवेद्बहु । शुक्लावभासः शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरा नरः ॥ गलताल्वोष्ठशिरसां कण्डूभिरतिपीडितः ॥१॥ अथ सान्निपातिकमाह ॥ भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्मात्संनिवर्तते । संपक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ॥ १ ॥ अथ दुष्टप्रतिश्यायलिङ्गमाह ॥ प्रक्लिद्यते मुहुर्नासा पुनश्च परिशुष्यति । पुनरानह्यते वापि पुनर्विव्रियते तथा ॥ १ ॥ निःश्वासो वाति दुर्गन्धो नरो गन्धान्न वेत्ति च । एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात्कृच्छ्रसाधनम् ॥२॥ अथ रक्तजमाह ॥ रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्रावः प्रवर्तते । पित्तप्रतिश्यायकृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वितः ॥१॥ ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरुरोघातप्रपीडितः । दुर्गन्धोच्छ्वासवक्त्रश्च गन्धानपि न वेत्ति सः ॥ २ ॥ अथासाध्या भवन्तीत्याह ॥ सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः । दुष्टतां यान्ति कालेन तदासाध्या भवन्ति च ॥ अथ प्रतिश्यायेषु कृमयोऽपि भवन्तीत्याह ॥ मूर्च्छन्ति कृमयश्चात्र श्वेताः स्निग्धास्तथाणवः । कृमिजो यः शिरोरोगस्तुल्यं तेनात्र लक्षणम् ॥ १ ॥ अथ प्रतिश्याया अपरानपि विकारान् कुर्वन्ति तानाह ॥ बाधिर्यमान्ध्यमघ्रत्वं घोरांश्च नयनामयान् । शोफाग्निसादकासांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ १ ॥ पीनसमारभ्य प्रतिश्यायपर्यन्तं पञ्चदशोक्ताः । अपरांश्चतुस्त्रिंशत्संख्यापूरणायाह ॥ अर्बुदं सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम् । चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं

घ्राणेऽपि तद्विदुः ॥ १ ॥ अथ चिकित्साभेदात् पीनसस्यामस्य लक्षणमाह ॥ शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुस्वरः। क्षामः ष्ठीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥१॥ अथ पक्वपीनसस्य लक्षणमाह ॥ आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति। स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्वपीनसलक्षणम् ॥ १ ॥ इति नासारोगनिदानम् ॥

॥ अथ नासारोगाणां चिकित्सा ॥

तत्रादौ पीनसस्य चिकित्सामाह ॥ सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत्। शिरसोऽभ्यञ्जनैः स्वेदैर्नस्यैर्मन्दोष्णभोजनैः ॥ वमनैर्घृतपानैश्च तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥१॥ सर्जार्जुनोदुम्बरवत्सकानां त्वचां कषायैः परिधावनेन। कषायकल्कैरपि चैभिरेव सिद्धं घृतं घ्राणविपाकनाशि ॥२॥ इति सर्जकादिकषायो घृतं च ॥ अथ मरीचादियोगः ॥ सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु। मरिचं गुडेन दध्ना भुञ्जीत नरः सुखं लभते ॥१॥ अथ पञ्चमूल्यादियूषः ॥ पञ्चमूलीयुतं क्षीरं किं वा स्याच्चित्रकाभया। सर्पिर्गुडो विडङ्गश्च यूषः पीनसशान्तये ॥१॥ अथ गुडाद्यो योगः ॥ गुडमरिचविमिश्रं पीतमाशु प्रकामं हरति दधि नराणां पीनसं दुर्निवारम्। यदि तु सघृतमन्नं श्लक्ष्णगोधूमचूर्णैः कृतमुपहरतेऽसौ तत्कुतोऽस्यावकाशः ॥१॥ अथ वेल्लगोधूमयोगौ ॥ वेल्लगोधूमभोजी च निद्राकाले च शीतलम्। जलं पिबति यो रोगी पीनसान्मुच्यते नरः ॥१॥ अथ व्योषादिवटी ॥ व्योषचित्रकतालीसतिंतिडीकाम्लवेतसम्। सचव्याजाजितुल्यांशमेलात्वक्पत्रपादिकम् ॥ १ ॥ व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितम्। पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥ २ ॥ अथ कट्फलादिचूर्णं क्वाथश्च ॥ कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी। एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादार्द्रकजै रसैः ॥१॥ पीनसे स्वरभेदे च तमके सहलीमके। सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च शस्यते ॥ २ ॥ अथ पाठादितैलम् ॥ पाठाद्विरजनीमूर्वापिप्पलीजातिपल्लवैः। एभिश्च तैलं संसिद्धं नस्यतः पीनसापहम् ॥ १ ॥ अथ षड्बिन्दुघृतम् ॥ भृङ्गं लवङ्गं मधुकं च कुष्ठं सनागरं गोघृतमिश्रितं च। षड्बिन्दु नासास्थिगतं च पीनसं शिरोगतं रोगशतं च हन्ति ॥१॥ अथ कलिङ्गाद्यवपीडः ॥ कलिङ्गहिङ्गुमरिचलाक्षास्वरसकट्फलैः। कुष्ठोग्राशिग्रुजन्तुघ्नैरवपीडः प्रशस्यते ॥ १ ॥ कफघ्नमन्नं वार्ताकं कुलत्थाढकिमुद्गजाः। यूषाः ससैन्धवव्योषाः शस्ताश्चोष्णास्तु पीनसे ॥२॥ इति पीनसचि० ॥ अथापररोगाणां चिकित्सा अथ व्याघ्रीतैलम् ॥ व्याघ्रीदन्तीवचाशिग्रुसुरसाव्योषसिन्धुजैः। सिद्धं तैलं नसि क्षिप्तं पूतिनासागदापहम् ॥१॥ अथशिग्रुतैलम् ॥ शिग्रुसिंहीनिकुम्भानां बीजैः सव्योषसैन्धवैः। बिल्वपत्ररसे सिद्धं तैलं स्यात्पूतिनस्यनुत् ॥ १ ॥ नासापाके पित्तनाशं विधानं कार्यं सर्वं बाह्यमभ्यन्तरं च। हरेद्रक्तं क्षीरवृक्षत्वचश्च योज्याः सेके सघृताश्च प्रलेपाः ॥ २ ॥ पूयास्रे रक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च। पाकदाहादिरोगेषु शीता लेपादिकाः क्रियाः ॥ ३ ॥ घृतगुग्गुलुमिश्रस्य सिक्थकस्य प्रयत्नतः। धूमं क्षवथुरोगघ्नं भ्रंशथुघ्नं च निर्दिशेत् ॥ ४ ॥ शुण्ठीकुष्ठकणाबिल्वद्राक्षाकल्ककषाय

वत् । तैलं पक्कमथाज्यं वा नस्यात्क्षवथुनाशनम् ॥ ५ ॥ नस्यं हितं निम्बरसाञ्जनाभ्यां दीप्ते शिरःस्वेदनमल्पशस्तु । नस्ये कृते क्षीरजलावसेकान् शंसन्ति भुञ्जीत च मुद्गयूषैः ॥ ६ ॥ नासावनाहे कर्तव्यं पानं गव्यस्य सर्पिषः । नासाशोषे क्षीरपानं ससितं च प्रशस्यते ॥ ७ ॥ नासास्रावे घ्राणयोश्चूर्णमुक्तं नाड्या देयं येऽवपीडाश्च पथ्याः । तीक्ष्णान्धूमान्देवदार्वग्निकाभ्यां मांसं चाजं पथ्यमत्रादिशन्ति ॥ ८ ॥

॥ अथ प्रतिश्यायप्रतीकारः ॥ प्रतिश्यायेषु सर्वेषु गृहं वातविवर्जितम् । वस्त्रेण गुरुणोष्णेन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥ १ ॥ बालमूलकयोर्यूषः कुलत्थोत्थश्च पूजितः । स्वेदोष्णं च हिमं भोज्यं पाचनाय प्रशस्यते ॥ २ ॥ ततः पक्कं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः । पिप्पल्यः शिग्रुबीजानि विडङ्गं मरिचानि च ॥ ३ ॥ अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः । वातिके च प्रतिश्याये पिबेत्सर्पिर्यथाक्रमम् ॥ ४ ॥ पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च । रक्तपित्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ॥ ५ ॥ परिषेकान् प्रदेहांश्च कुर्यादपि च शीतलान् । हितं पित्तप्रतिश्याये पाचनार्थं घृतं पयः ॥ ६ ॥ शृङ्गबेरेण पयसा शृङ्गबेरमथापि वा । सर्पिषा भृष्टया धात्र्या शिरसो लेपतः क्षणात् ॥ ७ ॥ नासायां संप्रवृत्तं च रुधिरं च विनश्यति । कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपक्कया ॥ ८ ॥ यवाग्वा वामयित्वा तु श्लेष्मघ्नं क्रममाचरेत् । दार्वीङ्गुदनिकुम्भैश्च किणिह्या सरलेन च ॥ वर्तयोऽत्र कृता योज्या धूमपाने यथाविधि ॥ ९ ॥ इति वृन्दात् ॥ विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु गुग्गुलुः समनःशिलः । प्रतिश्याये वचायुक्तं शक्त्या धूमं पिबेन्नरः ॥ १ ॥ एतच्चूर्णं समाघ्रातं प्रतिश्यायं विनाशयेत् । घृततैलसमायुक्तं सक्तुधूमं पिबेन्नरः ॥ २ ॥ स धूमः स्यात्प्रतिश्यायकासहिक्काहरः परः । प्रतिश्याये पिबेद् धूमं सर्वं गव्यसमायुतम् ॥ ३ ॥ चातुर्जातकचूर्णं वा घ्रेयं वा कृष्णजीरकम् । प्रतिश्यायेषु सशिरःपीडेषु नवसागरम् ॥ ४ ॥ समानं कलिकाचूर्णं सूक्ष्मं संचूर्णितं द्वयम् । गुञ्जामात्रं तु तच्चूर्णं नस्यं प्रधमनं चरेत् ॥ ५ ॥ नश्यन्त्यनेन नस्येन प्रतिश्यायशिरोरुजः । सवचाचूर्णमाघ्राय वाससा पोटलीकृतम् ॥ ६ ॥ कारवी वस्त्रबद्धा वा प्रतिश्यायमपोहति । शटीतामलकीव्योषचूर्णं सर्पिर्गुडान्वितम् ॥ ७ ॥ हरेद् घोरं प्रतिश्यायं पार्श्वहृद्बस्तिशूलनुत् । पुटपक्कं जयापत्रं तैलसैन्धवसंयुतम् ॥ प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥ ८ ॥ अथ चित्रहरीतकी ॥ चत्वार्यत्र शतानि चित्रकजटाकुष्ठपञ्चमूलामृताधात्रीणामुदकार्मणे त्रिभिरपां द्रोणेन च क्वाथयेत् । पादस्थे क्वथने गुडस्य च शतं पथ्याढकेनान्वितं पक्तव्यं शृतशीतले च मधुनः प्रस्थार्धमात्रं क्षिपेत् ॥ १ ॥ व्योषस्य त्रिसुगन्धकस्य च पलान्यत्रैव षट् प्रक्षिपेत् क्षारस्यार्धपलं रसायनमिदं संसेव्यते सर्वदा । शोषश्वासमलावकाशवमथुश्लेष्मप्रतिश्यायिभिः क्षीणोरःक्षतहिक्किभिः कफशिरोरुग्भिः प्रनष्टाग्निभिः ॥ २ ॥ इति चित्रकहरीतकी योगरत्नावलितः ॥ अथ हिङ्ग्वादि तैलम् । चिकित्साकलिकातः ॥ हिङ्गुव्योषविडङ्गकट्फलवचारुक्तीक्ष्णगन्धैर्युतैर्लो-

क्षारश्वेतपुनर्नवाब्दकुटजैः पुष्पोद्भवैःसौरसैः । इत्येभिः कटुतैलमेतदनले मन्दे समूत्रं शृतं पीतं नासिकया यथाविधि भवेन्नासामयिभ्यो हितम् ॥ १ ॥ इति हिङ्ग्वादि तैलम् ॥ क्रमिघ्ना ये क्रमाः प्रोक्तास्तान्वै क्रमिषु योजयेत् । धावनानि क्रमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ १ ॥ रक्ताम्रस्वरसः शुद्धस्तक्रेण सह नस्यतः । तस्य पर्णानि पिष्ट्वा च बध्नीयान्नासिकामुखे ॥ २ ॥ पतन्ति कीटकाः सद्यो योगोऽयं त्रिदिनैर्हितः । पीनसान्मुच्यते रोगी शतशोऽनुमितं त्विदम् ॥ ३ ॥ इति वैद्यविलासात् ॥ इति प्रतिश्यायादिचिकित्सा ॥ रक्तपित्तानि शोथाश्च तथार्शांस्यर्बुदानि च । नासिकायां स्युरेतेषां स्वं स्वं कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ १ ॥ गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताह्वसैन्धवैः । सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासार्शसे हितम् ॥ २ ॥ रक्तकरवीरपुष्पं जात्यं वा तथा मल्लिकायाः । एतैः समं तिलतैलं नासार्शोनाशनं परम् ॥ ३ ॥ नासाशोफे क्षीरसर्पिः प्रधानं तैलं सिद्धं चाणु कल्केन नस्यम् । सर्पिष्पानं भोजनं लाङ्गलैश्च स्नेहस्वेदैः स्नैहिकश्चात्र धूमः ॥ ४ ॥ अथ वृन्दात् ॥ क्षारोऽर्बुदावमांसं च क्रियाशेषेऽप्यवेक्ष्य च । स्थितिर्निर्वातनिलये प्रगाढोष्णीषधारणम् । गण्डूषो लङ्घनं नस्यं धूमश्छर्दिः शिराव्यधः ॥१॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ स्नेहः स्वेदः शिरोऽभ्यङ्गः पुराणा यवशालयः । कुलित्थमुद्गयोर्यूषो ग्राम्या जाङ्गलजा रसाः ॥ १ ॥ वार्ताकं कुलकं शिग्रु कर्कोटं बालमूलकम् । लशुनं दधि तप्ताम्बु वारुणी च कटुत्रयम् ॥ २ ॥ कट्वम्ललवणं स्निग्धमुष्णं च लघुभोजनम् । नासारोगे पीनसादौ सेव्यमेतद्यथामलम् ॥ ३ ॥ स्नानं क्रोधं शकन्मूत्रवातवेगाञ्छ्रुचं द्रवम् । भूमिशय्यां च यत्नेन नासारोगी परित्यजेत् ॥ ४ ॥ इति नासारोगाधिकारः

॥ अथ शिरोरोगनिदानम् ॥

धूमातपतुषाराम्बुक्रीडातिस्वप्नजागरैः । उत्स्वेधातिपुरोवातबाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥ अत्यम्बुमद्यपानेन क्रमिभिर्वेगधारणैः । उपधावमृजाभ्यङ्गद्वेषाच्च प्रततेक्षणैः ॥ २ ॥ असात्म्यगन्धदुष्टान्नमांषाद्यैश्च शिरोगताः । शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ ३ ॥ सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रमिभिस्तथा । सूर्यावर्तानन्तवातशङ्खकार्धावभेदकाः । एकादशविधस्यास्य लक्षणानि प्रचक्षते ॥ ४ ॥ अथ चोक्तम् ॥ सर्वे एव शिरोरोगाः सन्निपातसमुद्भवाः । औत्कर्ष्यात्कीर्तितास्ते हि द्वादशेति क्षयेण च ॥ १ ॥ अथ वातिकस्यलक्षणमाह ॥ यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् । बन्धोपतापैः प्रशमश्च यत्र शिरोऽभितापः स समीरणेन ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह ॥ यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो दह्यति चाक्षिनासम् । शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह ॥ शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्टब्धमथो हिमं च । शूनाक्षिनासावदनं च

---

१ (घ० ङ०) सुखावहम् । २ (च०) उपधान— । ३ (क० ग०) भाषा— ।

यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥ १ ॥ अथ सान्निपातिकमाह ॥ शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ॥ १ ॥ अथ रक्तजमाह ॥ रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥ १ ॥ अथ क्षयजमाह ॥ वसाबलासक्षतसंभवानां शिरोगतानामतिसंक्षयेण । क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ॥ १ ॥ संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥ २ ॥ अथ कृमिजमाह ॥ निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुटतीव चान्तः । घ्राणाच्च गच्छेद्रुधिरं सपूयं शिरोऽभितापः कृमिभिः स घोरः ॥ १ ॥ अथ सूर्यावर्तमाह ॥ सूर्योदयं या प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवौ रुक् समुपैति गाढम् । विवर्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्तते च ॥ १ ॥ शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च । सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यात्प्रवृत्तं तमुदाहरन्ति ॥ २ ॥ अथानन्तवातमाह ॥ दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां संपीड्य गाढं स्वरुजां सुतीव्राम् । कुर्वन्ति साक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥ १ ॥ गण्डस्य पार्श्वे च करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजान्विकारान् । अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम् ॥ २ ॥ अथ शङ्खकमाह ॥ पित्तरक्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः । तीव्ररुग्दाहरोगं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १ ॥ स शिरो विषवद्वेगान्निरुध्याशु गलं तथा । त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ॥ त्र्यहं जीवति भैषज्यं प्रत्याख्यायास्य कारयेत् ॥ २ ॥ अथार्धावभेदकमाह ॥ रूक्षाशनात्यध्यशनात्प्राग्वातावश्यमैथुनैः । वेगसंधारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ १ ॥ केवलः सकफो वार्धं गृहीत्वा शिरसो बली । मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्धेषु वेदनाम् ॥ २ ॥ शस्त्राशनिनिभां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्धावभेदकः । नयनं वाथवा श्रोत्रमभिवृद्धो विनाशयेत् ॥ ३ ॥ इति शिरोरोगनिदानम् ॥

॥ अथ शिरोरोगाणां चिकित्सा ॥

अथ वातिकस्य चिकित्सामाह ॥ वातजातशिरोरोगे स्नेहस्वेदविमर्दनम् । पानाहारोपनाहांश्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥१॥ कुष्ठमेरण्डमूलं च नागरं तक्रपेषितम् । कदुष्णं च शिरःपीडां भाले लेपनतो हरेत् ॥२॥ रसः श्वासकुठारो यस्तस्य नस्यं विशेषतः । शिरःशूलं हरत्येव विधेयं नात्र संशयः ॥३॥ देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् । स काञ्जिकस्नेहयुक्तो लेपो वातशिरोऽर्त्तिनुत् ॥४॥ कुष्ठमेरण्डमूलं च लेपः काञ्जिकपेषितः । शिरोऽर्तिं वातजां हन्यात्पुष्पं वा मुचकुन्दजम् ॥५॥ अथ शिरोवस्तिविधिः ॥ आशिरोव्यापि तच्चर्म षोडशाङ्गुलमुच्छ्रितम् । तेनावेष्ट्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत् ॥ १ ॥ निश्चलस्योपविष्टस्य तैलैः कोष्णैः प्रपूरयेत् । धारयेदारुजः शान्तेर्यामं

१ (च०) क्षयप्रवृत्तिः । २ (ख०ग०ङ०) रूक्षाशनादध्यशनात्प्राग्वातैर्वा इति । ३ (क०) मात्राले—।

पामार्थमेव वा ॥ २ ॥ शिरोवस्तिर्हरत्येष शिरोरोगं मरुद्भवम् । हनुमन्याक्षिकर्णार्तिमर्दितम् मूर्धकम्पनम् ॥ ३ ॥ विना भोजनमेवैष शिरोवस्तिः प्रयुज्यते । पञ्चाहं वापि सप्ताहं षडहं चैवमाचरेत् ॥ ४ ॥ ततोपनीतस्नेहस्तु मोचयेद्वस्तिबन्धनम् । शिरोललाटवदनग्रीवांसादीन्विमर्दयेत् ॥ सुखोष्णेनाम्भसा गात्रं प्रक्षाल्याश्नाति यद्धितम् ॥ ५ ॥ अथ पैत्तिकचिकित्सामाह ॥ पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचयेत् । मृद्वीकात्रिफलेक्षूणां रसैः क्षीरघृतैरपि ॥ १ ॥ शर्कराक्षीरसलिलैः शिरश्च परिषेचयेत् । सर्पिषः शतधौतस्य शिरसा धारणं हितम् ॥ २ ॥ निमज्जनं च शिरसः शीतले शस्यतेऽम्भसि । कुमुदोत्पलपद्मानां शीतानां चन्दनाम्बुभिः ॥ ३ ॥ स्पर्शाः सुखाश्च पवनाः सेव्या दाहार्तिशान्तये । चन्दनोशीरयष्ट्याह्वबलाव्याघ्रनखोत्पलैः ॥ ४ ॥ क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छृतैर्वा परिषेचनम् । यष्ट्याह्वचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं हितं घृतम् ॥ ५ ॥ नावनं शर्कराद्राक्षामधुकैर्वापि पित्तजे । धात्रीकसेरुह्रीबेरपद्मपद्मकचन्दनैः ॥ ६ ॥ दूर्वोशीरनलानां च मूलैः कुर्यात्प्रलेपनम् । शिरोऽर्तिं पित्तजां हन्याद्रक्तपित्तरुजं तथा॥७॥रसः श्वासकुठारोऽल्पः कर्पूरः कुङ्कुमं नवम् । सिता छागीपयः सर्वं चन्दनेनानुघर्षयेत् ॥ ८ ॥ तस्य नस्यं भिषग्दद्यात्पित्तजायां शिरोरुजि । किन्तु मस्तकशूलेषु सर्वेष्वेव हितं मतम् ॥ गुडनागरकल्कस्य नस्यं मस्तकशूलनुत् ॥ ९ ॥ अथ श्लैष्मिकचिकित्सा ॥ श्लैष्मिके लङ्घनं रूक्षं लेपस्वेदादि कारयेत् । हरेणुनतशैलेयमुस्तैलागुरुदारुभिः ॥ १ ॥ मांसीरास्नोरुबूकैश्च कोष्णो लेपः कफार्तिनुत् । शुण्ठीकुष्ठप्रपुन्नाटदेवकाष्ठैः समाहिषैः ॥ मूत्रपिष्टैः सुखोष्णैश्च लेपः श्लेष्मशिरोऽर्तिनुत् ॥२॥ अथ सान्निपातिकचिकित्सा ॥ सन्निपातसमुत्थेऽत्र घृतं तैलं च वस्तयः । धूमनस्यशिरोरेकलेपस्वेदाद्यमाचरेत् ॥ पुराणसर्पिषः पानं विशेषेण दिशन्ति हि ॥१॥ अथ स्मरफलादिप्रधमनम् ॥ स्मरफलतिलपर्णीबीजसंयुक्तभूतां कुशदलघटबीजत्वग्रजोऽर्धांशतुल्यम् । प्रधमनविधिना तद्दत्तमात्रं शिरोरुक्प्रलपनकफतन्द्रासंनिपातं निहन्यात् ॥ १ ॥ अथ रक्तजचिकित्सा ॥ रक्तजे पित्तवत्सर्वं भोजनालेपसेवनम् । शीतोष्णयोश्च विन्यासो विशेषाद्रक्तमोक्षणम् ॥१ ॥ अथ क्षयजचिकित्सामाह ॥ क्षयजे क्षयनाशाय कर्तव्यो बृंहणो विधिः । पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम् ॥१॥ योजयेत्सगुडं सर्पिर्घृतपूरांश्च भक्षयेत् । नावनं क्षीरसर्पिर्भ्यां पानं च क्षीरसर्पिषोः ॥ क्षीरपिष्टैस्तिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥ २ ॥ अथ कृमिजचिकित्सा ॥ कृमिजे तु शिरोरोगे व्योषनक्ताह्वशिग्रुजैः । अजामूत्रेण संपिष्टैर्नस्यं कृमिहरं परम् ॥१॥ अथ विडङ्गाद्यं तैलम् ॥ विडङ्गं स्वर्जिकादन्तीहिङ्गुगोमूत्रसंयुतम् । विपक्वं सार्षपं तैलं कृमिघ्नं नस्यतः स्मृतम् ॥१॥ अथ सूर्यावर्तार्धावभेदकयोश्चिकित्सा॥ सूर्यावर्ते शिरोवेधो नावनं क्षीरसर्पिषोः । हितः क्षीरघृताभ्यासस्ताभ्यां सह विरेचनम् ॥ १ ॥ भृङ्गराजरसश्छागक्षीरतुल्योऽर्कतापितः । सूर्यावर्तं निहन्त्याशु नस्ये-

---

१ (च०) वमनम् ।

नैव प्रयोगराट् ॥ २ ॥ शिरीषमूलकफलैरवपीडं प्रयोजयेत् । अवपीडो हितो वा स्याद्वचापिप्पलिभिः कृतः ॥ ३ ॥ जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् । तेनास्य शाम्यते व्याधिः सूर्यावर्तः सुदारुणः ॥ ४ ॥ एष एव विधिः कार्यः कृत्स्नश्चार्धावभेदके । अर्धावभेदके पूर्वं स्नेहः स्वेदो हि भेषजम् ॥ ५ ॥ विरेकः कायशुद्धिश्च धूपः स्निग्धोष्णभोजनम् । विडङ्गानि तिलान्कृष्णान्समान्पिष्ट्वा विलेपयेत् ॥ ६ ॥ नस्यं चाथाचरेत्तस्मादर्धभेदं व्यपोहति । गिरिकर्णीफलं मूलं सजलं नस्यमाचरेत् ॥ ७ ॥ मूलं वा बन्धयेत्कर्णे निहन्त्यर्धशिरोरुजम् । मरीचं भृङ्गजद्रावैर्मरिचं शालितण्डुलैः ॥ ८ ॥ अर्धशीर्षव्यथां हन्ति लेपो वा शुण्ठिवारिणा । पिबेत्सशर्करं क्षीरं नीरं वा नारिकेलजम् ॥ ९ ॥ सुशीतं वापि पानीयं सर्पिर्वा नस्यतस्तयोः । [1]सारिवाकुष्ठमधुकवचाकृष्णोत्पलैस्तथा ॥ १० ॥ लेपः सकाञ्जिकः स्नेहः सूर्यावर्तार्धभेदयोः । सितोपलायुतं घृष्टं मदनं गोपयोऽन्वितम् ॥ ११ ॥ नस्यतोऽनुदिते सूर्ये निहन्त्येवार्धभेदकम् । पीत्वा शशमुण्डरसं मरिचैरवचूर्णितम् ॥१२॥ भोजनादौ तु समाहात्सूर्यावर्तार्धभेदकौ । हन्ति सर्वात्मकौ शीघ्रं दुःसहौ भृशदारुणौ ॥१३॥ अथानन्तवातशङ्खकयोश्चिकित्सा ॥ अनन्तवाते कर्तव्यः सूर्यावर्तहितो विधिः । शिराव्यधश्च कर्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥ १ ॥ आहारश्च प्रदातव्यो वातपित्तविनाशनः । मधुमस्तकसंयावं घृतपूरैर्विशेषतः ॥२॥ दार्वी हरिद्रा मञ्जिष्ठा सनिम्बोशीरपद्मकम् । एतत्प्रलेपनं कुर्याच्छङ्खकस्य प्रशान्तये ॥३॥ शीततोयपरिषेकश्च शीतलक्षीरसेवनम् । कल्कैश्च क्षीरवृक्षाणां शङ्खके लेपनं हितम् ॥ ४ ॥ वरी नीलोत्पलं दूर्वा तिलाः कृष्णाः पुनर्नवा । शङ्खकेऽनन्तवाते च लेपः सर्वशिरोऽर्तिनुत् ॥ ५ ॥ अथ सामान्यप्रतीकारमाह ॥ अथ षड्बिन्दुतैलम् ॥ एरण्डमूलं तगरं शताह्वा जीवन्ति रास्ना सह सैन्धवेन । भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥ १ ॥ अजापयस्तैलविमिश्रितं तु चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्वम् । षड् बिन्दवो नासिकयोः प्रदेयाः सर्वान्निहन्युः शिरसो विकारान् ॥ २ ॥ च्युतांश्च केशांश्चलितांश्च दन्तान्निबद्धमूलान् सुदृढीकरोति । सुपर्णदृष्टिप्रतिमं च चक्षुः कुर्वन्ति बाह्वोरधिकं बलं च ॥ ३ ॥ सशर्करं कुङ्कुममाज्यभृष्टं नस्यं विधेयं पवनासृगुत्थे । भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोऽर्धशूले दिनाभिवृद्धिप्रभवे च रोगे ॥ ४ ॥ पथ्याक्षधात्रीरजनीगुडूचीभूनिम्बनिम्बैः सगुडः कषायः । भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोऽर्धशूलं निहन्ति नासानिहितः क्षणेन ॥ ५ ॥ किं तु मस्तकशूलेषु सर्वेष्वेतद्धितं मतम् । गुडनागरकल्कस्य नस्यं मस्तकशूलनुत् ॥ ६ ॥ नागरकल्कविमिश्रं क्षीरं नस्येन योजितं नृणाम् । नानादोषोद्भूतां शिरोरुजं हन्ति तीव्रतराम् ॥ ७ ॥ शताह्वैरण्डमूलोग्राचव्याघ्रीफलैः शृतम् । तैलं नस्यान्मरुच्छ्लेष्मतिमिरोर्ध्वगदापहम् ॥ ८ ॥ अथ मयूराद्यं घृतम् ॥ मयूरं पक्षपादान्त्रशकृत्पित्तास्यवर्जितम् । जले पक्त्वा घृतप्रस्थं

---

1 (च०) गोमया—।

तस्मिन्क्षीरं समं पचेत् ॥ १ ॥ दशमूलबलारास्नामधुकैस्त्रिफलैः सह । मधुरैः कार्षिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥२॥ कर्णनासास्यजिह्वाक्षिगलरोगविनाशनम् । मयूराद्यमिति ख्यातमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥३॥ नस्येन कलिकाचूर्णं नवसागरजं रजः । वातश्लेष्मभवां पीडां शिरसो हन्ति सर्वदा ॥४॥ करञ्जशिग्रुबीजानि पत्रकं सर्षपत्वचा । सर्वेषां शीर्षरोगाणामेतच्छीर्षविरेचनम् ॥ ५ ॥ त्रिकटुकपुष्करजनीरास्नासुरदारुउग्रगन्धानाम् । क्वाथः शिरोऽर्तिजालं नासापीतो निवारयति ॥६॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ अथ भावप्रकाशाच्छिरोवस्तिविधौ पथ्यमुच्यते ॥ आमिषं जाङ्गलं पथ्यं तत्र शाल्पादयोऽपि च । मुद्रान्माषान् कुलित्थांश्च खादेद्वा निशि केवलान् । कटुकोष्णान्ससर्पिष्कानुष्णं क्षीरं पिबेत्तथा ॥ १ ॥ अथ पथ्यापथ्यसंहितायाम् । स्वेदो नस्यं धूमपानं विरेको लेपः सेको लङ्घनं शीर्षवस्तिः । रक्तोन्मुक्तिर्वह्निकर्मोपनाहो जीर्णं सर्पिः शालयः षष्टिकाश्च ॥ १ ॥ यूषो दुग्धं धन्वमांसं पटोलं शिग्रुर्द्राक्षा वास्तुकं कारवेल्लम् । आम्रं धात्री दाडिमं मातुलिङ्गं तैलं तक्रं काञ्जिकं नारिकेलम् ॥ २ ॥ पथ्या कुष्ठं भृङ्गराजः कुमारी मुस्तोशीरं चन्द्रिका गन्धसारः । कर्पूरं च ख्यातिमानेष वर्गः सेव्यो मर्त्यैः शीर्षरोगे यथास्वम् ॥ ३ ॥ अथापथ्यम् ॥ क्षवं जृम्भा मूत्रबाष्पं निद्राविड्वेगभञ्जनम् । दुग्धं नीरं विरुद्धान्नं विरुद्धजलमज्जनम् ॥ दन्तकाष्ठं दिवा निद्रां शिरोरोगी परित्यजेत् ॥ १ ॥ इति पथ्यापथ्यम् ॥ इति शिरोरोगचिकित्सा ॥

॥ अथ नेत्ररोगाणामधिकारः ॥

तत्र नेत्रस्य प्रमाणमाह ॥ विद्याद्द्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितम् । द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्धं भिषङ् नयनमण्डलम् ॥१॥ अथ नेत्रस्याङ्गान्याह ॥ पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि तु । अनुपूर्वं तु ते मध्याश्चत्वारोऽन्त्या यथोत्तरम् ॥ १ ॥ तत्र नेत्रमण्डलेऽष्टसप्ततिर्व्याधयो भवन्तीत्याह ॥ द्वादश व्याधयो दृष्ट्यां तत्रैवान्यौ गदावुभौ । कृष्णभागे तु चत्वारो दशैकः शुक्लभागजः ॥ १ ॥ वर्त्मन्येको विंशतिश्च पक्ष्मजौ द्वौ प्रकीर्तितौ । नव सन्धिषु सर्वस्मिन्नेत्रे सप्तदशोदिताः ॥ एवं नेत्रे समस्ताः स्युरष्टसप्ततिरामयाः ॥२॥ सुश्रुतोक्तान्षट्सप्ततिसंख्यानाह ॥ वाताद्दश तथा पित्तात्कफाच्चैव त्रयोदश । रक्तात्षोडश विज्ञेयाः सर्वजाः पञ्चविंशतिः । बाह्यौ पुनर्द्वौ नयने रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः ॥ १ ॥ अथ नेत्ररोगाणां सामान्यतो विप्रकृष्टं सन्निकृष्टं च निदानमाह ॥ उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात्स्वप्नविपर्ययाच्च । स्वेदाद्रजो धूमनिषेवणाच्च च्छर्देर्विघाताद्वमनातियोगात् ॥१॥ द्रवान्नपानातिनिषेवणाच्च विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च । प्रसक्तसंरोदनशोकतापाच्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥ २ ॥ तथा ऋतूनां च विपर्ययेण क्लेशाभितापादतिमैथुनाच्च । बाष्पग्रहात्सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारञ्जनयन्ति दोषाः ॥३॥ नयनरोगसम्प्राप्तिः सुश्रुते पठ्यते । शिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरूर्ध्वमाश्रितैः । जायन्ते नेत्रभागेषु रोगाः परमदारुणाः ॥ नेत्रभागेषु नेत्रस्य दृष्ट्याद्यवयवेषु च ॥ १ ॥ अथादौ दृष्टिरोगानाह ॥ तत्र दृष्टिलक्षणम् ॥

मसूरदलमात्रां तु पञ्चभूतप्रसादजाम् । खद्योतविस्फुलिङ्गाभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ १ ॥ आवृतां पटलेनाक्ष्णोर्बाह्येन विवराकृतिम् । शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः ॥ २ ॥ अथ तत्र पटलानि चत्वारि भवन्ति तान्याह ॥ तेजो जलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत्पिशिताश्रितम् । मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम् ॥ पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥ १ ॥ अथ तत्र प्रथमपटलगतस्य दोषस्य स्वभावमाह ॥ प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्ट्यां व्यवस्थितः । अव्यक्तानि च रूपाणि कदाचिदथ पश्यति ॥ १ ॥ दृष्टेरभ्यन्तरे दोषाः पटले समधिष्ठिताः । एकैकमनुपद्यन्ते पर्यायात्पटलान्तरम् ॥ २ ॥ इति विदेहवचनात् ॥अथ द्वितीयपटलगतदोषस्वभावमाह ॥ दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ॥ १ ॥ मक्षिकामशकान्केशाञ्जालकानीव[1] पश्यति । मण्डलानि पताकाश्च मरीचीन्कुण्डलानि च ॥ २ ॥ परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रतमांसि च । दूरस्थानि च रूपाणि मन्यते च समीपतः ॥ ३ ॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् । यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न पश्यति ॥ ४ ॥ अथ तृतीयपटलगतदोषमाह ॥ ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते। महान्त्यपि च रूपाणि च्छादितानीव चाम्बरैः॥ कर्णनासाक्षिरूपाणि विकृतानीव पश्यति ॥ १ ॥ अथात्र रागप्राप्तिमाह ॥ यथादोषं च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि । अधःस्थे तु समीपस्थं दूरस्थे चोपरिस्थिते ॥ पार्श्वस्थिते पुनर्दोषे पार्श्वस्थानि न पश्यति ॥ १ ॥ समन्ततः स्थिते दोषे संकुलानीव पश्यति । दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्ध्रस्वं प्रपश्यति ॥ २ ॥ दोषे दृष्टिस्थिते तिर्यगेकं वै मन्यते द्विधा । द्विधा स्थिते त्रिधा पश्येद् बहुधा वानवस्थिते ॥३॥ अथ चतुर्थपटलगतदोषमाह ॥ तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः । रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वचित् ॥ १ ॥ अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे । चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युतः ॥ २ ॥ निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति । स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥ ३ ॥ अथ दृष्टिरोगाणां संख्यां नामानि चाह ॥ दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडेव रोगाः षड् लिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र । वातेन पित्तेन कफेन सर्वैरक्तात्परिम्लाय्यभिधश्च षष्ठः ॥ १ ॥ तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्त्वथ धूमदर्शी । यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्धसंज्ञो गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥२॥ तत्रैव द्वावन्यावाह ॥ तत्रैवान्यौ गदौ द्वौ च सन्निपातनिमित्तकौ॥१॥ तेषु वातजस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ॥ वातेन खलु रूपाणि भ्रमन्तीव स पश्यति । आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह ॥ पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान् । नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्वं नीलं च पश्यति ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह ॥ कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च । सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि मानवः ॥१॥ अथ संनिपातजमाह ॥ संनिपातेन चि-

---

1 (क०) जालकानि च ।

श्राणि विप्लुतानि च पश्यति । बहुधापि द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्ततः ॥ हीनाधिका-
ङ्गान्यथवा ज्योतींष्यपि च भूयसा ॥ १ ॥ अथ रक्तजमाह ॥ पश्येद्रक्तेन रक्तानि त-
मांसि विविधानि च । हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥१॥ अथ परिम्ला-
यिनमाह ॥ रक्तेन मूर्च्छितं पित्तं परिम्लायिनमाचरेत् । तेन पीता दिशः पश्येदुद्य-
न्तमिव भास्करम् ॥ विकीर्यमाणान् खद्योतैर्वृक्षांस्तेजांसि चैव हि ॥ १ ॥
अथ नेत्रवर्णैः षड्विधं लिङ्गनाशमाह ॥ वातादिजनितैर्नेत्रवर्णैरपि च षड्विधः ।
लिङ्गनाशो निगदितो वर्णो वातादिजो यथा ॥ १ ॥ रागोऽरुणो मारुतजः
प्रदिष्टो म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् । कफात्सितः शोणितजः सरक्तः समस्तदो-
षप्रभवो विचित्रः ॥२॥ अथ वातादिना हेतुभूतेन जनिते नेत्र मण्डले रूपविशेषमाह ।
अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा । पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव च
॥ १ ॥ श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् । चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो
बिन्दुरिवाम्भसः ॥ २ ॥ संकुचत्यातपेऽत्यर्थं छायायां विस्तृतो भवेत् । मृद्यमाने तु
नयने मण्डलं तद्विसर्पति । मण्डलं तु भवेच्चित्रं लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ॥ ३ ॥ प्रवालप-
द्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् । रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलं काचारुणप्रभम् ॥ ४ ॥
परिम्लायिनि रोगे स्यान्म्लानं नीलं च मण्डलम् । दोषक्षयात्स्वयं तत्र कदाचित्स्यात्तु
दर्शनम् ॥५॥ अनुक्तव्यथादाहगौरवादिदोषलिङ्गसंग्रहार्थमाह ॥ यथास्वं दोषलिङ्गानि स-
र्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ अथ पित्तविदग्धदृष्टेर्लक्षणमाह ॥ पित्तेन दुष्टेन गतेन वृद्धिं पी-
ता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः । पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्स वै नरः पित्तविदग्धदृ-
ष्टिः ॥१॥ तस्मिन्नेव पित्ते दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रूपविशेषेण दिवान्धलक्षणमाह ॥
प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते सः । रात्रौ स शीतानुगृहीतदृ-
ष्टिः पित्ताल्पभावात्सकलानि पश्येत् ॥१॥ अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टिलिङ्गमाह ॥ तथा नरः
श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ॥ १ ॥ अथ नक्तान्ध्यमाह ॥ त्रिषु
स्थितो यः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य । दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः
पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥ १ ॥ अथ धूमदर्शिनमाह ॥ शोकज्वरायासशि-
रोऽभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः । धूम्रांस्तु यः पश्यति सर्वभावान् सधूमदर्शी-
ति नरः प्रदिष्टः ॥ १ ॥ अथ ह्रस्वजात्यमाह ॥ यो वासरे पश्यति कष्टतोऽथ[1] रूपं
महच्चापि निरीक्षतेऽल्पम् । रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्स ह्रस्वजात्यो मुनिभिः प्र-
दिष्टः ॥१॥ तन्त्रान्तरे । दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्ध्रस्वं न पश्यति । रात्रौ पित्ताल्प-
भावाच्च तानि रूपाणि पश्यति ॥१॥ अथ नकुलान्ध्यमाह ॥ विद्योतते यस्य नरस्य
दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् । चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्स वै विकारो
नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥ १ ॥ अथ गम्भीरकामाह ॥ दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा संकोचम-
भ्यन्तरतस्तु याति । रुजावगाढा च तमक्षिरोगं गम्भीरकेति प्रवदन्ति वृद्धाः । अथ

---

[1] (च०) कृष्णतोऽथ ।

बाह्यौ निमित्तानिमित्तसंज्ञौ लिङ्गनाशावाह ॥ बाह्यौ पुनर्द्वाविह संप्रदिष्टौ निमित्तत-श्चाप्यनिमित्ततश्च । निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापाज्ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनः सः ॥१॥ सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य । हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य तस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥ २ ॥ अथानिमित्ततो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ॥ त-त्राक्षिविस्पष्टमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ॥ १ ॥ अथ दृष्टिमण्डलप्रत्या-सन्नतया कृष्णगतविकारानाह ॥ यत्सव्रणं शुक्रमथाव्रणं च पाकात्ययश्चाप्यजका तथै-व । चत्वार एते नयनामयास्तु कृष्णप्रदेशे नियता भवन्ति ॥ १ ॥ तत्र सव्रणशुक्र-लिङ्गमाह ॥ निमग्नरूपं तु भवेद्धि कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै । स्रावं स्रवेदुष्ण-मतीव यच्च तत्सव्रणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ विदेहेऽप्युक्तम् ॥ रक्तराजिनिभं कृष्णे छिन्नाभं यत्र लभ्यते । सूच्यग्रेणेव तच्छुक्रमुष्णाश्रुस्रावि तद्व्रणम् ॥ १ ॥ अथास्य साध्यासाध्यलक्षणमाह ॥ दृष्टे समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न च संस्रवेच्च । अ-वेदनं वा न च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमायाति कदाचिदेव ॥ १ ॥ अथाव्रणशुक्रमाह ॥ स्यन्दात्मकं कृष्णगतं तु शुक्रं शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम् । वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशं तं चाव्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ १ ॥ साध्यतमस्याप्यस्यावभेदेन कष्टसाध्यतामाह ॥ गम्भीरजातं बहुलं च शुक्रं चिरोत्थितं चापि वदन्ति कृच्छ्रम् ॥१॥ अथासाध्यतां चाह । विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च । द्वित्वग्गतं लोहितमन्तत-श्च चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम् ॥१॥ अपरमसाध्यलक्षणमाह । उष्णाश्रुपातः पि-टिका च नेत्रे यस्मिन्भवेन्मुद्गनिभं च शुक्रम् । तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च वा तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥ १ ॥ अथाक्षिपाकात्ययमाह ॥ श्वेतः समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्यासितमण्डलं तु । तमक्षिपाकात्ययमक्षिकोपं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः॥१॥ अथाजकाजातमाह ॥ अजापुरीषप्रतिमो रुजावान्सलोहितो लोहितपिच्छिलाश्रु । वि-गृह्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तं चाजकाजातमिति व्यवस्येत् ॥ १ ॥ अथात्र विदेहः ॥ कृष्णेक्षणोद्भवे शुष्कच्छगलीविट्समप्रभम् । सान्द्रपिच्छलरक्तास्रं द्वित्वग्गं वाजि-केति सा ॥१॥ इति कृष्णजाः ॥ अथ शुक्लभागजा रोगास्तेषां नामानि सङ्ख्यां चा-ह ॥ प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमांसस्नाय्वर्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः । स्याच्छुक्तिका सा-र्जुनपिष्टकाख्या जालं शिराणां पिटिकाश्च तासाम् ॥ रोगा बलासग्रथितेन सार्धमेका-दशोक्ताः खलु शुक्लभागे ॥ १ ॥ तेषु प्रस्तार्यर्मणो लक्षणमाह । प्रस्तारि तनु विस्तीर्णं[1] श्यावं रक्तनिभं सिते ॥ अथ शुक्लार्माह ॥ सुश्वेतं मृदु शुक्लार्म शुक्ले तद्वर्धतेचिरात् ॥ अथ रक्तजार्माह ॥ पद्माभं मृदु रक्तार्म यन्मांसं चीयते सिते ॥ १ ॥ अथाधिमांसार्मा-ह ॥ पृथु मृद्वधिमांसार्म बहलं च यकृन्निभम् ॥ अथ स्नाय्वर्माह ॥ स्थिरं प्रस्तारिमांसा-ढ्यं शुष्कं स्नाय्वर्म पञ्चमम् ॥१॥ अथ शुक्तिकामाह ॥ श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु बिन्दवो ये शुक्त्याभास्त्वसितसिताः स शुक्तिसंज्ञः ॥ अथार्जुनमाह ॥ एको यः शश-

---

१ (च०) प्रस्तार्यर्मतनु स्तीर्णम् ।

शशिरोपमश्च बिन्दुः शुक्लस्थो भवति तदर्जुनं वदन्ति ॥ १ ॥ अथ पिष्टकमाह ॥ श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतम् । पिष्टवद् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥ ॥ १ ॥ अथ शिराजालमाह ॥ जालाभः कठिनशिरो महान् सरक्तः सन्तानः स्मृत इह जालसंज्ञितस्तु ॥१॥ अथ शिरापिटिकामाह ॥ शुक्लस्थाः सितपिटिकाः शिरावृता यास्ता ब्रूयादसितसमीपजाः शिराजाः ॥ १ ॥ अथ बलासग्रथितमाह ॥ कांस्याभोऽमृदुरथ वारिबिन्दुकल्पो विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः ॥ १ ॥ इति शुक्लभागजा रोगाः ॥ अथ वर्त्मपक्ष्मजाः ॥ तत्रत्यानां रोगाणां नामानि सङ्ख्यां चाह । उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथकी वर्त्मशर्करा । तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जननामिका ॥१॥ बहलं वर्त्म यच्चापि तथोक्तो वर्त्मबन्धकः । क्लिष्टवर्त्म तथा वर्त्म कर्दमः श्याववर्त्म च ॥२॥ प्रक्लिन्नवर्त्म चाक्लिन्नवर्त्म वातहतं च तत् । वर्त्मार्बुदं निमेषश्च शोणितार्शस्तथैव च ॥३॥ लगणो बिसवर्त्मापि कुञ्चनं नाम तत्परम् । एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः ॥४॥ अथ तेषूत्सङ्गपिटिकामाह ॥ अभ्यन्तरमुखी ताम्रा बाह्यतो वर्त्मनश्च या । सोत्सङ्गोत्सङ्गपिटिका सर्वजा स्थूलकण्डुरा ॥ १ ॥ अथ कुम्भीकामाह ॥ वर्त्मान्तः पिटिका ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च । कुम्भीकाबीजसदृशाः कुम्भीकाः सन्निपातजाः ॥१॥ अथ पोथकीमाह ॥ स्राविण्यः कण्डुरा गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः । रुजावत्यश्च पिटिकाः पोथक्य इति संज्ञिताः ॥ १ ॥ अथ वर्त्मशर्करामाह ॥ पिटिकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरतिसंवृता । पिटिका या खरा स्थूला वर्त्मस्था वर्त्मशर्करा ॥ १ ॥ अथार्शोवर्त्माह ॥एर्वारुबीजप्रतिमाः पिटिका मन्दवेदनाः ॥ तथा च निमिः ॥ नीरुजा कठिना वर्त्मपक्ष्मान्ते बाह्यगापि वा ॥१॥ पिटकाः सन्निपातेन तदर्शोवर्त्म कीर्तयेत् । श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते ॥ १ ॥ अथ शुष्कार्श आह ॥ दीर्घाङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः । व्याधिरेषोऽभिविख्यातः शुष्कार्शो नाम नामतः ॥ १ ॥ अथाञ्जननामिकामाह ॥ दाहतोदवती ताम्रा पिटिका वर्त्मसम्भवा । मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साञ्जननामिका ॥ १ ॥ अथ बहलवर्त्माह ॥ वर्त्मोपचीयते यस्य पिटिकाभिः समन्ततः । सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म तत् ॥१॥ अथ वर्त्मबन्धकमाह ॥ कण्डुरेणाल्पतोदेन वर्त्मशोफेन मानवः । असमं छादयेदक्षि यत्रासौ वर्त्मबन्धकः ॥ १ ॥ अथ क्लिष्टवर्त्माह ॥ मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च । अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदुः ॥१॥ तथा निमिः ॥ श्लेष्मा दुष्टेन रक्तेन क्लिष्टमांसगतः समम् । बन्धुजीवनिभं वर्त्म क्लिष्टमांसं तदुच्यते ॥१॥ अथ वर्त्मकर्दममाह ॥क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा । तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमम् ॥ १ ॥ अथ श्याववर्त्माह ॥ वर्त्म यद्बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं च जायते । तदाहुः श्याववर्त्मेति वर्त्मरोगविशारदाः ॥ १ ॥ तथा च निमिः । दुष्टं श्लेष्मानिलात् पित्तं वर्त्मनोश्चीयतेयदा । अग्निदग्धनिभं श्यावं श्याववर्त्मेति तद्विदुः ॥ १ ॥ अथ प्रक्लिन्नवर्त्माह । अरुजं बाह्यतः शूनं वर्त्म यस्य नरस्य च । प्रक्लिन्नवर्त्म तद्विद्यात्क्लिन्नमत्यर्थमन्ततः ॥ १ ॥ अथाक्लिन्नवर्त्माह ॥ यस्य धौतान्यधौतानि

सम्बध्यन्ते पुनः पुनः । वर्त्मान्यपरिपक्कानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् ॥ १ ॥ अथ वातहतवर्त्माह ॥ विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते । तद्वातनिहतं वर्त्म जानीयादक्षिचिन्तकः ॥ १ ॥ अथ वर्त्मार्बुदमाह ॥ वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् । आचक्षतेऽर्बुदमिति सरक्तमविलम्बितम् ॥ १ ॥ अथ निमेषमाह ॥ निमेषणीः शिरा वायुः प्रविष्टः सन्धिसंश्रयः । सञ्चालयति वर्त्मानि निमेषः स न सिध्यति ॥ १ ॥ अथ शोणितार्शोलक्षणमाह ॥ वर्त्मस्थो यो विवर्धेत लोहितो मृदुरङ्कुरः । तद्रक्तजं शोणितार्शश्छिन्नं वापि विवर्धते ॥ १ ॥ तथाच विदेहः ॥ वायुः शोणितमादाय शिराणां प्रमुखास्थितः । जनयत्यङ्कुरं ताम्रं वर्त्मनि च्छिन्नरोहिणम् ॥ तच्छोणितार्शोऽसाध्यं स्यादुक्तलाऽन्यथ रक्तजम् ॥२॥ अथ लगणमाह ॥ अपाकी कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः । सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणः स्मृतः ॥ १ ॥ अथ बिसवर्त्माह ॥ त्रयो दोषा बहिः शोथं कुर्युश्छिद्राणि वर्त्मनाम् । प्रस्रवन्त्यन्तरुदकं बिसवद्बिसवर्त्म तत् ॥ १ ॥ अथ कुञ्चनमाह ॥ वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति मला यदा । तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः ॥ १ ॥ इति वर्त्मरोगाः ॥ अथ पक्ष्मरोगौ ॥ तत्रत्ययोरोगयोर्नामनी आह ॥ पक्ष्मकोपः पक्ष्मशातो रोगौ द्वौ पक्ष्मसंश्रयौ ॥१॥ अथ तत्र पक्ष्मकोपमाह ॥ प्रचालितानि वातेन पक्ष्माण्यक्षि विशन्ति हि । असिते सितभागे च मूलकोशात्पतन्त्यपि ॥ १ ॥ घृष्यन्त्यक्षि मुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च । पक्ष्मकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ॥ २ ॥ अथ पक्ष्मशातमाह ॥ वर्त्मपक्ष्माशयगतं पित्तं रोमाणि शातयेत् । कण्डूं दाहं च कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत् ॥ १ ॥ इति पक्ष्मरोगौ । इति वर्त्मपक्ष्मजाः ॥ अथ सन्धिरोगाः ॥ तत्र सन्धयः षट् तानाह ॥ पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः । शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपि च । ततः कनीनिकगतः षष्ठश्चापाङ्गसंश्रितः ॥ १ ॥ तत्रत्यानां रोगाणां नामानि संख्यां चाह ॥ पूयालसः सोपनाहः स्रावाश्चत्वार एव च । पर्वणी कालजी जन्तुग्रन्थिः सन्धौ नवामयाः ॥ १ ॥ अथ तेषु पूयालसमाह ॥ पक्कः शोथः सन्धिजो यः सतोदो स्रवेत्पूयं पूतिपूयालसाख्यः ॥१॥ अथोपनाहमाह ॥ ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिसन्धावपाकी कण्डूप्रायो नीरुजश्चोपनाहः ॥ १ ॥ अथ स्रावाणां सम्प्राप्तिमाह ॥ गत्वा सन्धीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः स्रावांल्लक्षणैः स्वैरुपेतान् । तं हि स्रावं नेत्रनाडीति चैके तस्या लिङ्गं कीर्तयिष्ये चतुर्धा ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकं स्रावमाह ॥ हरिद्राभं पीतमुष्णं जलं वा पित्तस्रावः संस्रवेत् सन्धिमध्यात् ॥ १ ॥ अथ श्लेष्मस्रावमाह ॥ श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेत्तु श्लेष्मस्रावोऽसौ विकारः प्रदिष्टः ॥ १ ॥ अथ सन्निपातस्रावमाह ॥ शोथः सन्धौ संस्रवेद्यस्तु पक्कः पूयं स्रावः सर्वजः संमतः सः ॥ १ ॥ अथ रक्तस्रावमाह ॥ रक्तस्रावः शोणिताद्यो विकारो गच्छेद्दुष्टं तत्र रक्तं प्रभूतम् ॥ १ ॥ अथ पर्वणीकालज्यावाह ॥ ताम्रा तन्वी दाहपाकोपपन्ना रक्ता ज्ञेया पर्वणी वृत्तशोफा । जाता सन्धौ कृष्णशुक्लेऽलजी स्यात्तस्मिन्नेव व्याहृता पूर्वलिङ्गैः ॥ १ ॥ अथ जन्तुग्रन्थिमाह ॥ जन्तुग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च

कण्डूं कुर्युर्जन्तवः सन्धिजाताः। नानारूपा वर्त्मशुक्लान्तसन्धौ चरन्त्यन्तर्लोचनं दूषयन्तः ॥ १ ॥ इति सन्धिजा रोगाः ॥ अथ समस्तनेत्रजा रोगाः। तेषां नामानि संख्यां चाह ॥ स्यन्दाश्चतुष्का इह सम्प्रदिष्टाश्चत्वार एवेह तथाधिमन्थाः। पाकः सशोथः स च शोथहीनो हताधिमन्थोऽनिलपर्ययश्च ॥ १ ॥ शुष्काक्षिपाकस्त्विह कीर्तितश्च तथान्यतो वात उदीरितश्च। दृष्टिस्तथाम्लाध्युषिता शिराणामुत्पातहर्षौ च समस्तनेत्रे ॥ २ ॥ एवं समस्तनेत्रे स्युरामया दश सप्त च। तेषामिह पृथग् वक्ष्ये यथावल्लक्षणान्यपि ॥ ३ ॥ तथाभिष्यन्दाश्चत्वार इत्याह ॥ वातात्पित्तात्कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः। प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥ १ ॥ तेषु वातिकमभिष्यन्दमाह ॥ निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्षसङ्घर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः। विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमभिष्यन्दमाह ॥ दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं बाष्पसमुद्भवश्च। उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमभिष्यन्दमाह ॥ उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोथः कण्डूपदेहावतिशीतता च। स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥१॥ अथ रक्तजमभिष्यन्दमाह ॥ ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च। पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ १ ॥ अथाधिमन्थानामभिष्यन्दजन्यत्वमाह ॥ वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वधिमन्थास्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥ १ ॥ अथाधिमन्थानां सामान्यं लक्षणम् ॥ उत्पाट्यत इवात्यर्थं तथा निर्मथ्यतेऽपि च। शिरसोऽर्धं तु तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः ॥ १ ॥ स चाधिमन्थो यदात्मको यावता कालेन मिथ्याचाराद् दृष्टिं हन्ति तदाह ॥ हन्याद्दृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्राद्याधिर्घोरो रक्तजः पञ्चरात्रात्। षड्रात्राद्वा वातिको वै निहन्यान्मिथ्याचारात्पैत्तिकः सद्य एव ॥ १ ॥ अथ सशोथं पाकमाह ॥ कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुम्बरसन्निभः। संरम्भी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः सशोथकः ॥ १ ॥ अथाशोथपाकमाह ॥ शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथके ॥ १ ॥ अथ हताधिमन्थमाह ॥ उपेक्षणादक्षि यदाधिमन्थो वाताधिकः शोषयति प्रसह्य। रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एष हतोऽधिमन्थः खलु नाम रोगः ॥ १ ॥ अथ वातपर्ययमाह ॥ वारं वारं च पर्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः। रुजाभिः सह तीव्राभिः स ज्ञेयो वातपर्ययः ॥ १ ॥ अथ शुष्काक्षिपाकमाह ॥ यत्कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म सन्दह्यते चाविलदर्शनं यत्। सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥ १ ॥ अथान्यतोवातमाह ॥ यस्यावटूकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा। कुर्याद्रुजं वै भ्रुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ विदेहेनाप्युक्तम्। मन्यानामन्तरे वापुरुत्थितः पृष्ठतोऽपि वा। करोति भेदं निस्तोदं शङ्खे चाक्ष्णोर्भ्रुवोस्तथा ॥ तमाहुरन्यतोवातं

---

1 (क०) अभिमन्था—।

रोगं दृष्टिविदो जनाः ॥२॥ अथाम्लाध्युषितमाह ॥ श्यावलोहितपर्यन्तं सर्वमक्षि प्रपच्यते । सदाहशोथं सस्रावमम्लाध्युषितमम्लतः ॥ १ ॥ अथ शिरोत्पातमाह ॥ अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः । मुहुर्विरज्यन्ति च यस्य तादृग्व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥ १ ॥ अथ शिराप्रहर्षमाह ॥ मोहाच्छिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगः स शिराप्रहर्षः । ताम्राभ्रमच्छं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुं च ॥ १ ॥ अथ नेत्रस्य सामतालक्षणमाह ॥ उदीर्णवेदनं नेत्रं रागशोफसमन्वितम् । घर्षनिस्तोदशूलाश्रुयुक्तमामान्वितं विदुः ॥ १ ॥ अथ नेत्रस्य निरामतालक्षणमाह ॥ मन्दवेदनता कण्डुः संरम्भाश्रुप्रशान्तता । प्रसन्नवर्णता चाक्ष्णोर्निरामस्य च लक्षणम् ॥ १ ॥ इति नेत्रजा रोगाः ॥

॥ अथ नेत्ररोगाणां चिकित्सा ॥

तथा च तन्त्रान्तरे ॥ सेको दिनानि चत्वारि लङ्घनं भोजने रसः । स्वादुस्तिक्तश्च लेपश्च बाष्पः स्वेदनमेव च ॥१॥ एतानि नेत्ररोगाणां सामानां पाचनानि हि । अञ्जनं सर्पिषः पानं कषायं गुरुभोजनम् ॥ नेत्ररोगेषु सामेषु स्नानं च परिवर्जयेत् ॥ २ ॥ अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्यायव्रणज्वराः । पञ्चैते पञ्चरात्रेण रोगा नश्यन्ति लङ्घनात् ॥ ३ ॥ षट्सप्ततिर्लोचनजा विकारास्तेषामभिष्यन्दसमुद्भवानाम् । श्लेष्माश्रयत्वादिह लङ्घनं प्राक् प्रशस्यते मुद्गरसौदनं च ॥ ४ ॥ अञ्जनं पूरणं क्वाथपानमामे न शस्यते । आचतुर्थाद्दिनादाममभिष्यन्देऽपि लोचनम् ॥५॥ गण्डूषाञ्जननस्यादिहीनानां कफकोपतः । षट्सप्ततिर्नेत्ररोगा दुःसहाः स्युरुपेक्षिताः ॥ ६ ॥ सेक आश्चोतनं पिण्डी बिडालस्तर्पणं तथा । पुटपाकोऽञ्जनं चैभिः कल्पैर्नेत्रमुपाचरेत् ॥ ७ ॥ अथ दृष्टिगतरोगचिकित्सामाह ॥ वर्जयेदुपसर्गोत्थां गम्भीरां ह्रस्वसंज्ञिताम् । काचांस्तु यापयेत्सर्वान्नकुलान्ध्यं तथैव च ॥ १ ॥ तिमिरं नेत्ररोगेषु कष्टं तद्यत्नतो हरेत् । मूलं दृष्टिविनाशस्य तिमिरं समुदाहृतम् ॥ ऋषिभिस्तूदितं तस्मात्तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ २ ॥ अथ वातिकतिमिरचिकित्सामाह ॥ स्निग्धानि नस्याञ्जनशोधनानि पाकाः पुटानामथ तर्पणं च । घृतस्य पानान्यथ बस्तिकर्म कुर्यादभीक्ष्णं तिमिरेऽनिलोत्थे ॥ १ ॥ दशमूलादिना पक्वं घृतं दुग्धं चतुर्गुणम् । त्रिफलाकल्कसंयुक्तं तिमिरे वातजे पिबेत् ॥ २ ॥ रास्नाफलत्रयक्वाथे दशमूलरसे शृतम् । कल्केन जीवनीयानां घृतं तिमिरनाशनम् ॥ ३ ॥ वातिके तिमिरे पक्वं दशमूलीरसे घृतम् । त्रिवृच्चूर्णसमायुक्तं विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥ त्रिफलादशमूलानां निर्यूहं दुग्धमिश्रितम् । गन्धर्वतैलसंयुक्तं प्रयुञ्जीत विरेचनम् ॥ ५ ॥ अथ पैत्तिकतिमिरचि० ॥ शीताञ्जनाश्चोतनतर्पणैश्च नस्यैर्विरेकैर्मृदुभिर्घृतैश्च । तिक्तप्रधानैस्तिमिरं निहन्यात्पित्तात्मकं शोणितमोक्षणैश्च ॥ १ ॥ तिमिरे पित्तजे सर्पिर्जीवनीयवराशृतम् । पाययित्वा शिरां विध्येत्सितैलाकुम्भसैन्धवैः ॥ २ ॥ चूर्णैर्माक्षिकसंयुक्तै रेचनं कारयेन्नरः ।

---

१ (च०) याश्च । २ (च०) ताम्राश्रमस्रम् । ३ (क०) सतानाम् ।

बलाशतावरीवीरासिताशैलेयकैः पचेत् ॥ ३ ॥ त्रिफलासहितं सर्पिस्तिमिरघ्नमनुत्तमम् । सारिवात्रिफलोशीरमुक्ताचन्दनपद्मकैः ॥ पिष्टं वर्तीकृतं हन्ति पित्तोत्थं तिमिरं नृणाम् ॥ ४ ॥ अथ श्लैष्मिकतिमिरचिकित्सामाह ॥ तीक्ष्णानि नस्याञ्जनशोधनानि पाकः पुटानामपतर्पणं च । घृतानि वासात्रिफलापटोलसंज्ञानि कुर्यात्तिमिरे कफोत्थे ॥ १ ॥ कफोद्भवे वराव्योषशृते काथे-शृतं हविः । पाययित्वा शिरां विध्येद्रेचनं तिमिरे भिषक् ॥ २ ॥ यूथी पथ्या कषा शुण्ठी कुसुम्भस्याम्बुनिर्झरः । गोमूत्रक्वथिता शुण्ठी त्रिवृत्सिद्धा विरेचनम् ॥ ३ ॥ नस्यं मरीचयष्ट्याह्वविडङ्गामरदारुभिः । नेपालत्रिफलाशङ्खकान्ताव्योषं च पेषितम् ॥ वर्तीकृतं बलासोत्थमञ्जनं तिमिरापहम् ॥४॥ अथ सान्निपातिकतिमिरचि० ॥ संसर्गे सन्निपाते च यथादोषोदयक्रियाम् । धात्रीरसाञ्जने क्षौद्रं सर्पिर्भिस्तु रसक्रियाम् ॥१॥ पित्तानिलाक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा । दद्यादुशीरनिर्यूहे चूर्णितं कणसैन्धवम् ॥ २ ॥ तच्छृतं सघृतं भूयः पिबेत्क्षौद्रे घने ततः । शीते चास्मिन्हितमिदं सर्वजे तिमिरे हितम् ॥ ३ ॥ वातपित्तकफसन्निपातजां नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् । शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥४॥ अथ तिमिरे सामान्यचिकित्सा ॥ अथाञ्जनविधिः ॥ अथ संपक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् । अञ्जनं क्रियते येन तद्द्रव्यं चाञ्जनं मतम् ॥१॥ तद्यथा ॥ गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि तु । कुर्याच्छलाकयाङ्गुल्या हीनानि च यथोत्तरम् ॥ २ ॥ स्नेहनं रोपणं चापि लेखनं तत्त्रिधा पृथक् । मधुरं स्नेहसंपन्नमञ्जनं स्नेहनं मतम् ॥३॥ कषायतिक्तरसयुक् स्नेहनं रोपणं स्मृतम् । अञ्जनं क्षारतीक्ष्णाम्लैरसैर्लेखनमुच्यते ॥ ४ ॥ हरेणुमात्रां कुर्वीत वर्तिं तीक्ष्णाञ्जने भिषक् । प्रमाणं मध्यमे सार्धं द्विगुणं तु मृदौ भवेत् ॥ ५ ॥ रसक्रिया तूत्तमा स्यात्त्रिविडङ्गमिता हिता । मध्यमा द्विविडङ्गा सा हीना त्वेकविडङ्गिका ॥ ६ ॥ शलाकाः स्नेहने चूर्णे चतस्रः प्राहुरञ्जने । रोपणे तास्तु तिस्रः स्युस्ते उभे लेखने स्मृते ॥ ७ ॥ मुखयोः कुञ्चिता श्लक्ष्णा शलाकाष्टाङ्गुलोन्मिता । अश्मजा धातुजा वा स्यात्कलायपरिमण्डला ॥ ८ ॥ सुवर्णरजतोद्भूता शलाका स्नेहने स्मृता । ताम्रलोहाश्मसञ्जाता शलाका लेखने मता ॥ अङ्गुलिस्तु मृदुत्वेन रोपणे कथिता बुधैः ॥ ९ ॥ अञ्जने केवलमपि शलाकाविशेषमाह ॥ त्रिफलाभृङ्गशुण्ठीनां रसैस्तद्वच्च सर्पिषा । गोमूत्रमध्वजाक्षीरैः सिक्तो नागः प्रतापितः ॥ १ ॥ तच्छलाका हरत्येव सकलान्नयनामयान् । कृष्णाभागादधः कुर्यादपाङ्गं यावदञ्जनम् ॥ २ ॥ प्रथमं सव्यमञ्जीयात्पश्चाद्दक्षिणमञ्जयेत् । शलाकया साञ्जनया न च तन्नयनं स्पृशेत् ॥ ३ ॥ हेमन्ते शिशिरे वापि मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते । पूर्वाह्णे वापराह्णे वा ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ॥ ४ ॥ वर्षास्वनभ्रेणात्युष्णे वसन्ते च सदैव हि । प्रातः सायं च तत्कुर्यान्न च कुर्यात्सदैव हि ॥५॥ श्रान्ते प्ररुदिते भीते पीतमद्ये नवज्वरे । अजीर्णे वेगघाते च नाञ्जनं संप्रशस्यते ॥६॥ सौ-

---

१ (च०) पचेद् ।

वीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रयोजयेत्। पञ्चरात्रे ऽष्टरात्रे वा स्रावणार्थं रसाञ्जनम्॥७॥ अथ मुक्तादिमहाञ्जनं भावप्रकाशात्॥ मुक्ताकर्पूरकाचागुरुमरिचकणासैन्धवं सैलवालं शुण्ठीकक्कोलकांस्यत्रपुरजनिशिलाशङ्खनाभ्यभ्रतुत्थम्। दक्षाण्डत्वक् च साक्षक्षतजपुतशिवाक्षीतकं राजवर्तं जातीपुष्पं तुलस्याः कुसुममभिनवं बीजमस्यास्तथैव॥१॥ पूतीकनिम्बाञ्जनभद्रमुस्तं सुताम्रसारं रसगर्भयुक्तम्। प्रत्येकमेषां खलु माषकैकं पलेन पिष्यान्मधुनातिसूक्ष्मम्॥२॥ भवन्ति रोगा नयनाश्रिता ये नितान्तमत्रोपचिताश्च तेषाम्। विधीयते शान्तिरवश्यमेव मुक्तादिनानेन महाञ्जनेन॥३॥ अथ नयनशाणनामाञ्जनम्॥ कणा सलवणोषणा सह रसाञ्जनां साञ्जना सरित्पतिकफः शिफासितपुनर्नवासम्भवा। रजन्यरुणचन्दनं मधुकतुत्थपथ्या शिला अरिष्टदलशाबरस्फटिकशङ्खनाभीन्दवः॥१॥ इमानि तु विचूर्णयेत्त्रिबिडवाससा शोधयेत्ततोऽपसि विमर्दयेत्समधुताम्रखण्डेन तत्। इदम्मुनिभिरीरितं नयनशाणनामाञ्जनं करोति, तिमिरक्षयं पटलपुष्पनाशं बलात्॥२॥ अथ चन्द्रोदयवटी॥ शङ्खनाभिर्बिभीतस्य मज्जा पथ्या मनःशिला। पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम्॥१॥ छागक्षीरेण सम्पिष्य वर्तीं कुर्याद्यवोन्मिताम्। हरेणुमात्रां सङ्घृष्य जलेनाञ्जनमाचरेत्॥२॥ तिमिरं मांसवृद्धिं च काचं पटलमर्बुदम्। रात्र्यन्धं वार्षिकं पुष्पं वटी चन्द्रोदया हरेत्॥३॥ अथ चन्द्रप्रभावर्तिः॥ रजनी निम्बपत्राणि पिप्पली मरिचानि च। विडङ्गं भद्रमुस्तं च सप्तमी त्वभया स्मृता॥१॥ अजामूत्रेण संपिष्य च्छायायां शोषयेद्वटीं। वारिणा तिमिरं हन्ति गोमूत्रेण तु पिष्टिकाम्॥२॥ मधुना पटलं हन्ति नारीक्षीरेण पुष्पकम्। एषा चन्द्रप्रभावर्तिः स्वयं रुद्रेण निर्मिता॥३॥ अथ शशिकलावर्तिः॥ रसकजलजनाभिः पौरतुत्थं समांशं वसनगलितमेतन्निम्बुनीरेण पिष्टम्। हरति शशिकलैतद्वर्तिरभ्यञ्जिताक्ष्णोस्तिमिरकुसुमकण्डूस्रावरागार्मपिच्छान्॥१॥ अथ लोचनशूलघ्नी पोटली॥ कृतलाजसुराष्ट्रजाहिफेनं रुचिरं नागजगालवोत्थचूर्णम्। सुकुमार्युदकेन शुल्बपात्रे मृदितं दृष्टिरुजं जयेत्पटस्थम्॥१॥ अथ चन्द्रोदयवर्तिः॥ हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च। बिभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला॥१॥ सर्वमेतत् समं कृत्वा गव्यक्षीरेण पेषयेत्। नाशयेत्तिमिरं कण्डूपटलान्यर्बुदानि च॥२॥ अपि त्रिवार्षिकं शुक्रं मासेनैकेन नाशयेत्। अधिकानि च मांसानि रात्र्यन्धत्वं तथैव च। वर्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिविशोधनी॥३॥ अथ नयनामृतम्॥ रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोर्द्विगुणमञ्जनम्। सूततुर्यांशकर्पूरमञ्जनं नयनामृतम्॥१॥ तिमिरं पटलं काचं शुक्रमर्माजुनानि च। [3]क्रमात्पथ्याशिनो हन्ति तथान्यानपि दृग्गदान्॥२॥ अथ कुसुमिकावर्तिः रोपणी॥ तिलपुष्पाण्यशीतिः स्युः षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः। जात्याः कुसुमपञ्चाशन्मरिचानि च षोडश॥१॥ सूक्ष्मपिष्टा जलैर्वर्तिः कृता कुसुमिकाभिधा। तिमिरार्जुनशुक्राणां

---

१ (च०) रसाञ्जनं तुत्थाञ्जनम्। २ (च०) सिता। ३ (च०)—रम्भोऽञ्जिता—।

नाशनी मांसवृद्धिनुत् ॥ एतस्याश्चाञ्जने मात्रा प्रोक्ता सार्धहरेणुका ॥ २ ॥ अथ दार्व्याद्यञ्जनम् ॥ दार्वीवरामधुकमम्भसि नारिकेले पक्त्वाष्टभागपरिशिष्टरसं पुनस्तम् । सान्द्रं विपाच्य शशिसैन्धवमाक्षिकाढ्यं युञ्ज्याद् व्रणार्तितिमिरार्तिषु पित्तजेषु ॥ १ ॥ अथ शङ्खादिवटी ॥ शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्तदर्धेन मनःशिला । मनःशिलार्धं मरिचं मरिचार्धेन पिप्पली ॥ १ ॥ सर्वमेकत्र संमर्द्य गुटिकां कारयेत्ततः । वारिणा तिमिरं हन्ति चार्बुदं हन्ति मस्तुना ॥ पिच्चटं मधुना हन्ति स्त्रीक्षीरेण तथार्जुनम् ॥ २ ॥ अथ पुनर्नवाद्यञ्जनम् ॥ दुग्धेन कण्डुं क्षौद्रेण नेत्रस्रावं च सर्पिषा । पुष्पं तैलेन तिमिरं काञ्जिकेन निशान्धताम् ॥ पुनर्नवा हरत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥१॥ अथ गुडूच्याद्यञ्जनम् ॥ गुडूचीस्वरसः कर्षः क्षौद्रं स्यान्माषकोन्मितम् । सैन्धवं क्षौद्रतुल्यं स्यात्सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥ १ ॥ अञ्जयेन्नयनं तेन पिल्लार्मतिमिरं जयेत् । काचं कण्डुं लिङ्गनाशं शुक्लकृष्णगतान् गदान् ॥ २ ॥ अथ कतकफलादि ॥ कतकस्य फलं घृष्ट्वा मधुना नेत्रमञ्जयेत् । ईषत्कर्पूरसहितं तत्स्यान्नेत्रप्रसादनम् ॥ १ ॥ अन्यच्च ॥ कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं सिता । फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥ सर्वमेतत्समं कृत्वा नारीक्षीरेण पेषयेत् ॥ १ ॥ तिमिरं पटलं काचमर्मशुक्रं व्यपोहति । कण्डूक्लेदार्बुदान् हन्ति मूलं वा सुसुखावती ॥२। इति शार्ङ्गधरः॥ अथ पिप्पल्याद्यञ्जनम् ॥ पिप्पलीत्रिफलालाक्षालोध्रकं च ससैन्धवम् । भृङ्गराजरसे घृष्टं गुटिकाञ्जनमिष्यते ॥ १ ॥ अर्मं सतिमिरं काचं कण्डूं शुक्रं तथार्जुनम् । अञ्जनं नेत्रजान् रोगान्निहन्त्येव न संशयः ॥ २ ॥ अथ गुञ्जामूलाद्यञ्जनम् ॥ गुञ्जामूलं बस्तमूत्रेण पिष्टं निघृष्टा वा वारिणा भद्रमुस्ता । आन्ध्यं सद्यस्तैमिरं हन्ति पुंसामत्युद्गाढं नेत्रयोरञ्जनेन ॥१॥ अथ तुलस्यादि ॥ तुलस्या बिल्वपत्रस्य रसो ग्राह्यः समांशकः । ताभ्यां तुल्यं पयो नार्यास्त्रितयं कांस्यपात्रके ॥ १ ॥ गजवल्ल्या दृढं मर्द्यं ताम्रेण प्रहरं पुनः । कज्जलत्वं समुत्पाद्य तेनाञ्जितविलोचनः ॥ सद्यो नेत्ररुजं हन्ति सशूलां पाकसम्भवाम् ॥२॥ अथ क्वाथाः ॥ वासा घनं निम्बपटोलपत्रतिक्तामृताचन्दनवत्सकत्वक् । कलिङ्गदार्वीदहनं सनागरं भूनिम्बधात्री ह्यभया बिभीतकम् ॥१॥ यवांश्च निष्क्वाथमथाष्टमांशं पिबेदिमं पूर्वदिने कषायम् । तैमिर्यकण्डूपटलार्बुदं च शुक्रं तथा सव्रणमव्रणं च ॥ दाहं सरागं सरुजं सपिल्लं हन्यात्समस्तानपि नेत्ररोगान् ॥ २ ॥ इति महावासादिक्वाथः ॥ अथ त्रिफलाक्वाथः ॥ अयःस्थं त्रिफलाक्वाथं सर्पिषा सह योजितम् । भुक्तोपरि पिबेत् सायं मासेनान्धोऽपि पश्यति ॥ १ ॥ अथ चित्रकादिक्वाथः ॥ चित्रकमूलत्रिफलापटोलयवसाधितं पिबेदम्भः । सघृतं निशि चक्षुष्यं तिमिरं च विशेषतो हन्ति ॥१॥ अथ चूर्णानि ॥ तत्रादौ त्रिफलाचूर्णम् ॥ त्रिफलात्वचमायसं च चूर्णं समयष्टीमधुकं त्रिसप्तरात्रम् । मधुना सह सर्पिषा दिनान्ते पुरुषो निष्परिहारमाददीत ॥ १ ॥ तिमिरार्बुदरक्तराजिकण्डूक्षणदान्ध्यामयदाहशूलतोदान् । पटलं च सशुक्लकाचपिल्लं शमयत्येव निषेवितः प्रयोगः ॥ २ ॥ न च केवलमेव लोचनानां विहितो रोगनिबर्हणाय योगः । दशनश्रवणोर्ध्वजत्रुजानां

प्रशमे हेतुरयं महामयानाम् ॥ ३ ॥ गुदजानि भगन्दरप्रमेहान् सहकुष्ठानि हलीमकं किलासम्। पलितानि विनाशयेत्तथाग्निं चिरनष्टं कुरुते रविप्रचण्डम् ॥ ४ ॥ प्रमदाभिरयं जराधिरूढः स्फुटचन्द्राभरणासु यामिनीषु। सुरतानि पदे पदे निषेवेत्पुरुषो योगमिमं निषेवमाणः ॥ स्मृतिविक्रमबुद्धिशक्तियुक्तः शरदां जीवति वै शतं समग्रम् ॥ ५ ॥ मुखेन नीलोत्पलचारुगन्धिना शिरोरुहैरञ्जनमेचकप्रभैः। भवेत्तु शुभ्रस्य समानलोचनश्चिरं नरो वर्षशतं तु जीवति ॥६॥ इति सप्तामृतो लोहः ॥ मधुकत्रिफलाचूर्णं लोहचूर्णं समं लिहेत्। मधुसर्पिर्युतं सम्यग्गव्यक्षीरं पिबेदनु ॥ १ ॥ छर्दिं सतिमिरां शूलमम्लपित्तं ज्वरं क्लमम्। आनाहंमूत्रसंगं च शोथं चैव निहन्ति हि ॥ २ ॥ अथ शतावर्यादिचूर्णम् ॥ शतावरी सूर्यसमा प्रदेया एला तथा रावणमूर्धतुल्या। देयं विडङ्गं वसुभिः समानमृतोः समं चामलकास्थिबीजम् ॥ १ ॥ विष्णोर्भुजैस्तुल्यगुणं मरीचं तद्विक्रमैर्मागधिका प्रदेया। चूर्णं समध्वाज्ञ्जनमर्धकर्षमक्ष्यामयानां विनिवारणार्थम् ॥२॥ कण्डूं सधूमं तिमिरं स घोरमर्माणि काचं पटलं त्रिदोषजम्। ये चापरे रक्तभवा विकारास्तेषामयं चूर्णवरो निहन्ता ॥ ३ ॥ अथ द्वितीयं त्रिफलादिचूर्णं वङ्गसेनात् ॥ लिह्यात्सदा वा त्रिफलां सुचूर्णितां घृतप्रगाढां तिमिरेऽथ पित्तजे। समीरणे तैलयुतां कफात्मके मधुप्रगाढां विदधीत युक्तितः ॥१॥ अथ घृतानि ॥ बिभीतकशिवाधात्रीपटोलारिष्टवासकैः। पक्वमेभिर्घृतं सर्वानक्षिरोगान्व्यपोहति ॥१॥ त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च। वृषस्य च रसप्रस्थं शतावर्याश्च तत्समम् ॥ २ ॥ अजाक्षीरं गुडूच्याश्च आमलक्या रसं तथा। प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥ ३ ॥ कल्कः कणासिताद्राक्षात्रिफला नीलमुत्पलम्। मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥ ४ ॥ तत्साधु सिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत्। ऊर्ध्वपानमधःपानं मध्ये पानं च शस्यते ॥ ५ ॥ यावंतो नेत्रजान् रोगान्पानादेवापकर्षति। सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते वा विस्रुते तथा ॥ ६ ॥ नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे। अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥७॥ नेत्ररोगेषु सर्वेषु दोषत्रयकृतेष्वपि। परं हितमिदं प्रोक्तं त्रिफलाद्यं महाघृतम् ॥ ८ ॥ अथ द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ शतमेकं हरीतक्या द्विगुणं च बिभीतकम्। चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयोः समम् ॥ १ ॥ चतुर्गुणोदकं दत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्। भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत् ॥ २ ॥ शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टी निदिग्धिका। काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥ ३ ॥ पिप्पली चन्दनं मुस्तं त्रायमाणा तथोत्पलम्। घृतप्रस्थं समं क्षीरं कल्कैरेतैः शनैः पचेत् ॥ ४ ॥ हन्यात्सतिमिरं काचं नक्तान्ध्यं शुक्रमेव च। तथा स्रावं च कण्डूं च श्वयथुं च कषायताम् ॥ ५ ॥ कलुषत्वं च नेत्रस्य विड्वर्त्मपटलान्वितम्। बहुनात्र किमुक्तेन सर्वानेत्रामयान्हरेत् ॥ ६ ॥ यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्याग्निभ्यां प्रपश्यतः। तस्मै तद्दे-

१ (घ०) तथामयानाम्। २ (ख० ग० ङ०) वारण। ३ (घ०) समाध्वाजक। ४ यावन्तो नेत्ररोगाः स्युस्तान्पाकादपकर्षति। इति भावप्र० पाठः।

पले प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितम् ॥७॥ मार्जितं दर्पणं यद्वत्परां निर्मलतां व्रजेत् । तद्व-देतेन पीतेन नेत्रं निर्मलतामियात् ॥ वारिद्रोणद्वयं चात्र वृषमार्कवयोस्तले ॥ ८ ॥ अथ लघुत्रिफलाघृतम् ॥ त्रिफलाकाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् । तिमिराण्य-चिराद्धन्यात्पीतमेतन्निशामुखे ॥१॥ इति घृतानि ॥ अथ भृङ्गराजतैलम् ॥ भृङ्गप्रस्थं तैला-त्कुडवं तथा पलं च मधुकस्य । क्षीरप्रस्थविपक्कं गतमपि चक्षुर्निवर्तयेत् ॥१॥ अथ धाव-नम् ॥ स्नानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिलापहम् । मधुकामलकस्नानं पित्तघ्नं तिमि-रापहम् ॥ १ ॥ वचाद्यैः स्नानमिच्छन्ति श्लेष्मघ्नं तिमिरापहम् । आमलैः सततं स्ना-नं परं दृष्टिबलावहम् ॥ २ ॥ त्रिफलायाः कषायस्तु धावनान्नेत्ररोगजित् । कव-लान्मुखरोगघ्नः पानतः कामलापहः ॥३॥ भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते । अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥४॥इति तिमिरचि०॥अथ काचोपक्रमः॥ काचे रक्तं जलौकाभिर्हृत्वा पूर्वोक्तमाचरेत् । शाणार्धं मरिचं द्वौ च पिप्पल्यार्णवफेनयोः ॥१॥शाणार्धं सैन्धवाच्छाणं नवसौवीरकाञ्जनात् । पिष्टं सूक्ष्मशिलायां च चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ॥२॥ कण्डूकाचकफार्तानां मलानां च विशोधनम् ॥३॥ इति शार्ङ्गधरात् ॥ समे-षशृङ्ग्याञ्जनभागसम्मितः शङ्खाञ्जनात्काचमलं व्यपोहति ॥ १ ॥ शिलासैन्धवकासीसश-ङ्खव्योषरसाञ्जनैः । सक्षौद्रैः काचशुक्रार्मतिमिरघ्नी रसक्रिया ॥२॥ इति काचोपक्रमः ॥ अथ पित्तविदग्धदृष्टेश्चिकित्सा ॥ रसाञ्जनं घृतक्षौद्रतालीसस्वर्णगैरिकैः । गोशकृद्र-ससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥१॥ काश्मरीपुष्पमधुकदार्वीलोध्ररसाञ्जनैः । सक्षौद्रमञ्जनं कुर्यात्पित्तव्याधिप्रशान्तये ॥२॥ अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टेश्चिकित्सा ॥ हरेणुमगधाबीजम-ञ्जनं यकृदन्वितम् । शकृद्रसेनाञ्जनं वा श्लेष्मोपहतदृष्टये ॥ १ ॥ अथ दिवान्धरा-त्र्यन्धयोश्चिकित्सामाह ॥ नलिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकं सयकृद्रसम् । गुटिकाञ्जनमे-तस्य दिनरात्र्यन्धयोर्हितम् ॥१॥ नदीजशङ्खत्रिकटून् रसाञ्जनं मनःशिला द्वे च निशे गवां शकृत् । सचन्दनेयं गुटिकाशु कृत्वा प्रशस्यते रात्रिदिने न पश्यताम् ॥ २ ॥ सूर्यादिदर्शनैर्दग्धे तत्र शीतं प्रयोजयेत् । हेमघृष्टं घृतोपेतमञ्जनं चोपशस्यते ॥ ३ ॥ अथ केवलरात्र्यन्धचिकित्सा ॥ रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मालती निम्बपल्लवाः । गोशकृद्रससंयुक्ता वटी नक्तान्ध्यनाशनी ॥ १ ॥ एतस्याश्चाञ्जने मात्रा प्रोक्ता सार्ध-हरेणुका । कणा छागयकृन्मध्ये पक्वा तद्रसपेषिता ॥ २ ॥ अचिराद्धन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत्सक्षौद्रमूषणम् । करञ्जपद्मकिञ्जल्कचन्दनोत्पलगैरिकैः ॥ ३ ॥ गोशकृद्रससंपिष्टै-र्नक्तान्ध्ये हितमञ्जनम् । रसाञ्जनं शिला दारु जातीपत्ररसो मधु ॥ ४ ॥ नक्तान्धतां जयेदेतदञ्जनं साधु योजितम् । मालतीपत्रक्षौद्रं च निशाद्वयरसाञ्जनैः ॥ ५ ॥ नक्ता-न्ध्यमञ्जनं हन्यात्कृष्णा वा गोमयान्विता । दध्ना घृष्टं मरीचं वा रात्र्यन्धाञ्जनमुत्तमम् ॥ ६ ॥ इति दिवान्धरात्र्यन्धयोश्चिकित्सा ॥ अथ नकुलान्ध्यरोगस्य रागरहितस्य चिकित्सा ॥ वचा त्रिवृच्चन्दनकुण्डली च भूनिम्बनिम्बरजनी सवासा । प्रस्थं जलस्य क्वथिताष्टभागं पिबेत्सुजीर्णे नकुलान्ध्यरोगे ॥१॥ इति वङ्गसेनात् ॥ इति दृष्टिगतरोग-चिकित्सा । अथ कृष्णगतरोगचिकित्सा ।. तत्रादौ सव्रणशुक्रप्रतीकारमाह । व्रणशुक्रप्र-

शान्त्यर्थं षडङ्गं गुग्गुलुं पचेत् । शिरसश्चाहरेद्रक्तं जलौकाभिश्च लोचनात् ॥१॥ ससैन्धवं त्रिवृत्क्वाथे त्रीन्वारान्पाचयेद् घृतम् । पीत्वा सर्वेषु शुक्रेषु शीघ्रं कुर्याच्छिराव्यधम् ॥२॥ अथ यष्ट्याह्वाद्याश्चोतनम् ॥ यष्ट्याह्वदार्व्युत्पलपद्मलाक्षाप्रपौण्डरीकं नलदाम्बुना च । आश्चोतनं स्त्रीपयसा विपक्वं निहन्ति तत्सव्रणदाहशुक्रम् ॥१॥ अथ लामज्जकाद्यञ्जनम् ॥ लामज्जकोत्पलसितासारिवाचन्दनद्वयैः । कार्षिकैः सारिवाप्रस्थं क्वाथयेत्सलिलाढके ॥ ॥१॥ पादशेषं परिस्राव्य पचेदादर्विलेपनात् । भाजने लोहशैले वा प्रातस्तत्सापमञ्जनम् ॥२॥ प्रधानमेतच्छुक्रघ्नं व्रणशुक्रं शमं नयेत् । श्यामामूलकषायं वा मधुना व्रणशुक्रिणाम् ॥ ३ ॥ अथ चन्दनादिवर्तिः ॥ चन्दनं गैरिकं लाक्षा मालती कलिकान्विता। व्रणशुक्रहरी वर्तिः शोणितस्य प्रसादनी ॥ १ ॥ अथाव्रणशुक्रचिकित्सा ॥ अथाश्चोतनम् ॥ जात्याः प्रवालं मधुकं च सर्पिर्भृष्टं सुखोष्णाम्बुसुशीतलं च । आश्चोतनं शुक्रहरं प्रदिष्टं शुक्रापहं स्त्रीपयसा महार्हम् ॥ १ ॥ अथ धात्रीफलादिसेचनम् ॥ धात्रीफलं निम्बकपित्थपत्रं यष्ट्याह्वलोध्रं खदिरं तिलाश्च [1] क्वाथः सुशीतो नयनेऽभिषिक्तः सर्वप्रकारं विनिहन्ति शुक्रम् ॥ १ ॥ अथ वर्तयः ॥ पलाशपुष्पस्वरसैर्बहुशः परिभाविता । करञ्जबीजवर्तिस्तु दृष्टेः पुष्पं व्यपोहति ॥ १ ॥ समुद्रफेनसिन्धूत्थशङ्खदक्षाङ्गवल्कलैः । शिग्रुबीजयुतैर्वर्तिः शुक्रार्दीन् शस्त्रवल्लिखेत् ॥२॥ अथ चन्द्रोदयवर्तिः॥ रसाञ्जनं सशैलेयं कुङ्कुमं समनःशिलम् । शङ्खं सश्वेतमरिचं शर्करा चेति सप्तमम् ॥ १ ॥ एषा चन्द्रोदया नाम वर्तिर्वैदेहनिर्मिता । हन्यात्पिल्लं च कण्डुं च शुक्रं सतिमिरार्बुदम् ॥२॥ अथाञ्जनम् ॥ वटक्षीरेण संयुक्तं मुख्यं कर्पूरजं रजः । क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति कुसुमं तु द्विमासिकम् ॥१॥ सङ्घृष्य पिप्पलीचूर्णं सफेनं कांस्यभाजने । सक्षौद्रं सैन्धवोपेतमञ्जनं शुक्रनाशनम् ॥ २ ॥ ताप्यं मधुकसारो वा बीजं चाक्षस्य सैन्धवम् । मधुनाञ्जनयोगाः स्युश्चत्वारः शुक्रनाशनाः ॥ ३ ॥ कुक्कुटाण्डकपालानि शङ्खः काचोऽथ चन्दनम् । सैन्धवार्धांशसंयुक्तमञ्जनं शुक्रलेखनम् ॥४॥ अथ लोहादिगुग्गुलुः ॥ अयश्च यष्टीत्रिफलाकणानां चूर्णानि तुल्यानि पुरेण नित्यम् । सर्पिर्मधुभ्यां सह भक्षितानि सर्वाणि शुक्राणि निहन्ति शीघ्रम् ॥१॥ अथ पटोलाद्यं घृतम् ॥ पटोलं कटुकादार्वीनिम्बवासाफलत्रिकम् । दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीं च पलोन्मिताम् ॥१॥ प्रस्थमामलकानां च क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि । तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥२॥ कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तयष्ट्याह्वचन्दनैः । सपिप्पलीकैस्तत्सिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोजितम् ॥३॥ घ्राणकर्णाक्षिवर्त्मत्वङ्मुखरोगव्रणापहम् । कामलाज्वरवीसर्पगण्डमालापहं परम् ॥ ४ ॥ अथ कृष्णाद्यं तैलम् ॥ कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजन्मविश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं छगल्याः । तैलं व्रणं तिमिरशुक्रशिरोक्षिवर्त्मपाकात्ययाञ्जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम् ॥ १ ॥ अथाक्षिपाकात्ययचिकित्सामाह ॥ एर्वारु पुण्डरीकं च गवां क्षीरावशोषितम् । रागाश्रुवेदनां हन्यादक्षिपाकात्ययं तथा ॥ १ ॥ अथाजकाचिकित्सा-

---

1 (च०) परिश्राप्य । २ (च०)-महारि । ३ (च०) उर्वारु ।

माह ॥ मूर्धाक्षिकर्णभ्रूगण्डशङ्खचर्माश्रिताजका । जायते व्यथते नेत्रं मथ्यमानमिवान्तरा ॥ १ ॥ उष्णमश्रु स्रवत्यक्षि दूषितं क्लिद्यते भृशम् । असाध्यरोगसम्भूतां दृष्टिजां च विवर्जयेत् ॥ २ ॥ स्वयं प्रवृद्धां कठिनां चिरकालोत्थितामपि । साध्यरोगसमुत्पन्नां कृष्णजां त्वजकां जयेत् ॥ ३ ॥ अजकायां शिरां मुक्त्वा त्रिवृच्चूर्णैर्विरेचयेत् । घृतं वातहरैः सिद्धमजकायां प्रयोजयेत् ॥ सेके पाने तथाभ्यङ्गे भोज्ये दृष्टिविदां वरः ॥ ४ ॥ पक्ववटपत्रपुटके विधाय मासं धवलकर्कटकान् । पुटवह्निदग्ध बद्ध्वा तद्रससेको जयेदजकाम् ॥५॥ गवामस्थित्वचं कांस्ये विनिर्घृष्य सुखाम्बुना । पूरयेदक्षि तेनाशु प्रशाम्यत्यजकामयः ॥६॥ अङ्गारपक्वशम्बूकरसेनाश्चोतनाञ्जनम् । कर्पूरचूर्णयुक्तेन शाम्यते त्वजकामयः ॥ ७ ॥ सैन्धवं वाजिपादं च गोरोचनसमायुतम् । शेलुत्वग्रससंयुक्तं पूरणं चाजकापहम् ॥ ८ ॥ अथ शशकादिघृतम् ॥ शशकस्य कषाये तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् । कल्कं दद्यात्तु सक्षीरं यथोक्तान्कर्षसम्मितान् ॥ १ ॥ सारिवा मधुकं लाक्षा चन्दनं नीलमुत्पलम् । बला चातिबला चैव मृणालं पत्रकं तथा ॥२॥ कार्षिकं सविषं लोध्रं जीवनीयगणान्वितम् । घृतमेतत्प्रयोक्तव्यं पाने नस्ये च पूरणे ॥ ३ ॥ अजकामर्जुनं काचं पटलं शुक्रमेव च । तथाक्षिरोगान्सकलान्वातपित्तोत्तराञ्जयेत् ॥ ४ ॥ इति कृष्णगतरोगचिकित्सा ॥ अथ शुक्लजाः ॥ प्रस्तार्यर्मानस्नाय्वर्म तथैवार्माधिमांसकम् । लोहितार्म सशुक्लार्म कृष्णभागानि वेदयेत् ॥ १ ॥ अर्मवाच्यं दधिनिभं नीलं रक्तमथापि वा । धूसरं तनु यच्चाशु शुक्रवत्समुपाचरेत् ॥ २ ॥ अथ कृष्णादिपुटपाकः ॥ कृष्णालोहरजस्ताम्रशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः । समुद्रफेनकासीसस्रोतोऽञ्जदधिमस्तुभिः ॥ लेखने वा कृते तस्य परं धारणमिष्यते ॥१॥ अथ पिप्पल्यादिगुटिकाञ्जनम् ॥ पिप्पलीत्रिफलालाक्षालोहचूर्णं ससैन्धवम् । भृङ्गराजरसे पिष्टं गुटिकाञ्जनमिष्यते ॥ १ ॥ अर्मं सतिमिरं काचं कण्डुं शुक्रमथार्जुनम् । अजकां नेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषितः ॥ २ ॥ अथ मरिचादिलेपः ॥ संचूर्ण्य मरिचाक्षे च रजन्या रसमर्दिते । लेपनादर्मणां नाशं करोत्येष प्रयोगराट् ॥ १ ॥ अथ पुष्पाक्षादिरसक्रिया ॥ पुष्पाक्षताक्ष्यर्जसितोदधिफेनशङ्खसिन्धूत्थगैरिकशिलामरिचैः समांशैः । पिष्टैस्तु माक्षिकरसेन रसक्रियेयं हन्त्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् ॥१॥ क्रिया शुक्लामये कार्या पित्ताभिष्यन्दजिच्छुभा । बलासाह्वयपिष्टे तु कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥२॥ कफाभिष्यन्दजित्सर्वं क्रमं कुर्याद्विचक्षणः । अञ्जनं कट्फलव्योषबीजपूररसाञ्जनैः ॥ ३ ॥ अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्चोतनं हितम् । शङ्खः क्षौद्रेण संयुक्तः कतकः सैन्धवेन वा ॥ सितयार्णवफेनो वा पृथगञ्जनमर्जुने ॥ ४ ॥ इति शुक्लगतरोगचिकित्सा ॥ अथ वर्त्मपक्ष्मजाः ॥ उत्सङ्गिनी बहलकर्दमवर्त्मनी च श्यावं च यानि पठितानि ह यच्च वर्त्म । क्लिष्टं च पोथकियुतं खलु वर्त्म यच्च कुम्भीकिनी च सह शर्करया च लेख्यः ॥ श्लेष्मापनाहलगणं च बिसं च

---

१ (च०) प्रस्तार्यर्मापि । २ (च०) श्लेष्मोपनाह— । ३ (क्ष० च०) विषं ।

मेधा ग्रन्थिश्च यः कृमिकतोऽञ्जननामिका च ॥१॥ स्विन्नां भित्त्वा विनिष्पीड्य भिन्नाम-ञ्जननामिकाम् । शिलैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥२॥ रसाञ्जनमधुभ्यां वा भित्त्वा शस्त्रेण वर्त्मवित् । प्रतिसार्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः ॥ ३ ॥ स्वेदयेद् घृष्टयाङ्गुल्या हरेद्रक्तं जलौकसाम् । करे सङ्घृष्य दुर्वर्ण्यमञ्जयेल्लोचने मुहुः ॥४॥ द्वित्रिवारान् शमयति कण्डूदोषान्विताञ्जनम् । रसाञ्जनं व्योषयुतं सपिष्टं वटकीकृतम् ॥ ५ ॥ कण्डूपाकान्वितं हन्ति नूनमञ्जननामिकाम् । रोचनाक्षारतुल्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ॥ ६ ॥ प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगण इष्यते । निमेषं नाशमायाति सर्पिस्तेन च पूरणम् ॥७॥ स्वेदयित्वा विसग्रन्थिं छिद्राण्यस्य निराश्रयेत् । पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेन प्रपूरयेत् ॥८॥ इति निमेषविसग्रन्थी ॥ अथ क्लिन्नवर्त्म ॥ आलदारुवचाः पिष्ट्वा सुरसापत्रवारिणा । छायाशुष्का कृता वर्तिः क्लिन्नवर्त्मनिवारणी ॥ १ ॥ रसाञ्जनं सर्जरसो जातिपुष्पं मनःशिला । समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥२॥ एतत्समांशं मधुना पिष्ट्वा प्रक्लिन्नवर्त्मनि । अञ्जनं क्लेदकण्डुघ्नं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥ ३ ॥ अथ पिल्लम् ॥ पित्तश्लेष्मप्रकोपेण वर्त्मान्तः संप्रकुप्यते । नाम्नातिलोमशं वापि विक्लिष्टं पिल्लमेव च ॥ १ ॥ वर्त्मावलेख्यं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् । पुनः पुनर्विरेकं च पिल्लरोगातुरो भजेत् ॥ २ ॥ पिल्ली स्निग्धो वमेत्पूर्वं क्रियाव्यवस्तेऽसृजि । शिलारसाञ्जनव्योषगोपित्तैर्वर्तिरञ्जनम् ॥ ३ ॥ पिल्लघ्नं छागमूत्रेण भावितं देवदारु च । हरितालवचादारुसुरसारसपेषितम् ॥ ४ ॥ अभयारससंपिष्टं तगरं पिल्लनाशनम् । ताम्रपात्रे गुहामूलं सिन्धूत्थं मरिचान्वितम् ॥ ५ ॥ आरनालेन संघृष्टमञ्जनं पिल्लनाशनम् । तुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ॥६॥ त्रिंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् । पिल्लानपिल्लान्कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ॥ उत्सेकेनोपदेहेन कण्डूशोथांश्च नाशयेत् ॥७॥ अथ पक्ष्मरोगयोश्चिकित्सा ॥ रक्षन्नक्षि दहेत्पक्ष्म तप्तलोहशलाकया । पक्ष्मकोपे पुनर्नैवं कदाचिद्रोमसंभवः ॥१॥ पुष्पकासीसचूर्णं वा सुरसारसभावितम् । ताम्रे दशाहं तद्योज्यं पक्ष्मशातनलेपनम् ॥ २ ॥ इति वर्त्मपक्ष्मजाः ॥ अथ सन्धिजानां चिकित्सामाह ॥ तत्र पूयालसचि० ॥ पूयालसे शिरां भित्त्वा लेपोपनाहकर्मभिः । नेत्रपाकविधिः कुर्यात्परमुक्ताञ्जनं हितम् ॥१॥ आर्द्रकस्वरसैर्घृष्टं सिन्धुकासीससंमितम् । छायाशुष्कां वर्तिं कुर्यात् पूयाख्ये हितमञ्जनम् ॥ २॥ अथोपनाहालज्योश्चिकित्सा ॥ हितोपनाहे त्वलजं पिप्पली मधुसैन्धवैः । विलिखेन्मण्डलाग्रेण छेदयेद्वा समन्ततः ॥१॥ अथ स्रावाः ॥ स्रावेषु त्रिफलाक्वाथं यथादोषं प्रयोजयेत् । क्षौद्रेणाज्येन पिप्पल्या मिश्रं विध्येच्छिरां तथा ॥१॥ पथ्याक्षधात्रीफलमध्यबीजैस्त्रिद्व्येकभागैर्विदधीत वर्तिम् । तयाञ्जयेदस्रमतिप्रवृद्धमक्ष्णोर्हरेत्कष्टमपि प्रकोपम् ॥ २ ॥ कार्पासीफलजम्ब्वाम्रजलैर्घृष्टं रसाञ्जनम् । मधुयुक्तं चिरोत्थं च चक्षुःस्रावमपोहति ॥ ३ ॥ अथ पर्वणीका ॥ पर्वणीपिटकां सन्धिभागे छिन्द्यादसंशयम् । हितमाश्चोतनं तत्र योजयेन्मधुसैन्धवैः ॥ १ ॥

---

१ (ख० ग०) भेद्य । २ (च०) जलौकया । ३ (क०) कारं । ४ (क०) प्रयच्छेद्वा ।

अथ जन्तुग्रन्थिः ॥ त्रिफलामृतकासीससैन्धवैः सरसाञ्जनैः । रसक्रिया कृमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात्प्रतिसारणम् ॥ १ ॥ इति सन्धिजाः ॥ अथ समस्तनेत्रजरोगचिकित्सामाह ॥ तत्र सेकविधिः ॥ सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्वस्मिन्नयने हितः । मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गुलः ॥१॥ सर्वोऽपि स्नेहनो वाते रक्ते पित्ते च रोपणः । लेखनश्च कफे कार्यस्तत्र मात्राधुनोच्यते ॥२॥ षड्वाक्शतैः स्नेहनेषु चतुर्भिश्चैव रोपणे । वाक्शतैश्च द्विभिः कार्यः सेको लेखनकर्मणि ॥ कार्यस्तु दिवसे सेको रात्रौ वात्ययिके गदे ॥ ३ ॥ अथाश्चोतनविधिः ॥ अथ त्वाश्चोतनं कार्यं निशायां न कथंचन । उन्मीलितेऽक्ष्णि दृङ्मध्ये बिन्दुभिर्द्व्यङ्गुलोधिकम् ॥१॥ बिन्दवोऽष्टौ लेखनेषु स्नेहने दश बिन्दवः । रोपणे द्वादश प्रोक्तास्ते शीते कोष्णरूपिणः ॥ २ ॥ उष्णे च शीतरूपाः स्युः सर्वत्रैवैष निश्चयः । वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलम् ॥ ३ ॥ तिक्तोष्णरूक्षं च कफे क्रमादाश्चोतनं हितम् । आश्चोतनानां सर्वेषां मात्रा स्याद्वाक्शतोन्मिता ॥४॥ निमेषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्योश्छोटिकाथ वा । गुर्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः ॥५॥ अथ पिण्डिकाविधिः ॥ पिण्डिकावलिका प्रोक्ता बध्यते वस्त्रपट्टकैः । नेत्राभिष्यन्दयोग्या सा व्रणेष्वपि निगद्यते ॥१॥ अथ विडालविधिः ॥ बिडालको बहिर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते । तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखलेपविधानवत्* ॥ १ ॥ अथ तर्पणविधिः ॥ अथ तर्पणकं वच्मि नेत्रतृप्तिकरं परम् ॥१॥ यच्चक्षुः परिशुष्कं च नेत्रं कुटिलमाविलम् । शीर्णपक्ष्मशिरोत्पातकृच्छ्रोन्मीलनसंयुतम्॥ २ ॥ तिमिरार्जुनशुक्राद्यैरभिष्यन्दाधिमन्थकैः । शुष्काक्षिपाकशोथाभ्यां युतं वातविपर्ययैः ॥ ३ ॥ तन्नेत्रं तर्पणे योज्यं नेत्ररोगविशारदैः । दुर्दिनात्युष्णशीतेषु चिन्तायासभ्रमेषु च ॥ ४ ॥ अशान्तोपद्रवे चाक्ष्णि तर्पणं न प्रशस्यते । वातातपरजोहीने देशे चोत्तानशायिनः ॥ ५ ॥ आधारौ माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिमण्डलौ । समौ दृढावसम्बाधौ कर्तव्यौ नेत्रकोशयोः ॥६॥ पूरयेद् घृतमण्डेन विलीनेन सुखोदकैः । अथवा शतधौतेन सर्पिषा क्षीरजेन वा ॥७॥ निमज्जन्त्यक्षिपक्ष्माणि यावता तावदेव हि । पूरयेन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः ॥ ८ ॥ धारयेद्वर्त्मरोगेषु वाङ्मात्राणां शतं बुधः । स्वच्छे कफे सन्धिरोगे मात्रा पञ्चशतं हितम् ॥ ९ ॥ कफे च षट्शतं कृष्णरोगे सप्तशतं मतम् । दृष्टिरोगेष्वष्टशतमधिमन्थे सहस्रकम् ॥१०॥ सहस्रं वातरोगेषु धार्यमेवं हि तर्पणम् । एकाहं वा त्र्यहं वापि पञ्चाहं चेष्यते परम् ॥११॥ तर्पणात्तृप्तिलिङ्गानि नेत्रस्यैतानि लक्षयेत् । सुखं स्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं वर्णवर्जितम् ॥१२॥ निर्वृतिर्व्याधिशान्तिश्च क्रियालाघवमेव च । अथ सास्रगुरुस्निग्धं नेत्रं स्यादतितर्पितम् ॥ १३ ॥ रूक्षमस्राविलं रूक्षं नेत्रं स्याद्धीनतर्पणम् । रूक्ष-

---

* मुखालेपो यथा—अङ्गुलस्य चतुर्थांशो मुखालेपः कनिष्ठिकः । मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्धाङ्गुलो भवेत् ॥ १ ॥ स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत्कल्को न शुष्यति । तेनापि गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति च्छविम् (त्वचम्) ॥ २ ॥

१ (च॰ पु॰ अवान्तरः पाठः) षड्भिर्वाचां शतैः । २ (च॰) त्वाहितम् । ३ (च. पु. पा॰) अङ्गुल्याच्छोटिका— । ४ (च॰) स्वल्पे । ५ (च॰) वर्णतर्पितम् ।

स्निग्धोपचाराभ्यामेतयोः स्यात्प्रतिक्रिया ॥१४॥ अथाभिष्यन्दचिकित्सामाह ॥ तेषु वातिकाभिष्यन्दचिकित्सा ॥ अथ सेकः ॥ एरण्डत्वक्पत्रमूलैः शृतमाजं पयो हितम् । सुखोष्णं सेचनं नेत्रे वाताभिष्यन्दनाशनम् ॥१॥ परिषेके हितं नेत्रे पयः कोष्णं ससैन्धवम् । रजनीदारुसिद्धं वा सैन्धवेन समन्वितम् ॥ वाताभिष्यन्दशमनं हितं मारुतपर्यये ॥ २ ॥ अथाश्चोतनम् ॥ बिल्वादिपञ्चमूलेन बृहत्येरण्डशिग्रुभिः । क्वाथश्चाश्चोतनं कोष्णं वाताभिष्यन्दनाशनः ॥१॥ अम्बुपिष्टैर्निम्बपत्रैस्त्वचं लोध्रस्य पेषयेत् । प्रताप्य वह्निना पिष्ट्वा तद्रसो नेत्रपूरणात् ॥ वातोत्थरक्तपित्तोत्थमभिष्यन्दं विनाशयेत् ॥ २ ॥ अथ पिण्डिका ॥ वाताभिष्यन्दशान्त्यर्थं स्निग्धोष्णा पिण्डिका भवेत् । एरण्डपत्रमूलत्वङ्निर्मिता वातनाशिनी ॥ १ ॥ अथाञ्जनम् ॥ हरिद्रामधुकं पथ्यादेवदारु¹ च पेषयेत् । आजेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥ १ ॥ अथ पित्ताभिष्यन्दचिकित्सा ॥ अथ सेकः ॥ चन्दनारिष्टपत्राणि यष्टीदार्व्यौससैन्धवैः । पिष्टाम्भसा भवेत्सेकः पित्ते क्षौद्रसमन्वितः ॥ १ ॥ अथाश्चोतनम् ॥ निम्बस्य पत्रैः परिलिप्य लोध्रं स्वेदोऽग्निना चूर्णमथापि कल्कम् । आश्चोतनं मानुषदुग्धमिश्रं पित्तास्रवातापहमग्र्यमुक्तम् ॥ १ ॥ द्राक्षामधुकमञ्जिष्ठजीवनीयैः शृतं पयः । प्रातराश्चोतनं पथ्यं दाहशूलाक्षिरागजित् ॥ २॥ अथ पिण्डिका ॥ पित्ताभिष्यन्दनाशाय धात्रीपिण्डी सुखावहा । महानिम्बदलोद्भूता पिण्डिका पित्तनाशनी ॥ १ ॥ अथ बिडालकः ॥ पैत्तिके चन्दनानन्तामञ्जिष्ठाभिर्बिडालकः । कार्यः सपद्मयष्ट्याह्वमांसीकालीयकैस्तथा ॥ १ ॥ चन्दनं मधुकं लोध्रं जातीपुष्पाणि गैरिकम् । प्रलेपो दाहरोगघ्नस्तोदाभिष्यन्दनाशनः ॥ २ ॥ अथ श्लैष्मिकाभिष्यन्दचिकित्सामाह ॥ कफजे लङ्घनं स्वेदो नस्यं तिक्तादिभोजनम् । तीक्ष्णैः प्रधमनं कुर्यात्तीक्ष्णैरेवोपनाहनम् । रूक्षतीक्ष्णविरेकैश्च मलं सम्यग् विनिर्हरेत् ॥१॥ अथ सेकः ॥ निम्बार्कपत्रसंपक्कं लोध्रं भागचतुष्टयम् । धूपः सर्पिः पयोभागैः कफे सेकः सुखाम्बुना ॥ १ ॥ अथाश्चोतनम् ॥ ससैन्धवं लोध्रमथाज्यभृष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रबद्धम् । आश्चोतनं तन्नयनस्य कुर्यात्कण्डूं च दाहं च रुजं च हन्यात् ॥ १ ॥ अथ पिण्डिका ॥ शिग्रुपत्रकृता पिण्डी श्लेष्माभिष्यन्दहारिणी । शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसैन्धवा ॥ धार्या चक्षुषि संयोगाच्छोथकण्डुव्यथाहरा ॥ १ ॥ अथ बिडालकः ॥ रसाञ्जनेन वा लेपः पथ्याविश्वदलैरपि । वचाहरिद्राविश्वैर्वा तथा नागरगैरिकैः ॥ १ ॥ अथ स्वेदनम् ॥ फणिज्झकास्फोतकपित्थबिल्वधत्तूरभङ्गार्जुनपत्रयोगैः । स्वेदं विदध्यादथ वा प्रलेपं सलोध्रशुण्ठीसुरदारुकुष्ठैः ॥ १ ॥ अथ सामान्योपचारः ॥ वल्कलं पारिजातस्य तैलसैन्धवकाञ्जिकम् । कफजाक्षिजशूलघ्नं तरुघ्नं कुलिशं यथा ॥ १ ॥ सौवीरं सैन्धवं तैलं मूर्वामूलं तथैव च । कांस्यपात्रे विघृष्टं स्यादक्ष्णोः शूलनिवारणम् ॥ २ ॥ सलवणकटुतैलं काञ्जिकं कांस्यपात्रे घनितमुपलघृष्टं धूपितं गोमयाग्नौ । सपवनकफकोपं छागदुग्धावसि-

1 (च०) निहित—।

कं क्षपति नयनशूलं स्रावशोथं सरागम् ॥३॥ स्यन्दाधिमन्थे क्रममाचरेच्च सर्वेषु चैतेषु सदा प्रशस्तम् ॥ ४ ॥ अथ रक्तजाभिष्यन्दचिकित्सामाह ॥ अथ सेकः ॥ त्रिफलालोध्रयष्टीभिः शर्करामद्रमुस्तकैः । पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ॥ १ ॥ अथाश्चोतनम् ॥ स्त्रीस्तन्याश्चोतनं नेत्रे रक्तपित्तानिलार्तिजित् । क्षीरसर्पिश्च्युतं वापि रक्तपित्तरुजं जयेत् ॥ १ ॥ लोध्रचूर्णं घृते घृष्टं रुजमाश्चोतनैर्हरेत् । शर्करात्रिफलाचूर्णमिदमाश्चोतनं परम् ॥ २ ॥ अथाञ्जनम् ॥ श्रीपर्णीपाटलाधात्रीधातकीतिल्वकार्जुनात् । पुष्पाण्यथ बृहत्याश्च बिम्बीलोध्रं च तुल्यशः ॥ १ ॥ मञ्जिष्ठं चापि मधुना पिष्ट्वापीक्षुरसेन वा । रुधिरस्यन्दशान्त्यर्थमेतदञ्जनमिष्यते ॥ २ ॥ अथ वासादिक्वाथः ॥ आटरूषाभयानिम्बधात्रीमुस्तकमूलकैः । रक्तास्रावं कफं हन्ति चक्षुष्यं वासकादिकम् ॥ १ ॥ अथाधिमन्थान्यतोवातयोश्चिकित्सा ॥ अधिमन्थेषु सर्वेषु ललाटे व्यधयेच्छिराम् । अशान्ते सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥१॥ अभिष्यन्देषु याः प्रोक्ताश्चतुर्ष्वपि प्रतिक्रियाः । ताः सर्वा अधिमन्थेषु प्रयोज्याश्च भिषग्वरैः ॥२॥ सर्व एव विधिः सर्वमन्थादिष्वपि चेष्यते । तथा चाप्यन्यतोवाते सामान्यो वक्ष्यते विधिः ॥ ३॥ यष्टीं गुडूचीं त्रिफलां सदार्वीमक्ष्यामये सर्वभवे पिबेद्वा । आश्चोतनं सान्द्ररसेन दार्व्याः शस्तं सदा क्षौद्रयुतं नराणाम् ॥ ४ ॥ गुडूचीत्रिफलाक्वाथो मधुना सह योजितः । पीतः सर्वाक्षिरोगघ्नः कृष्णाचूर्णावचूर्णितः ॥ ५ ॥ प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्वदार्वीलोध्रैः सचन्दनैः । एरण्डाम्बुयुतैः सेकैः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ ६ ॥ श्वेतलोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं ताप्यतुत्थकम् । कृष्णाम्बुना विमृदितं सेकः शूलहरः परः ॥ ७ ॥ यष्टीगैरिकसिन्धूत्थदार्वीताक्ष्यैः समांशकैः । जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः ॥८॥ दग्ध्वा स सैन्धवं लोध्रं मधूच्छिष्टयुते घृते । पिष्टमञ्जनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजापहम् ॥ ९ ॥ लोहस्य पात्रे संघृष्टो रसो निम्बुफलोद्भवः । किंचिद्घनो बहिर्लेपान्नेत्रव्याधिं व्यपोहति ॥ १० ॥ निम्बस्य चोदुम्बरवल्कलस्य एरण्डयष्टीमधुचन्दनस्य । पिण्डो विधेयो नयनप्रकोपे कफेन पित्तेन समीरणेन ॥ ११ ॥ अथ शोथपाकयोश्चिकित्सा ॥ जलौकापातनं श्रेष्ठं नेत्रपाके विरेचनम् । शिराव्यधं वा कुर्वीत सेकलेपौ च शुक्रवत् ॥१॥ बिभीतकशिवाधात्रीपटोलारिष्टवासकैः । क्वाथो गुग्गुलुसंयुक्तः शोथशूलाक्षिरोगनुत् ॥ २ ॥ अथ वातपर्ययशुष्काक्षिपाकयोश्चिकित्सा ॥ वाताभिष्यन्दवच्चात्र वातमारुतपर्यये । अनेनैव विधानेन भिषक् चैवाभिसाधयेत् ॥ १ ॥ पूर्वं तत्र हितं सर्पिः क्षीरं वाप्यथ भोजनम् । परिषेको हितं नेत्रे पयः कोष्णं ससैन्धवम् ॥ २ ॥ रजनीदारुसिद्धं वा सैन्धवेन समन्वितम् । वाताभिष्यन्दशमनं हितं मारुतपर्यये ॥३॥ शुष्काक्षिपाके च सदा इदं सेचनकं हितम् । सैन्धवं दारु शुण्ठी च मातुलिङ्गरसे घृतम् ॥४॥ स्तन्योदकाभ्यां कुर्वीत शुष्कपाके तदञ्जनम् । शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ॥ घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन योजयेत् ॥ ५ ॥ अथा-

---

१ (ख० ग० घ० ङ०) कुलकैः ।

म्लाध्युषितमाह ॥ तिक्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् । अम्लाध्युषितशान्त्यर्थं कुर्याल्लेपान्सुशीतलान् ॥ १ ॥ बिल्वकं त्रिफलां सर्पिर्जीर्णं वा केवलम्पिबेत् । शिराव्यधं विना कार्यः पित्तस्यन्दहरो विधिः॥२॥ अथ शिरोत्पातशिराहर्षयोश्चिकित्सा॥ शिरोत्पातं शिराहर्षमन्यांश्चास्रभवान्गदान् । स्निग्धस्य कोष्णेनाज्येन शिरावेधैः शमं नयेत् ॥ १ ॥ सर्पिः क्षौद्रं चाञ्जनं स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम् । तद्वत्सैन्धवकासीसं स्तन्यपिष्टं च पूजितम्॥२॥ शिराहर्षेऽञ्जनं कार्यं फाणितं मधुसंयुतम् । मधुना तार्क्ष्यशैलं च कासीसं वा समाक्षिकम् ॥३॥ वेतसाम्लं स्तन्ययुतं फाणितं तु ससैन्धवम् । पित्ताभिष्यन्दशमनं विधिं चात्रापि योजयेत् ॥ ४ ॥ इति सर्वजाः ॥ अथ ग्रन्थान्तरे नयनाभिघातस्य निदानचिकित्से ॥ स्रवत्यश्रु च यन्नेत्रं वृतं लोहितराजिभिः। निमेषोन्मेषणाशक्तं सशल्यं तं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ नेत्रे त्वभिहते कुर्याच्छीतमाश्चोतनं हितम् । पुनर्नवामूलकल्कात् पिण्डीलेपे कुचन्दनम् ॥ अन्तःस्त्रीस्तन्यसेकश्च रक्तमोक्षश्च शस्यते ॥ २ ॥ दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्यात्स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः । स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजादितापैरभ्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत्॥३॥ सूर्याचिराशाम्बरविद्युतादिविलोकनेनोपहतेक्षणस्य।सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं सायं निषेव्यस्त्रिफलाप्रयोगः ॥ ४ ॥ निशाब्दत्रिफलादार्वी सितामधुसमन्विता। अभिघाताक्षिशूलघ्नं नारीक्षीरेण पूरणम् ॥ ५ ॥ सावरं मधुकं तुल्यं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् । छागक्षीरोत्थितं सेकः पित्तरक्ताभिघातजित् ॥६॥ इति नयनाभिघातः॥ क्षौद्राश्वलालासंघृष्टैर्मरिचैर्नेत्रमञ्जयेत् । अतिनिद्रा शमं याति तमः सूर्योदयादिव ॥१॥ जातीपुष्पं प्रवालं च मरिचं कटुका वचा । सैन्धवं बस्तमूत्रेण पिष्टं तन्द्राघ्नमञ्जनम् ॥ २ ॥ अथ नेत्ररोगे भीमसेनीकर्पूरः॥ सुधांशोर्वसुभागाः स्युरेलाभागद्वयं तथा । चन्दनं चाब्धिफेनं च बीजं कतकसंभवम् ॥ १ ॥ रसाञ्जनं भद्रमुस्तं प्रत्येकं कर्षसंमितम्। सर्वं दुग्धे विमर्द्याथ पिण्डे गोधूमपिष्टवत् ॥ २ ॥ कृत्वा पात्रे निधायाथ क्षिपेत्पात्रं तथोपरि । अधः प्रज्वालयेद्दीपं वर्त्याङ्गुष्ठसमानया ॥ ३ ॥ एवं प्रहरपर्यन्तं वह्निं कुर्याच्च युक्तितः । पात्रस्योपरिभागं तु शीतलं रक्षयेद्बुधः ॥ ४ ॥ सदार्द्रचैलखण्डेन शीतलेन च वारिणा । स्वाङ्गशीतं ततो ज्ञात्वा पश्चात्कर्पूरमाहरेत् ॥ ५॥ स्फटिकाकारमत्यच्छं श्वेतहीरमणिप्रभम् । भीमसेन्याख्यकर्पूरमौषधेषु प्रयोजयेत् ॥ ६॥ इति भीमसेनीकर्पूरः ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ आश्चोतनं लङ्घनमञ्जनं च स्वेदो विरेको प्रतिसारणं च । प्रपूरणं नस्यमसृग्विमोक्षः शस्त्रक्रिया लेपनमाज्यपानम् ॥ १ ॥ सेको मुनीष्टा तिमिरघ्नपूजा मुद्गा यवा लोहितशालयश्च । कौम्भं हविर्वन्यकुलत्थयूषः पेया विलेपी सुरणं पटोलम् ॥२॥ वार्ताककर्कोटककारवेल्लं नवीनमोचं नतमूलकं च । पुनर्नवामार्कवकाकमाची पत्तूरशाकानि कुमारिका च ॥ ३ ॥ कुस्तुम्बुरुः शीरकमाणिमन्थो रोध्रं वरा क्षौद्रमुपानहश्च । नारीपयश्चन्दनमिन्दुखण्डं

---

१ (च०) निशाम्बु ।

निकानि सर्वाणि लघूनि चापि ॥ ४ ॥ विजानता पथ्यमिदं प्रयुक्तं यथाबलं नेत्रगदं निहन्ति । क्रोधं शुचं मैथुनमश्रुवायुविण्मूत्रनिद्रावमिवेगरोधम् ॥ ५ ॥ सूक्ष्मेक्षणं दन्तविघर्षणं च स्नानं निशाभोजनमातपं च । प्रजल्पनं छर्दनमम्बुपानं मधूकपुष्पं दधिपत्रशाकम् ॥ ६ ॥ कालिङ्गपिण्याकविरूढकानि मत्स्यं सुरामांसमजाङ्गलं च । ताम्बूलमम्लं लवणं विदाहि तीक्ष्णं कदुष्णं गुरु चान्नपानम् ॥ नरो न सेवेत हिताभिलाषी सर्वेषु रोगेषु दृगाश्रयेषु ॥ ७ ॥ शालितण्डुलगोधूममुद्गसैन्धवगोघृतम् । गोपयश्च सिता क्षौद्रं पथ्यं नेत्रगदे स्मृतम् ॥ ८ ॥ सर्वं शाकमचक्षुष्यं चक्षुष्यं शाकपञ्चकम् । जीवन्ती वास्तु मत्स्याक्षी मेघनादः पुनर्नवा ॥९॥ माषारनालकटुतैलजलावगाहक्षुद्राक्षुरैश्च सुरतैर्निशि जागरैश्च । शाकाम्लमत्स्यदधिफाणितवेसवारैश्चक्षुः क्षयं व्रजति सूर्यविलोकनाच्च ॥ १० ॥ इति नेत्ररोगाधिकारः ॥

॥ अथ स्त्रीरोगाधिकारः ॥

तत्रादौ प्रदरस्य निदानमाह ॥ विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद् गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च ॥ १ ॥ तं श्लेष्मपित्तानिलसंनिपातैश्चतुष्प्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥ २ ॥ प्रदरस्य सामान्यलक्षणमाह ॥ असृग्दरं भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् ॥१॥ अथ श्लैष्मिकस्य लक्षणमाह ॥ आमं सपिच्छप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु ॥ १ ॥ पैत्तिकमाह ॥ सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात् ॥१॥ वातिकमाह ॥ रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातात्सतोदं पिशितोदकाभम् ॥ १ ॥ अथ सान्निपातिकमाह ॥ सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषम् । तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम् ॥ १ ॥ अथ रक्तस्यातिप्रवृत्तावुपद्रवानाह ॥ तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगश्च वातजाः ॥ १ ॥ अथासाध्यां प्रदरव्याधिमतीमाह ॥ शश्वत् स्रवन्तीमास्रावं तृषादाहज्वरान्विताम् । दुर्बलां क्षीणरक्तां च तामसाध्यां विवर्जयेत् ॥ १ ॥ अथ चिकित्सानिवृत्त्यर्थं शुद्धार्तवलक्षणमाह ॥ मासान्निष्पिच्छदाहार्ति पञ्चरात्रानुबन्धि च । नैवातिबहु नात्यल्पमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ १ ॥ शशासृक्प्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमम् । तदार्तवं प्रशंसन्ति यच्चाप्सु न विरज्यते ॥ २ ॥ इति प्रदरनिदानम् ॥ अथ प्रदरचिकित्सा ॥ दध्ना सौवर्चलाजाजीमधुकं नीलमुत्पलम् । पिबेत्क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरशान्तये ॥ १ ॥ नागरं मधुकं तैलं सितादधि च तत्समम् । स्वञ्जेनोन्मथितं पीतं वातप्रदरनाशनम् ॥ २ ॥ एलामंशुमतीं द्राक्षामुशीरं तिक्तरोहिणीम् । चन्दनं कृष्णलवणं सारिवालोध्रसंयुतम् ॥ ३ ॥ वातासृग्दरशान्त्यर्थं पिबेदम्ना सहाङ्गना । पित्तासृग्दरशान्त्यर्थं सक्षौद्रं ललना पिबेत् ॥४॥ वासकस्य गुडूच्या वा रसं किं वा वरीभवम् । मधुकं कर्षमेकं तु चतुष्कर्षां सितां तथा ॥ तण्डुलोदकसम्पिष्टं लोहिते प्रदरे पिबेत् ॥ ५ ॥ प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दुग्धेन संयुतं पीतम् । कुशवाट्यालकमूलं त-

ण्डुलसलिलेन रक्ताख्यम् ॥ ६ ॥ बलाकङ्कतिकाख्या या तस्या मूलं सचूर्णितम्। लोहितप्रदरे खादेच्छर्करामधुसंयुतम् ॥७॥ मद्यैर्निम्बगुडूच्योश्च रोहितस्याथवा रसम्। कफप्रदरनाशाय पिबेद्वा मलयूरसम् ॥ ८॥ काकजङ्घामूलरसं मधुना सह भामिनी। सलोध्रचूर्णमापीय कफप्रदरकं जयेत् ॥ ९ ॥ पथ्यामलकबिभीतकविश्वौषधदारुरजनीनाम्। सक्षौद्रलोध्रचूर्णः क्वाथो हन्त्येष सर्वजं प्रदरम् ॥ १० ॥ रसाञ्जनं तण्डुलकस्य मूलं क्षौद्रान्वितं तण्डुलतोयपीतम्। असृग्दरं सर्वभवं निहन्ति श्वासं सुभार्गी सह नागरेण ॥ ११ ॥ अशोकवल्कलं क्वाथशृतं दुग्धं सुशीतलम्। यथाबलं पिबेत्प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशनम् ॥ १२ ॥ समुद्धृत्य कुशमूलं पेषयेत्तण्डुलाम्बुना। एतत्पीत्वा त्र्यहं नारी प्रदरात्परिमुच्यते ॥ १३ ॥ क्षौद्रयुक्तं फलरसं काष्ठोदुम्बरजं पिबेत्। असृग्दरविनाशाय सशर्करपयोऽन्नभुक् ॥ १४ ॥ मलयूफलचूर्णस्य शर्करासहितस्य च। मधुना मोदकं कृत्वा खादेत्प्रदरनाशनम् ॥ १५ ॥ दार्वीरसाञ्जनवृषाब्दकिरातबिल्वभल्लातकैरवकृतो मधुना कषायः। पीतो जयत्यतिबलम्प्रदरं सशूलं पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥ १६ ॥ भूम्यामलकमूलं तु पीतं तण्डुलवारिणा। द्वित्रैरेव दिनैर्नार्याः प्रदरं दुस्तरं जयेत् ॥ १७ ॥ शुण्ठीतिरिटयोश्चूर्णं भुक्तं सघृतशर्करम्। प्रबलं प्रदरं हन्ति नार्या वा कुटजाष्टकम् ॥ १८ ॥ धातक्याश्च तथा पूगीकुसुमानां पिबेच्छृतम्। नाशयेत्प्रदरं सद्यस्त्रिदिनाद्योषितां ध्रुवम् ॥ १९ ॥ आखोः पुरीषं पयसा निपीय वह्नेर्बलादेकमहो द्व्यहं वा। स्त्रियस्त्र्यहं वा प्रदरं[1] स्रवन्त्यः प्रसह्य पारं परमाप्नुवन्ति ॥ २० ॥ अशोकवल्कलं पिष्ट्वा सतार्क्ष्यं तण्डुलाम्भसा। सक्षौद्रं तद्रसं पीत्वा प्रदरान्मुच्यतेऽङ्गना ॥ २१ ॥ शुचिस्थाने व्याघ्रनख्या मूलमुत्तरदिग्भवम्। नीतमुत्तरफल्गुन्यां कटिबद्धं हरेदसृक् ॥ २२ ॥ अथ पुष्यानुगं चूर्णम् ॥ पाठा रसाञ्जनं मुस्तं मज्जा जम्ब्वाम्रयोस्तथा। अम्बष्ठकी शिलोद्भेदं समङ्गा पद्मकेसरम् ॥ १ ॥ बिल्वं मोचरसं लोध्रं केशरं गैरिकं तथा। विश्वौषधं कट्फलं च मरिचं रक्तचन्दनम् ॥ २ ॥ कट्वङ्गं धातकी द्राक्षानन्ता मधुकमर्जुनम्। वत्सकातिविषा चेति पुष्येणोद्धृत्य बुद्धिमान् ॥ ३ ॥ तुल्यभागानि सर्वाणि सूक्ष्माणि च विचूर्णयेत्। तच्चूर्णं माक्षिकोपेतं पीतं तण्डुलवारिणा ॥ ४ ॥ जयेदर्शांस्यतीसारं तथा रक्तप्रवाहिकाम्। बालानां कृमिरोगांश्च योनिदोषांश्च योषिताम् ॥ ५॥ रजोदोषी तथा सर्वान्प्रदरान्दुस्तरानपि। पीतनीलारुणश्वेतान्सर्वानेव विनाशयेत्। चूर्णं पुष्यानुगं नाम पूर्वमात्रेयभाषितम् ॥ ६ ॥ इति पुष्यानुगं चूर्णम् ॥ अथ जीरकावलेहः ॥ जीरकं प्रस्थमेकं तु क्षीरं द्व्याढकमेव च। प्रस्थार्धं लोध्रघृतयोः पचेन्मन्देन वह्निना ॥ १ ॥ लेहीभूतेऽथ शीतेऽत्र सिताप्रस्थं विनिक्षिपेत्। चातुर्जातकणा विश्वमजाजीं मुस्तवालकम् ॥ २ ॥ दाडिमं रसजं धान्यं रजनी पडवासकम्। वंशजं च तवक्षीरी प्रत्येकं शुक्तिसंमितम् ॥ ३ ॥ जीरकस्यावलेहोऽयं

[1] (घ०) प्रदरातनर्थः।

प्रमेहप्रदरापहः। ज्वरावल्पारुचिश्वासतृष्णादाहक्षयापहः॥ ४॥ निष्कमैन्द्रयवं चूर्णं सिताद्विगुणितं भवेत्। उषितेन जलेनैव पीतम्प्रदरनाशनम्॥५॥ अथ मुद्राद्यं घृतम्॥ मुद्गमाषस्य निर्यूहे रास्नाचित्रकमुस्तकैः। सिद्धं सपिप्पलीबिल्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे॥ १॥ अथ शाल्मलीघृतम्॥ शाल्मलीपुष्पनिर्यासः पृश्निपर्णी तथैव च। काश्मरी चन्दनं चैषां कल्केन स्वरसेन वा॥ १॥ गव्यं पचेद् घृतप्रस्थं तत्सिद्धं तरुणी पिबेत्। सर्वप्रदरनाशाय बलवर्णाग्निवर्धनम्॥ २॥ अथ शीतकल्याणकं घृतं वृन्दात्॥ कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमो रक्तशालयः। मुद्गपर्णी पयस्या च काश्मरी मधुयष्टिका॥ १॥ बलातिबलयोर्मूलमुत्पलं तालमस्तकम्। विदारी शतपुष्पी च शालपर्णी सजीवका॥२॥ त्रिफला त्रापुसम्बीजं प्रत्यग्रं कदलीफलम्। एषामर्धपलान्भागान् गव्यक्षीरं चतुर्गुणम्॥ ३॥ पानीयं द्विगुणं दत्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत्। प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके॥ ४॥ अरोचके ज्वरेऽजीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे। तरुणी त्वल्पपुष्पा वा या च गर्भं न विन्दति॥ ५॥ अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्धनम्। शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम्॥ ६॥ रक्तपित्ताधिकारोक्तं कूष्माण्डखण्डं च प्रदरे देयम्॥ अथ रसाः॥ रसं गन्धं सीसं मृतमितिसमं तैस्तु रसजं समानं सर्वैः स्यात्तुलितमपि लोध्रं वृषरसैः। दिनं पिष्टं नाम्ना प्रदररिपुरेषोपहरति द्विवल्लः क्षौद्रेण प्रदरमपि दुःसाध्यमपि च॥ १॥ इति प्रदरारिः॥ रसरत्नप्रदीपात्॥ अथ बोलपर्पटी॥ सूतगन्धकमुकज्जलिकायाः पर्पटी समयुता समभागम्। बोलचूर्णविहितं प्रतिवाप्यं स्याद्रसोऽयममृगामयहारी॥ १॥ वल्लयुग्मयुगुलं प्रतिदेयं शर्करामधुयुतः किल दत्तः। रक्तपित्तगुदजास्रुतियोनिस्रावमाशु विनिवारयतीशः॥ २॥ इति बोलपर्पटी योगसारात्॥ इति प्रदरचिकित्सा॥

॥ अथ सोमरोगाधिकारः॥

तत्र सोमरोगस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह॥ स्त्रीणामतिप्रसङ्गाद्वा शोकाच्चापि श्रमादपि। अतिसारकयोगाद्वा गरदोषात्तथैव च॥ १॥ आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च। तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि॥ २॥ अथ तस्य लक्षणमाह॥ प्रसन्ना विमलाः शीता निर्गन्धा नीरुजः सिताः। स्रवन्ति चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्बला॥ १॥ वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित्। शिरःशिथिलता तस्या मुखं तालु च शुष्यति॥२॥ मूर्च्छा जृम्भा प्रलापश्च त्वग्रूक्षा चातिमात्रतः। भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च न तृप्तिं लभते सदा॥ ३॥ सन्धारणाच्छरीरस्य ता आपः सोमसंज्ञिताः। ततः सोमक्षयात्स्त्रीणां सोमरोग इति स्मृतः॥ ४॥ तस्मात्सोमक्षयाद्देहो निश्चेष्टश्च भवेत्सदा। स एव सरुजः सोमो मूत्रेण स्रवते मुहुः॥ ५॥ सोमलक्षणसंसृष्टः कालातिक्रान्तयोगतः। सोमक्रान्तिक्रमेणैव स्रवन्मूत्रमभीक्ष्णशः॥ मूत्रातिसार इत्येव तमाहुर्बलनाशनम्॥६॥ इति सोमरोगनिदानम्॥ अथ सोमरोगस्य चिकित्सा॥ कदलीनां फलं पक्वं धात्री-

फलरसं मधु । शर्करासहितं खादेत्सोमधारणमुत्तमम् ॥ १ ॥ माषचूर्णं समधुकं वि-दारीमधु शर्कराम् । पयसा पाययेत्प्रातः सोमधारणमुत्तमम् ॥ २ ॥ जलेनामलकी-बीजकल्कं समधुशर्करम् । पिबेद्दिनत्रयेणैव श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ३ ॥ तक्रौदनाहार-रता संपिबेन्नागकेशरम् । त्र्यहं तक्रेण सम्पिष्टं श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ४ ॥ चूर्णं तु पट्टवासस्य तिलतैलेन लेहयेत् । सप्तरात्रेण योषाणां श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ५ ॥ अत्रैव मूत्रातिसारस्य चिकित्सामाह ॥ स एव सरुजः सोमः स्रवेन्मूत्रेण चे-न्मुहुः । तत्रैलापत्रचूर्णेन पाययेत् तरुणीं सुराम् ॥ १ ॥ तालकन्दं च खर्जूरं मधुकं च विदारिकाम् । सितामधुयुतां खादेन्मूत्रातीसारनाशनम् ॥ २ ॥ चक्रमर्दकमूलं तु सम्पिष्टं तण्डुलाम्बुना । प्रभातसमये पीतं जलप्रदरनाशनम् ॥ ३ ॥ अथ कदली-घृतम् ॥ कदलीकन्दनिर्यासद्रोणे शतपलान्वितम् । कदलीकुसुमं पक्कं क्काथं पादाव-शेषितम् ॥ १ ॥ घृतप्रस्थं पयस्तुल्यं पिप्पल्येलालवङ्गकम् । कपित्थस्य फलं मांसी कदलीकन्दचन्दनम् ॥ २ ॥ न्यग्रोधादिगणैः सार्धं सर्वान्वारिसमुद्भवान् । सर्वं समं कर्षमात्रं कल्कीकृत्वा पचेच्छनैः ॥ ३ ॥ घृतं क्काथं च कल्कं च पक्त्वा चैवावतार-येत् । प्रातःकाले पिबन्नित्यं सेवयेत्कर्षमात्रकम् ॥ ४ ॥ सोमरोगं हरेद्दाहं मूत्रकृ-च्छ्राश्मरीं तथा । प्रमेहान्विंशतिं हन्यात्प्रमेहगजकेसरी ॥ ५ ॥ मूत्रातिसारमप्यन्यं व्याधिं विध्वंसयेद् ध्रुवम् । कदलीकन्दनामेदं घृतं सर्वरुजापहम् ॥ ६ ॥ अथ रसः ॥ कूष्माण्डपत्रस्वरसैः पक्कं पारदनिष्ककम् । द्विनिष्कं गन्धकं कृत्वा ज्वलने कज्जली-कृतः ॥ असौ समरिचः सोमरोगातिस्रुतिनाशनः ॥ १ ॥ इति सोमरोगमूत्रातिसा-राधिकारः ॥

॥ अथ योनिरोगाधिकारः ॥

तत्र योनिव्यापद्रोगाणां निदानान्याह ॥ विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगस-ङ्ग्रहे । मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च ॥ जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाद्वा शृणु ताः पृथक् ॥१॥ अथ रोगिणीनां योनीनां नामान्याह ॥ उदावर्ता तथा वन्ध्या विप्लुता च परिप्लुता । वातला योनिरुग्ज्ञेया वातदोषेण पञ्चधा । पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ लोहितक्षया । प्रस्रंसिनी वामिनी च पुत्रघ्नी पित्तला तथा ॥ २ ॥ अल्पा-नन्दा कर्णिनी च चरणानन्दपूर्विका । अतिपूर्वापि सा ज्ञेया श्लेष्मला च कफादिमाः ॥ ३ ॥ षण्ढ्यण्डिनी च महती सूचीवक्त्रा त्रिदोषिणी । पञ्चैता योनयः प्रोक्ताः सर्वदो-षप्रकोपतः ॥ ४ ॥ अथ तासां लक्षणमाह ॥ सा फेनिलमुदावर्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्च-ति । सा तु योनिः कफेनैवमार्तवं च विमुञ्चति ॥१॥ वन्ध्या नष्टार्तवा ज्ञेया विप्लुता नित्यवेदना । परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्मेण रुग् भृशम् ॥ २ ॥ वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता । चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ३ ॥ सदाहं क्षीयते रक्तं यस्यां सा लोहितक्षया । प्रस्रंसिनी स्रंसते च क्षोभिता दुष्प-

जायिनी ॥ ४ ॥ सवातमुद्गिरेद्बीजं वामिनी रजसा युतम्। स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंक्षयात् ॥ ५ ॥ अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता। चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ६ ॥ अल्पानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति। कार्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥ ७ ॥ मैथुनाचरणात्पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते। बहुशश्चातिचरणा तयोर्बीजं न विन्दति ॥ ८ ॥ श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डूग्रस्तातिशीतला। चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ९ ॥ अनार्तवास्तनी षण्डी खरस्पर्शा च मैथुने। अतिकायगृहीतायास्तरुण्या अण्डिनी भवेत् ॥ १० ॥ विवृता तु महायोनिः सूचीवक्त्रातिसंवृता। सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥ ११ ॥ चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गनिदर्शनम्। पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥ १२ ॥ इति योनिव्यापद्रोगनिदानम् ॥ अथ योनिकन्दस्य निदानमाह ॥ दिवा स्वप्नादतिक्रोधाद् व्यायामादतिमैथुनात्। क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता मलाः ॥ १ ॥ पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम्। जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दं तु योनितः ॥ २ ॥ रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत्। दाहरागज्वरयुतं विद्यात्पित्तात्मकं तु तम् ॥ ३ ॥ नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम्। सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं वदेत् ॥ ४ ॥ इति योनिकन्दनिदानम् ॥ अथ योनिव्यापद्रोगाणां चिकित्सा ॥ तत्र वन्ध्या चिकित्सा ॥ आर्तवादर्शने नारी मत्स्यान्सेवेत नित्यशः। काञ्जिकं च तिलान्माषानुदश्विच्च तथा दधि ॥१॥ पीतं ज्योतिष्मतीपत्रराजिकोग्रासनं त्र्यहम्। शीतेन पयसा पिष्टं कुसुमं जनयेद् ध्रुवम् ॥ २ ॥ सगुडः श्यामतिलानां क्वाथः पीतः सुशीतलो नार्या। जनयति कुसुमं सहसा गतमपि सुचिरं निरातङ्कम् ॥३॥ तिलशेलुकारवीणां क्वाथं पीत्वा नष्टरजा महिला। सगुडं शिशिरं त्रिदिनाज्जनयति कुसुमं न संदेहः ॥ ४ ॥ इक्ष्वाकुबीजदन्तीचपलागुडमदनकिण्वयावशूकैः। सस्नुक्क्षीरैर्वर्तिर्योनिगता कुसुमसंजननी ॥ ५ ॥ इति वन्ध्याचिकित्सा ॥ अथ वन्ध्यायाः गर्भप्रदभेषजमाह ॥ बलासिता सातिबला मधूकं वटस्य शृङ्गं गजकेशरं च। एतन्मधुक्षीरघृतैर्निपीय वन्ध्या सुपुत्रं नियतं प्रसूते ॥ १॥ अश्वगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम्। ऋतुस्नाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ॥२॥ पुष्योद्धृतं लक्ष्मणाया मूलं दुग्धेन कन्यया। पिष्टं पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥ ३ ॥ कुरण्टमूलं धातक्याः कुसुमानि वटाङ्कुराः। नीलोत्पलं पयोयुक्तमेतद्गर्भप्रदं ध्रुवम् ॥ ४ ॥ याबला पिबति पार्श्वपिप्पलं जीरकेण सहितं हिताशना। श्वेतया विशिखपुङ्खया युतं सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥ ५ ॥ पत्रमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी। पीत्वा पुत्रमवाप्नोति वीर्यवन्तं न संशयः ॥ ६ ॥ शूकरशिम्बीमूलं मध्यं वा दधिफलस्य सपयस्कम्। पीत्वाथोभयलिङ्गीबीजं कन्यां न सूते स्त्री ॥७॥ क्षीरेण श्वेतबृहतीमूलं नासापुटे पिबेत्। पुत्रार्थं दक्षिणानासा वामया कन्यकार्थिनी ॥ ८॥ लक्ष्मणा क्षीरसंयुक्ता नस्ये पाने प्रदाप्यताम्। तेन सापि लभेद्गर्भं पुत्रो विद्याधरो भवेत्

॥ ९ ॥ वामनाड्या भवेत्कन्या पुत्रो दक्षिणया भवेत् । रक्तेऽधिके भवेत्कन्या पुत्रः शुक्रेऽधिके भवेत् ॥ १० ॥ शुक्रशोणितसंमिश्रेण भवेद्योऽसौ नपुंसकः । एरण्डस्य तु बीजानि मातुलुङ्गस्य चैव हि । सर्पिषा परिपिष्टानि पिबेद्गर्भप्रदानि च ॥ ११ ॥ इति चक्रदत्तात् ॥ लङ्काकारं लक्ष्मणायाश्च मूलं कण्ठे बद्धं सर्पिषा नस्ययोगात् । पीत्वा सूते पुत्रमत्यन्तवीर्यं पश्चादन्यानप्यमन्दाङ्गयष्टिः ॥१२॥ तिलतैलदुग्धफाणितदधिघृतमेकत्र पाणिना मथितम् । पीतं सपिप्पलीकं जनयति पुत्रं परं महिला ॥१३॥ एकस्य मातुलिङ्गस्य बीजानि सकलान्यपि । ऋत्वन्ते दुग्धपिष्टानि पीत्वाप्नोत्यबला सुतम् ॥१४॥ अथ फलघृतम् ॥ माञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला । मेदे पयस्या काकोली मूलं चैवाश्वगन्धजम्॥१॥ अजमोदा हरिद्रे द्वे प्रियङ्गुः कटुरोहिणी। उत्पलं कुमुदं लाक्षा काकोल्यौ चन्दनद्वयम् ॥२॥ एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । शतावरीरसं क्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम् ॥३॥ सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते । पुत्राञ्जनयते वीरान्मेधाढ्यान्प्रियदर्शनान् ॥ ४ ॥ या चैवास्थिरगर्भा स्यात्पुत्रं वा जनयेन्मृतम् । अल्पायुषं वा जनयेद्या च कन्यां प्रसूयते ॥ ५ ॥ योनिरोगे रजोदोषे परिस्रावे च शस्यते । प्रजावर्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ६ ॥ नाम्ना फलघृतं ह्येतदश्विभ्यां परिकीर्तितम् । अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥ ७ ॥ जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतं त्वत्र प्रयुज्यते । आरण्यगोमयेनेह वह्निज्वाला च दीयते ॥८॥ इति वन्ध्याचिकित्सा॥अथ गर्भनिवारणम् ॥ पिप्पलिविडङ्गटङ्कणसमचूर्णं या पिबेत्पयसा । ऋतुसमये न हि तस्या गर्भः संजायते क्वापि ॥ १ ॥ आरनालपरिपेषितं त्र्यहं या जपाकुसुममत्ति पुष्पिणी । सत्पुराणगुडमुष्टिसेविनी सा दधाति न हि गर्भमङ्गना ॥ २ ॥ तैलाविलं सैन्धवखण्डमादौ निधाय रण्डा निजयोनिमध्ये । नरेण सार्धं रतिमातनोति या सा न गर्भं लभते कदाचित् ॥ ३ ॥ तण्डुलीयकमूलानि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा । ऋत्वन्ते तु त्र्यहं पीत्वा वन्ध्याः कुर्वन्ति योषितः ॥ ४ ॥ धूपिते योनिरन्ध्रे तु निम्बकाष्ठैश्च युक्तितः । ऋत्वन्ते रमते या स्त्री न सा गर्भमवाप्नुयात् ॥ ५ ॥ तालीसगैरिके पीते बिडालपदमात्रके । शीताम्बुना चतुर्थेऽह्नि वन्ध्या नारी प्रजायते ॥ ६ ॥ ग्राह्यं कृष्णचतुर्दश्यां धत्तूरस्य च मूलकम् । कटिं बद्ध्वा रमेत्कान्तं न गर्भः संभवेत्क्वचित् ॥ ७ ॥ मुक्ते न लभते गर्भं पुरा नागार्जुनोदितम् । तन्मूलचूर्णं योनिस्थं न गर्भः संभवेत्क्वचित् ॥ ८ ॥ इति गर्भनिवारणम् ॥ अथ गर्भपातनविधिः॥ शृञ्जनबीजं टङ्कत्रितयं तावच्च दाडिमीमूलम् । तुवरीटङ्कद्वितयं सिन्दूरं टङ्कयुगुलं च ॥ १ ॥ संमर्द्य खल्वमध्ये तोयेनैतन्निपीय गर्भवती । रण्डा योषिद् गर्भं वेश्या वा पातयत्याशु ॥ २ ॥ निर्गुण्डीद्रवसंपिष्टं चित्रमूलं मधुप्लुतम् । कर्षं पीत्वा स्रवत्याशु गर्भं रण्डा कुलोद्भवम् ॥ ३ ॥ काण्डमेरण्डपत्रस्य योनावष्टाङ्गुलं क्षिपेत् । चतुर्मासोद्भवो गर्भः स्रवत्येव हि तत्क्षणात् ॥ ४ ॥ देवालये तु यच्चूर्णं कर्षैकं तोयपेषितम् । पिबेद् गर्भ-

वती नारी गर्भः स्रवति तत्क्षणात् ॥ ५ ॥ आलोड्य काञ्जिकैर्घोटीपुरीषं वस्त्रगालितम् । संशीधूम्रासुरीतैलविषमागतगर्भनुत् ॥ ६ ॥ इति गर्भपातनम् ॥ अथावशिष्टयोनिव्यापद्रोगाणां चिकित्सा ॥ तासु योनिषु चाद्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते । वस्त्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपाः पिचुधारणम् ॥ १ ॥ नतवार्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः । तिलतैलं पचेन्नारी पिचुं तस्य विधारयेत् ॥ २ ॥ विप्लुतायां सदा योनौ व्यथा तेन प्रशाम्यति । वातलां कर्कशां स्तब्धामल्पस्पर्शां तथैव च ॥ ३ ॥ कुम्भीस्वेदैरुपचरेदन्तर्वेश्मनि संवृते । धारयेद्वा पिचुं योनौ तिलतैलस्य सा सदा ॥४॥ रास्नाश्वगन्धावृषकैर्योनिशूलहरं पयः । गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वाथैश्च परिषेचनम् ॥५॥ बिल्वमार्कवजं बीजं कल्कं मद्येन पाययेत् । तेन योनिगतं शूलमाशु शाम्यति योषिताम् ॥ ६ ॥ उपकुञ्चिकां पिपलीं च मदिरालाभतः पिबेत् । सौवर्चलेन संयुक्तं योनिशूलनिवारणम् ॥ ७ ॥ पित्तलानां च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः । शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ८ ॥ प्रस्रंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत् । विधाय वेसवारेण ततो बन्धं समाचरेत् ॥९॥ अथ वेसवारः ॥ शुण्ठीमरीचकृष्णाभिर्धान्यकाजाजिदाडिमैः । पिप्पलीमूलसंयुक्तैर्वेसवारः स्मृतो बुधैः ॥ १ ॥ धात्रीरसं सितायुक्तं योनिदाहे पिबेत्सदा । सूर्यकान्ताभवं मूलम् पिबेद्वा तण्डुलाम्बुना ॥ २ ॥ योन्यां तु पूयस्राविण्यां शोधनद्रव्यनिर्मितैः । सगोमूत्रैः सवलणैः पिण्डैः संपूरणं हितम् ॥ ३ ॥ पिचवश्च घृताभ्यक्ताश्चन्दनाम्भःसमुत्थिताः । योनौ स्थाप्याः क्रिया दाहकृच्छ्रपाकप्रशान्तये ॥ ४ ॥ योन्यां बलासजुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् । तैलं साधु यवान्नं च पथ्यारिष्टं च योजयेत् ॥ ५ ॥ गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वथितोदकधारया । योनिं प्रक्षालयेत्तेन ततः कण्डूः प्रशाम्यति ॥ ६ ॥ मुद्रपुष्पं सखदिरं पथ्याजातीफलं तथा । वृकीपूगं च संचूर्ण्य वस्त्रपूतं क्षिपेद्भगे ॥ ७ ॥ योनिर्भवति संकीर्णा न स्रवेच्च जलं ततः । कपिकच्छूभवम् मूलं क्वाथयेद्विधिना भवेत् ॥ ८ ॥ योनिः सङ्कीर्णतां याति क्वाथेनानेन धावनात् । पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥ ९ ॥ वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधनी । सुरामण्डोत्थितो धार्यः पिचुर्योनौ कफात्मनि ॥ १० ॥ कण्डूपैच्छिल्यसंस्रावशैथिल्यविनिवृत्तये । सुगन्धानां पदार्थानां कल्कचूर्णैः शृतैः कृतः ॥ ११ ॥ योनौ दौर्गन्ध्यशमनः पूयपैच्छिल्यभाजि च । सन्निपातसमुत्थानां कार्या योन्या यदा क्रियाः ॥११॥ साधारणा दशाङ्घ्रीश्रीमदाक्वाथपिचुर्हितः । जीरकद्वितयं कृष्णा सुपवी सुरभिर्वचा ॥ १३ ॥ वासकं सैन्धवश्चापि यवक्षारो यवानिका । एषां चूर्णं घृते किंचिद् भृष्ट्वा खण्डेन मोदकम् ॥ १४ ॥ कृत्वा खादेद्यथावह्नि योनिरोगाद्विमुच्यते । मूषकक्वाथसंसिद्धतिलतैलकृतः पिचुः ॥ नाशयेद्योनिरोगांस्तान्धृतो योनौ न संशयः ॥ १५ ॥ अथ त्रिफलादि घृतम् ॥ त्रिफलां द्वौ सहचरौ गुडूचीं सपुनर्नवाम् । शुकनासं हरिद्रे द्वे रास्नामेदाश-

---

१ (ख०) ससिन्धु । २ (ग०) विधिनाम्भसा । ३ (क०) शुकनासा ।

तावरीः ॥१॥ कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे । तत्सिद्धं पाययेन्नारीं योनिरोगप्रशान्तये ॥२॥ इति योनिव्यापद्रोगचिकित्सा ॥ अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा ॥ गैरिकाम्रास्थिजठररजन्यञ्जनकट्फलाः । पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः क्षौद्रसमन्वितैः ॥ १ ॥ त्रिफलायाः कषायेण सक्षौद्रेण च सेचयेत् । प्रमदायोनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते ॥२॥ आखोर्मांसं सपदि बहुधा सूक्ष्मखण्डीकृतं तत्तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतेन सम्यक् । तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना सत्यं व्रीडाजनकमबलायोनिकन्दं निहन्ति ॥३॥ इति योनिकन्दचिकित्सा ॥ इति योनिरोगाधिकारः ॥

॥ अथ स्त्रीगर्भरोगनिदानम् ॥

तत्र गर्भस्य स्रावपातयोर्निदानमाह ॥ भयाभिघातात्तीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् । गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥ १ ॥ अथ स्रावपातयोरवधिमाह ॥ आचतुर्थात्ततो मासात्प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः । ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥ १ ॥ अथ गर्भपातस्य दृष्टान्तं दर्शयति ॥ गर्भोऽभिघातविषमासनपीडनाद्यैः पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ॥१॥ इति गर्भस्रावपातयोर्निदानं माधवात् ॥ अथ भावप्रकाशाद् गर्भपातस्योपद्रवानाह ॥ प्रस्रंसमाने गर्भे स्याद्दाहः शूलश्च पार्श्वयोः । पृष्ठे रुक् प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गश्च जायते ॥ १ ॥ अथ गर्भस्य स्थानान्तरगमने चोपद्रवानाह ॥ स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन्प्रयात्यपि च जायते । आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्वेऽप्युपद्रवाः ॥ १ ॥ प्रसवोचिते काले यथा मूढो गर्भो भवति तदाह ॥ तत्र मूढगर्भस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह ॥ मूढं करोति पवनः खलु मूलगर्भं शूलं च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् । भुग्नेऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ॥१॥ तत्राष्टौ प्रकारानाह ॥ द्वारं निरुद्धशिरसा जठरेण कश्चित्कश्चिच्छरीरपरिवर्तनकुब्जदेहः । एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन तिर्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ॥१॥ पार्श्वापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चिदित्यष्टधा भवति गर्भगतिः प्रसूतौ ॥ २ ॥ सुश्रुतस्त्वष्टौ प्रकारान्तराण्याह ॥ कश्चिद्द्वाभ्यां सक्थिभ्यां योनिमुखं प्रपद्यते ॥१॥ कश्चिदाभुग्नैकसक्थ इतरेण सक्थ्ना ॥२॥ कश्चिदाभुग्नसक्थिशरीरः स्फिग्देशेन तिर्यग्गतः ॥३॥ कश्चिदुदरपार्श्वपृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायावतिष्ठते ॥४॥ अन्तःपार्श्वापवृत्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना ॥५॥ कश्चिदाभुग्नशिरा बाहुद्वयेन ॥६॥ कश्चिदाभुग्नमध्यो हस्तपादशिरोभिः ॥७॥ कश्चिदेकेन सक्थ्ना योनिद्वारं प्रतिपद्यते अपरेण पायुमिति ॥८॥ अथापराश्चतस्रो गतीराह ॥ सकीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीजस्तेषूर्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनौ । सङ्गी च यो भवति कीलकवत्सकीलो दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी ॥ गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो योनौ स्थितः सपरिघः परिघेण तुल्यः ॥ १ ॥ अथ परिघमाह ॥ परिघस्य लक्षणं भोजेऽपि पठ्यते तद्यथा ॥ योनिमावृत्य यस्तिष्ठेत्परिघो गोपुरं यथा । तथान्तर्गर्भमा-

यान्तं विद्यात्परिधसंज्ञितम् ॥ २ ॥ अथासाध्यमूढगर्भगर्भिण्योर्लक्षणमाह ॥ अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा। नीलोद्गतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥ १ ॥ अथ मृतस्य मूढगर्भस्य प्रतिपाद्यत्वात्कर्षणार्थं लक्षणमाह ॥ गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता। भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शूलश्चान्तर्मृते शिशौ ॥ १ ॥ अथ गर्भस्य मरणहेतुमाह ॥ मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः पृथग्विधैः। गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः ॥ १ ॥ अथापरमसाध्यगर्भिणीलक्षणमाह ॥ योनिसंवरणं सङ्गः कुक्षौ मक्कल्ल एव च। हन्युः स्त्रियं मूढगर्भो यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १ ॥ वातलान्यन्नपानानि ग्राम्यधर्मं प्रजागरम्। अत्यर्थं सेवमानाया गर्भिण्या योनिमार्गगः ॥ २ ॥ मातरिश्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृतिम्। कुरुते रुद्धमार्गत्वात्पुनरन्तर्गतोऽनिलः ॥ ३ ॥ निरुणद्ध्याशयद्वारं पीडयन् गर्भसंस्थितिम्। निरुद्धवदनोच्छ्वासो गर्भश्चाशु विपद्यते ॥ ४ ॥ उच्छ्वासरुद्धहृदयां नाशयत्यथ गर्भिणीम्। योनिसंवरणं नाम व्याधिमेनं प्रचक्षते ॥ अन्तकप्रतिमं घोरं नारभेत्तु चिकित्सितुम् ॥ ५ ॥ इति मूढगर्भनिदानम् ॥ अथ विकृताकृतिगर्भलक्षणमाह ॥ ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत्। आर्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥ १ ॥ मासि मासि विवर्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम्। कललं जायते तस्या वर्जितं पैतृकैर्गुणैः ॥२॥ सर्पवृश्चिककूष्माण्डविकृताकृतयश्च ये। गर्भास्त्वेति त्रयश्चैव ज्ञेयाः पापकृतो भृशम् ॥३॥ इति सुश्रुतात् ॥

॥ अथ स्त्रीगर्भरोगचिकित्सा ॥

तत्र गर्भस्य स्रावपातयोश्चिकित्सामाह ॥ गुर्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्मुहुः। तन्निरोधाय सा दुग्धमुत्पलादि शृतं पिबेत् ॥ १ ॥ उत्पलादिगणमाह ॥ उत्पलं नीलमारक्तं कल्हारं कुमुदं तथा। श्वेताम्भोजं च मधुकमुत्पलादिरयं गणः ॥ १ ॥ संशीलितो हरत्येव दाहं तृष्णात्हृदामयम्। रक्तं पित्तं च मूर्च्छां च तथा छर्दिमरोचकम् ॥२॥ लज्जालुर्धातकीपुष्पमुत्पलं मधु लोध्रकम्। जलस्थया स्त्रिया पीतं गर्भपातं निवारयेत् ॥ ३ ॥ पतन्तं स्तम्भयेद्गर्भं कुलालकरमृत्तिका। मधुच्छागीपयःपीता किं वा श्वेतापराजिता ॥ ४ ॥ पारावतमलः पीतस्त्र्यहं ताम्बूलवारिणा। गर्भिणी गर्भतो रक्तं स्तम्भयेन्निरुपद्रवम् ॥ ५ ॥ शर्कराबिसतिलं समांशकं माक्षिकेण सह भक्ष्यते यदा। नास्ति गर्भपतनोद्भवं भयं पापभीतिरिव तीर्थसेवया ॥ ६ ॥ कङ्कतीमूलमाबद्धं कुमारीसूत्रकैः समैः। कटिदेशे नितम्बिन्या गर्भपातं निवारयेत् ॥ ७ ॥ वेणुग्रन्थिकुलत्थानां हरिद्राजनितं शृतम्। देयं न्यूनदिने पाते गर्भिणीनां भिषग्वरैः ॥ ८ ॥ ह्रीबेरातिविषामुस्तामोचशक्रैः शृतं जलम्। दद्याद्गर्भे प्रचलिते प्रदरे कुक्षिरुज्यपि ॥ ९ ॥ अतः परं मासानुमासिकं वक्ष्यामः ॥ मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च। अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ १ ॥ वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा। अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ॥ २ ॥ बृहती द्वयकाश्मर्यक्षीरिशुङ्गास्त्वचो घृतम्। पृश्निपर्णी बला शिग्रु श्वदं-

ष्टा मधुपर्णिका ॥ ३ ॥ शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कसेरुमधुकं सिता । सप्तैतान्पयसा-योगानर्धश्लोकसमापितान् ॥ ४ ॥ क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् । कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धजैः ॥ ५ ॥ मूलैः शृतं प्रभुञ्जीत क्षीरं मासे तथाष्टमे । नवमे मधुकानन्तापयस्यासारिवाः पिबेत् ॥ ६ ॥ क्षीरं शुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्यादशमे हितम् । सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं सुरदारु च ॥ ७ ॥ क्षीरिकामुत्पलं दुग्धं समङ्गामूलकं शिवाम् । पिबेदेकादशे मासि गर्भिणी शूलशान्तये ॥ ८ ॥ सिता-विदारिकाकाकोलीक्षीरीकाश्च मृणालिकाः । गर्भिणी द्वादशे मासि पिबेच्छूलघ्नमौषधम् । एवमाप्यायते गर्भस्तीव्रा रुक् चोपशाम्यति ॥ ९ ॥ अथान्यच्च ॥ ग्रन्थान्तरे मासविशेषे गर्भवेदनाहरमौषधम् ॥ चलनं प्रथमे मासि गर्भस्य यदि जायते । औषधं च तदा देयं विचक्षणभिषग्वरैः ॥ १ ॥ मृद्वीका ज्येष्ठिका चैव चन्दनं रक्तचन्दनम् । गवां च पयसा पेयं स्थिरता जायते ध्रुवम् ॥ २ ॥ नीलोत्पलं सवालं च शृङ्गाटं च कसेरुकम् । शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोड्य तत्पिबेत् ॥ ३ ॥ एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति । द्वितीये मासि गर्भस्य चलनं च भवेद्यदि ॥ ४ ॥ पयसा च तदा पेयं मृणालं नागकेशरम् । तगरं कमलं बिल्वं कर्पूरेण समन्वितम् ॥ ५ ॥ अजाक्षीरेण तत्पिष्ट्वा क्षीरेणालोड्य पूर्ववत् । तृतीये मासि चलनं जायते गर्भजं यदि ॥ ६ ॥ पयसालोडितं पेयं शर्करानागकेशरम् । पद्मकं चन्दनं चैव वालकं पद्म-नालकम् ॥ ७ ॥ पिष्ट्वा शीतेन तोयेन क्षीरेणालोड्य तत्पिबेत् । एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥ ८ ॥ यदि गर्भस्य चलनं चतुर्थे मासि जायते । तृष्णाशूलविदाहैश्च ज्वरेण च निपीडनम् ॥ ९ ॥ क्षीरं च कदलीमूलमुत्पलं वालकं तथा । आलोड्य समभागेन पिबेद्रोगोपशान्तये ॥ १० ॥ पञ्चमे मासि गर्भस्य चलनं कुत्रचिद्भवेत् । दध्ना च मधुना पेयं दाडिमीपत्रचन्दनम् ॥ ११ ॥ नीलोत्पलं मृणालं च कौलीक्षीरं[1] तथैव च । केशरम् पद्मकं चैव तोयेनालोड्य तत्पिबेत् ॥ १२ ॥ एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति । षष्ठे मासि तु गर्भस्य चलता जायते यदा ॥ १३ ॥ गैरिका गोमयम् भस्म कृष्णा मृत्स्ना तथैव च । एतेषां साधितम् प्राज्ञभिषजा च मृतं तदा ॥ १४ ॥ पेयं शीतं परं साकं सितया चन्दनेन च । सप्तमे मासि गर्भस्य चलनं जायते यदा ॥ १५ ॥ उशीरं गोक्षुरघनः समङ्गा नागकेशरम् । सपद्मकं समधुना[2] पाययेच्च विचक्षणः ॥ १६ ॥ अष्टमे मासि चलनं गर्भजं यदि जायते । लोध्रमागधिका-चूर्णम् मधुना पयसा पिबेत् ॥ नवमे सुप्रसूतिः स्यादेवं गर्भस्य पोषणम् ॥ १७ ॥ इति गर्भस्रावपातादिचिकित्सा ॥ अथ गर्भपातस्योपद्रवाणां चिकित्सा ॥ स्निग्धशीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु[3] समाचरेत् । कुशकाशोरुबूकाणाम् मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥ १ ॥ शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् । श्वदंष्ट्रामधुकद्राक्षाम्लानैः सिद्धं पयः पिबेत् ॥ २ ॥ शर्करामधुसंयुक्तं गुर्विणीवेदनापहम् । मृत्कोष्ठगारिका गेहसम्भवा नवमृत्तिका ॥ ३ ॥ समङ्गा धातकीपुष्पं गैरिकं च रसाञ्जनम् । तथा सर्जरसश्चैतान्य-

---

१ (च०) कौन्तीक्षीरीम् । २ (च०) समधुरम् । ३ (च०) वातादिषु ।

पालभं विचूर्णयेत् ॥ ४ ॥ तच्चूर्णम्मधुना लिह्यात्नारी प्रदरशान्तये । कसेरूत्पलशृङ्गाटकल्कं वा पयसा पिबेत् ॥ ५ ॥ पक्वं बचारसोनाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् । आनाहेषु पिबेद् दुग्धं गुर्विणी सुखिनी भवेत् ॥ ६ ॥ तृणपञ्चकमूलानां कल्केन विपचेत्पयः । तत्पयो गुर्विणी पीत्वा मूत्रसङ्गाद्विमुच्यते ॥७॥ शालीक्षुकुशकाशैः स्याच्छरेण तृणपञ्चकम् । एषां मूलं तृषादाहपित्तासृङ्मूत्रसङ्गहृत् ॥ ८ ॥ कसेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्गपर्णीमधुकं सशर्करम् । सशूलगर्भास्तुतिपीडिताबला पयोविमिश्रम् पयसान्नभुक् पिबेत् ॥९॥ इति गर्भपातोपद्रवचिकित्सा ॥ अथ गुर्विण्या रोगाणां चि० ॥ मधूकचन्दनोशीरसारिवायष्टिपद्मकैः । शर्करामधुसंयुक्तः कषायो गर्भिणीज्वरे ॥१॥ चन्दनं सारिवालोध्रमृद्वीकाशर्करान्वितम् । क्वाथं कृत्वा प्रदद्याच्च गर्भिणीज्वरशान्तये ॥२॥ पयस्यासारिवापाठातोयतोयदनागरैः । शृतं शीतम् पिबेद्वारि गर्भिणीज्वरवारणम् ॥ ३ ॥ मृद्वीकापद्मकोशीरश्रीपर्णीचन्दनं तथा । मधुकं च पयस्या च सारिवामलकं तथा ॥ ४ ॥ पित्तज्वरहरः क्वाथो गर्भिणीनां प्रशस्यते । पीतं विश्वमजाक्षीरैर्नाशयेद्विषमज्वरम् ॥ ५ ॥ ह्रीबेरारलुरक्तचन्दनबलाधान्याकवत्सादनीमुस्तोशीरयवासपर्पटविषाक्वाथं पिबेद्गुर्विणी । नानावर्णरुजातिसारकगदे रक्तस्रुतौ वा ज्वरे योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्यामयेपूत्तमः ॥ ६ ॥ ज्वरातिसारे गर्भिण्याः शस्तं सामे सशोणिते । समङ्गामधुकं लोध्रं फाणितं शर्करान्वितम् ॥७॥ प्रवाहिकायां गर्भिण्याः शस्तं सामे सशोणिते । आम्रजम्बूत्वचः क्वाथैर्लेहयेल्लाजसक्तुकम् ॥ ८ ॥ अनेन लीढमात्रेण गर्भिणी ग्रहणीं जयेत् । शुण्ठीबिल्वकषायं तु यवसक्तुसमन्वितम् ॥ ९ ॥ गर्भिणीं पाययेद्वैद्यश्छर्द्यतीसारनाशनम् । पृश्नीपर्णी बलावासानिर्यूहोरक्तपित्तजित् ॥१०॥ गर्भिण्याः कामलाशोफश्वासकासज्वरापहः । कुस्तुम्बरीणां कल्के तु तण्डुलोदकसंयुतम् ॥ ११ ॥ पिबेत्सशर्करं हृद्यं गर्भिणीछर्दिवारणम् । बिल्वमज्जा च लाजाम्बु पिबेच्छर्दिषु गर्भिणी ॥ १२ ॥ भार्गीशुण्ठीकणाचूर्णं गुडेन श्वासकासनुत् । अजमोदा नागरं च पिप्पली जीरकं समम् ॥ १३ ॥ तच्चूर्णं सगुडक्षौद्रं गर्भिण्या वह्निदीपनम् । बिल्वाग्निमन्थपक्वं वा पाटल्या नागरेण वा ॥१४॥ सिद्धमम्बु पिबेच्छीतं गर्भिणी वातरोगनुत् । चन्दनं मधुकोशीरं नागपुष्पं तिलास्तथा॥१५॥अजशृङ्गी च मञ्जिष्ठा रविमूलं पुनर्नवा । श्रेष्ठः शोफहरो लेपो गर्भिणीनां विशेषतः॥१६॥ इति गुर्विणीरोगाणां चिकित्सा ॥ अथ वातशुष्कस्य गर्भस्य चिकित्सा ॥ गर्भो वातेन संशुष्को नोदरं पूरयेद्यदि । सा बृंहणीयैः संसिद्धं दुग्धं मांसरसं पिबेत् ॥ १ ॥ शुक्रार्तवमजाताङ्गं प्रत्यङ्गं मारुतार्दितम् । त्यक्तं जीवेन तत्तस्मात्कथितं चावतिष्ठते ॥ २ ॥ शुक्रार्तवार्द्रको वायुरुदराध्मानकृद्भवेत् । कदाचिच्चेत्तदाध्मानं स्वयमेवापैतेत्तराम् ॥ ३ ॥ नैगमेयेन गर्भोऽयं हतो लोकध्वनिस्तथा । स चापि गर्भो भवति

१ (च०) शृतम् । २ (च०) बिल्वमज्जोत्पलानां तु । ३ (च०) शुक्रार्तवादिको । ४ (च०) स्वयमेव करोत्यसौ (प्रशाम्यति) इत्यपि पाठान्तरम् ।

लोके नागोदराह्वयः ॥ धान्यकुट्टनमुख्या स्याच्चिकित्सा तूभयोरपि ॥ ४ ॥ अथ प्रसवमासमाह ॥ नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते । एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥ १ ॥ अथ च प्रसवमासमतिक्रम्य स्थायिनि गर्भे चिकित्सामाह ॥ वातेन गर्भसङ्कोचात्प्रसूतिसमयेऽपि या । गर्भं न जनयेन्नारी तस्याः शृणु चिकित्सितम् ॥ १ ॥ कुट्टयेन्मुशलेनैषा कृत्वा धान्यमुलूखले । विषमं चासनं यानं सेवेत प्रसवार्थिनी ॥ २ ॥ अथ काले प्रसवविलम्बे चिकित्सामाह ॥ प्रसवस्य विलम्बे तु धूपयेदभितो भगम् । कृष्णसर्पस्य निर्मोकैस्तथा पिण्डीतकेन वा ॥ १ ॥ तन्तुना लाङ्गलीमूलं बध्नीयाद्धस्तपादयोः । सुवर्चलां विशल्यां वा धारयेदाशु सूतये ॥२॥ कृष्णा वचा चापि जलेन पिष्टा सैरण्डतैला खलु नाभिलेपात् । सुखप्रसूतिं कुरुतेऽङ्गनानां निपीडितानां बहुभिः प्रमादैः ॥ ३ ॥ मातुलुङ्गस्य मूलं तु मधुकं संयुतं तथा । घृतेन सहितं पीत्वा सुखं नारी प्रसूयते ॥ ४ ॥ इक्षोरुत्तरमूलं निजतनुमानेन तन्तुना बद्ध्वा । कटिविषये गर्भवती सुखेन सूते विलम्बितेनापि ॥ ५ ॥ तालस्य चोत्तरं मूलं स्वप्रमाणेन तन्तुना । बद्ध्वा कट्यां तु नियतं सुखं नारी प्रसूयते ॥ ६ ॥ प्रत्यक्पुष्प्याः पारिभद्रस्य यद्वा मूलं यद्वा काकजङ्घासमुत्थम् । कट्यां बद्धं योषितां संप्रसूतिं योगे युक्त्या संहृतं साधु कुर्यात् ॥७॥ इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि । उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ ८ ॥ इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं विमुञ्चतु स्त्रि । तदनलपवनार्कवासवास्ते सहलवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥९॥ मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्येण रश्मयः । मुक्तः सर्वभयाद्गर्भ एहि मा चिर माचिरम् (स्वाहा) ॥१०॥ जलं च्यावनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् । पीत्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभयत्रिंशकम् ॥११॥ कलारसाष्टभिः पक्षदिगष्टादशभिः क्रमात् । अर्कैश्च भुवनैर्वेदैरुभयत्रिंशकं भवेत् ॥१२॥ हिमवद्दक्षिणे पार्श्वे सुरसा नाम यक्षिणी । तस्या नूपुरशब्देन विशल्या भव गर्भिणि ॥ १३ ॥ इमं श्लोकं पठित्वा तु क्षिपेदक्षतपञ्चकम् । गर्भिण्युपरि सद्यः सा गर्भं मुञ्चति गर्भिणी ॥ १४ ॥ इति काले प्रसवविलम्बे चिकित्सा ॥ अथ मूढगर्भस्य चिकित्सामाह ॥ याभिः सङ्कटकाले वैद्यैर्नार्यः प्रसाविताः सम्यक् । लब्धं यशः समग्रास्ता एवातः क्रिया कुर्युः ॥ १ ॥ गर्भे जीवति मूढं तु गर्भं यत्नेन निर्हरेत् । हस्तेन सर्पिषाक्तेन योनेरन्तर्गतेन सा ॥ मृते तु गर्भे गर्भिण्या योनौ शस्त्रं प्रवेशयेत् ॥२॥ शस्त्रशास्त्रार्थविदुषी लघुहस्ता भयोज्झिता । सचेतनं तु शस्त्रेण न कथंचन दारयेत् ॥ ३ ॥ स दार्यमाणो जननीमात्मानं चापि मारयेत् । नोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्तमपि पण्डितः ॥ स चाशु जननीं हन्ति प्रभूतास्रं यथा पशुम् ॥ ४ ॥ अथ च्छेदनप्रकारः ॥ यद्यदङ्गं हि गर्भस्य योनौ सज्जति तद्भिषक् । सम्यग् विनिर्हरेच्छित्त्वा रक्षेन्नारीं प्रयत्नतः ॥ १ ॥ एवं विहृतशल्यां तां सिञ्चेदुष्णेन वारिणा । ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्नेहं निधापयेत् ॥ एवं मृद्वी भवेद्योनिस्तच्छूलं चोपशाम्यति ॥ २ ॥ अथ प्रसूताया योनौ क्षतादेस्तु

१ (च०) चादनम् ।

चिकित्सितम् ॥ तुम्बीपत्रं तथा लोध्रं समभागं तु पेषयेत् । तेन लेपो भगे कार्यः शीघ्रं स्याद्योनिरक्षता ॥ १ ॥ पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् । योनौ प्रलिप्तं मधुना गाढीकरणमुत्तमम् ॥ २ ॥ प्रसूता वनिता वृद्धकुक्षिह्रासाय संपिबेत् । प्रातर्मथितसंमिश्रां त्रिःसप्ताहात्कणाजटाम् ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ अथ वङ्गसेनात् ॥ आसुरीहिङ्गुसिन्धूत्थं काञ्जिकेनावलोडितम् । गर्भाशये मृतं गर्भं पातयेत्पानयोगतः ॥ १ ॥ आलोड्य काञ्जिकैर्घोटीपुरीषं वस्त्रगालितम् । ससिन्धूत्थासुरीतैलं विषमागतगर्भनुत् ॥ २ ॥ परूषकशिफालेपः स्थिरामूलकृतोऽथ वा । नाभिबस्तिभगाद्येषु मूढगर्भापकर्षणः ॥ ३ ॥ इति मूढगर्भचिकित्सा ॥

॥ अथ प्रसूताया उदरस्थापरोपद्रवानाह ॥

प्रसूताया न पतिता जठरादपरा यदि । तदा सा कुरुते शूलमाध्मानं वह्निमन्दताम् ॥ १ ॥ अथ तच्चिकित्सा ॥ केशवेष्टितयाङ्गुल्या तस्याः कण्ठं प्रवर्षयेत् । निर्मोककटुकालाबुकृतवेधनसर्षपैः ॥ १ ॥ चूर्णितैः कटुतैलाक्तैर्धूपयेदभितो भगम् । लाङ्गलीमूलकल्केन पाणिपादतलानि हि । प्रलिम्पेत्सूतिका योषिदपरापातनाय वै ॥२॥ हस्तं छिन्ननखं स्निग्धं सूतीयोनौ शनैः क्षिपेत् । अपरां तेन हस्तेन जनयित्री विनिर्हरेत् ॥ ३ ॥ इत्यपरापातनविधिः ॥

॥ अथ सूतिकारोगाधिकारः ॥

पृथिव्यां पतिते वत्से योनौ पिण्डनमिष्यते । अप्रवेशो यथा वायोस्तथा संरक्षणक्रिया ॥ १ ॥ वायुः प्रकुपितः कुर्यात्संरुद्ध्य रुधिरं च्युतम् । सूताया हृच्छिरोवस्तिशूलं मक्कल्लसंज्ञितम् ॥ २ ॥ अथ मक्कल्लस्य चिकित्सा ॥ संचूर्णितं यवक्षारं पिबेत्कोष्णेन वारिणा । सर्पिषा वा पिबेन्नारी मक्कल्लस्य निवृत्तये ॥ १ ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली । नागरं चित्रकं चव्यं रेणुकैलाजमोदिकाः ॥ २ ॥ सर्षपो हिङ्गु भार्गी च पाठेन्द्रयवजीरकाः । महानिम्बश्च मूर्वा च विषा तिक्ता विडङ्गकम् ॥३॥ पिप्पल्यादिगणो ह्येष कफमारुतनाशनः । गुल्मशूलज्वरहरो दीपनश्चामपाचनः ॥ ४ ॥ क्वाथमेषां पिबेन्नारी लवणेन समन्वितम् । मक्कल्लशूलगुल्मघ्नं कफानिलहरं परम् ॥ ५ ॥ त्रिकटुकचातुर्जातककुस्तुम्बरुचूर्णसंयुक्तम् । खादेद्गुडं पुराणं नित्यं नारी मक्कल्लदलनाय ॥ ६ ॥ शोणं बोलं सघृतं सगुडं गुटकीकृतं गिलितम् । मक्कल्लाभिधशूलं हन्ति समूलं सशोणितातङ्कम् ॥ ७ ॥ हिङ्गुशुद्धं ससर्पिष्कं भुक्तं मक्कल्लशूलनुत् ॥८॥ इति मक्कल्लचिकित्सा ॥ अथ प्रसूताया हितान्याह ॥ प्रसूता युक्तमाहारं विहारं च समाचरेत् । व्यायामं मैथुनं क्रोधं शीतसेवां च वर्जयेत् ॥ १ ॥ मिथ्याचारात् सूतीकाया यो व्याधिरुपजायते । स कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा भवेत्पथ्यं समाचरेत् ॥ २ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ अथ सूतिकारोगनिदानम् ॥

मिथ्योपचारात् सङ्क्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् । सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते ॥ १ ॥ अङ्गमर्दो ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता । शोफः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ २ ॥ ज्वरादीनां रोगविशेषाणां निदानविशेषमाह ॥ ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः । तन्द्रारुचिप्रसेकाद्याः वातश्लेष्मसमुद्भवाः ॥१॥ कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः । ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः॥२॥अथ सूतिकारोगचिकित्सामाह॥ सूतिकारोगशान्त्यर्थे कुर्याद्वातहरीं क्रियाम् । दशमूलकृतं क्वाथं कोष्णं दद्याद् घृतान्वितम् ॥१ ॥ अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्चमूलकं जलदः । शृतशीतं मधुयुक्तं शमयत्यचिरेण सूतिकातङ्कम् ॥ २ ॥ अथ देवदार्वादिः ॥ देवदारु वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् । भूनिम्बः कट्फलं मुस्तं तिक्ता धान्यं हरीतकी ॥१॥ गजकृष्णा सदुःस्पर्शा गोक्षुरो धन्वयासकः । बृहत्यतिविषा छिन्ना कर्कटी कृष्णजीरकम् ॥ २ ॥ समभागान्वितैरेतैः सिन्धुरामठसंयुतम् । क्वाथमष्टावशेषं तु प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम् ॥३॥ शूलकासज्वरश्वासमूर्च्छाकम्पशिरोऽर्तिभिः । युक्तं प्रलापतृड्दाहतन्द्रातीसारवान्तिभिः ॥ ४ ॥ निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोद्भवम् । कषायो देवदार्व्यादिः सूतायाः परमौषधम् ॥ ५ ॥ अथ निर्गुण्ड्यादिक्वाथः ॥ संयोजितो दलितया कणया कवोष्णो निर्गुण्डिकालशुननागरजः कषायः । पीतो निहन्ति कफमारुतकोपजातं सूत्यामयं सकलमेव सुदुस्तरं च ॥१॥ अथ सहचरादिः ॥ सहचरकुलत्थपुष्करदारुनिशादारुवेतसक्वाथः । पीतः सहिङ्गुलवणः शमयति शूलज्वरौ सूत्याः ॥ १ ॥ अथ पञ्चमूलादिः ॥ पञ्चमूलस्य वा क्वाथं तप्तलोहेन सङ्कृतम् । सूतिकारोगनाशाय पिबेद्वा तद्युतां सुराम् ॥१॥ अथ पञ्चजीरकपाकः ॥ जीरकं स्थूलजीरश्च शतपुष्पाद्वयं तथा । यवानी चाजमोदा च धान्यकं मेथिकापि च ॥ १ ॥ शुण्ठी कृष्णा कणामूलं चित्रकं हपुषापि च । विदारीफलचूर्णं तु कुष्ठं कम्पिल्लकं तथा ॥ २ ॥एतानि पलमात्राणि गुडं पलशतं मतम् । क्षीरं प्रस्थद्वयं दद्यात्सर्पिषः कुडवं तथा ॥ ३ ॥ पञ्चजीरकपाकोऽयं प्रसूतानां प्रशस्यते । युज्यते सूतिकारोगे योनिरोगे ज्वरे क्षये ॥ कासे श्वासे पाण्डुरोगे कार्श्ये वातामयेषु च ॥४॥ इति पञ्चजीरकपाकः ॥ अथ सौभाग्यशुण्ठी ॥ आज्यस्याञ्जलियुग्मपत्रपयसः प्रस्थद्वयं खण्डतः पञ्चाशत्पलमत्र चूर्णितमथ प्रक्षिप्यते नागरम् । प्रस्थार्धं गुडवद्विपाच्य विधिना मुष्टित्रयं धान्यकान्मिस्याः पञ्चपलं पलं कृमिरिपोः साजाजिजीरादपि ॥ १ ॥ व्योषाम्भोददलोरगेन्द्रसुमनः सद्राविडानां[1] पलं पक्वं नागरखण्डसंज्ञकमिदं सौभाग्यदं योषिताम् । तृट्छर्दिज्वरदाहशोषशमनं सश्वासकासापहं प्लीहव्याधिविनाशनं कृमिहरं मन्दाग्निसन्दीपनम् ॥२॥ इति सौभाग्यशुण्ठी ॥अन्यच्च॥ नागरं कणशः कृत्वा प्रस्थमात्रं भिषग्वरः । अजादुग्धाढकद्वन्द्वे विपचेन्मन्दवह्निना ॥ १ ॥ घनीभूते तु पयसि तस्माच्छुण्ठीं समुद्धरेत् । अतिसूक्ष्मं विनिष्पिष्य शोषयेदातपे खरे

1 (च०) सद्राविडानाम् ।

॥ २ ॥ घृतमानीं समावाप्य तद्दुग्धं तु पुनः पचेत् । यावत्पिण्डत्वमायाति ततस्तत्र विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ चातुर्जातं तुगाक्षीरं धान्यकं जीरकद्वयम् । मिशिमाकङ्कुकं शुण्ठीं लवङ्गं च शतावरीम् ॥ ४ ॥ तालमूलीत्रिकटुकं कपिकच्छू च षट्कटु । जातीफलं जातिपत्रीं शृङ्गाटं वृद्धदारुकम् ॥५॥ त्रिवृतापत्रबीजं च त्रिफला च बलात्रयम् । जलं सेव्यं वाजिगन्धा चन्दनागरुकारवी.॥ ६ ॥ कङ्कोलमजगन्धां च द्राक्षामाक्षोटवारिजे । अजमोदं च बादामं नारीकेलगतं तथा ॥ ७ ॥ कर्पूरमभ्रकं लोहं वङ्गताम्रं शिलाजतु । स्वर्णमाक्षिकमप्येतत्प्रत्येकं कर्षमात्रकम् ॥८॥ चूर्णीकृत्य क्षिपेत्तत्र पाणिभ्यां मर्दयेद् दृढम् । ततः खण्डतुलां पक्त्वा तथा तत्र क्रियां चरेत् ॥९॥ खण्डनागरकं नाम्ना भैषज्यमिदमुत्तमम् । यथाबलमिदं खादेत् प्रातः सायं च भेषजम् ॥१०॥ स्त्रीणामतिहितं नात्र पथ्यापथ्यविचारणा । क्षये पाण्डौ ज्वरे कासे श्वासे मन्दानले तथा ॥११॥ सङ्ग्रहण्यां रक्तगुल्मे प्रदरे सोमरोगके । दुग्धक्षये मूत्रकृच्छ्रे कामलायां गलग्रहे ॥ १२ ॥ पित्तरोगेषु सर्वेषु वातपित्तगदेषु च । सूतिकापवनव्याधौ शस्तमेतन्न संशयः ॥ १३ ॥ अश्विभ्यां पूर्वमुदितः सेव्यो योगोऽयमुत्तमः । एषा सौभाग्यदा शुण्ठी स्त्रीणां पुत्रप्रदा शुभा ॥ १४ ॥ इति द्वितीयसौभाग्यशुण्ठीपाकः ॥ अथान्यच्च नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलविंशतिः । क्षीराढकेन संयुक्तं खण्डस्यार्धतुलां पचेत् ॥ १ ॥ शताह्वाजीरकव्योषत्रिसुगन्धियवानिकाः । कारवीमिसिचव्याग्निमुस्तानां च पलं पलम् ॥ २ ॥ लेहीभूतमिदं सिद्धं घृतभाण्डे निधापयेत् । तद्यथाग्निबलं खादेत्सूतिका तु विशेषतः ॥ ३ ॥ बल्यं वर्ण्यं तथा पुष्ट्यं वलीपलितनाशनम् । वयसः स्थापनं हृद्यं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ ४ ॥ आमवातप्रशमनं सौभाग्यकरमुत्तमम् । मक्कल्लशूलशमनं सूतिकारोगनाशनम् ॥ ५ ॥ इति तृतीयसौभाग्यशुण्ठी ॥ अथ प्रतापलङ्केश्वरो रसः ॥ एकेन्दुचन्द्रानलवार्धिदन्तीकलैकभागं क्रमशो विमिश्रम् । सूताभ्रगन्धोषणलोहशङ्खवन्योत्पलाभस्मविषं च पिष्टम् ॥१॥ प्रसूतिवातेऽनिलदन्तबन्धे सार्द्राम्भसा वल्लमथुष्य लिह्यात् । वातामये श्लेष्मगदेऽर्शसि स्यात्पुरामृतार्द्रात्रिफलायुतोऽयम् ॥ २॥ सशृङ्गबेरद्रव एष हन्ति ससन्निपातं ज्वरमुग्ररूपम् । निजानुपानैर्निजपथ्ययुक्तः प्रतापलङ्केश्वरनामधेयः ॥ ३ ॥ सूतः प्रयुक्तो गिरिराजपुत्र्या* ॥ इति प्रतापलङ्केश्वरः ॥ अथ प्रसूताया नियमसमयावधिमाह ॥ सर्वतः परिशुद्धा स्यात्स्निग्धपथ्याल्पभोजना । स्वेदाभ्यङ्गपरा नित्यं भवेन्मासमतन्द्रिता ॥ १ ॥ प्रसूता सार्धमासान्ते दृष्टे वा पुनरार्तवे । सूतिका नाम हीना स्यादिति धन्वन्तरेर्मतम् ॥ २ ॥ उपद्रवैर्विशुद्धां च विज्ञाय वरवर्णिनीम् । ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः परिहारं विसर्जयेत् ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ इति सूतिकारोगचिकित्सा ॥

॥ अथ स्तनरोगस्य निदानपूर्विकां चिकित्सामाह ॥

सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा दोषः प्राप्य स्तनौ स्त्रियाः । रक्तं मांसं च सन्दूष्य स्तनरो-

---

* अयंश्लोकस्तु एक चरणः

१ (च०) स्त्रीग्रहण्याम् ।

गाय कल्पते ॥१॥ स्तनरोगाणामतिदेशेन लक्षणान्याह ॥ पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना । लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ २ ॥ इति स्तनरोगनिदानम् ॥ अथ स्तनरोगचिकित्सा ॥ शोथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्यद्विद्रधावभिहितं बहुधा विधानम् । आमे विदह्यति तथैव गते च पाकं यस्याः स्तनौ सततमेव च निग्रहीतौ ॥१॥ पित्तघ्नानि तु शीतानि द्रव्याण्यत्र प्रयोजयेत् । जलौकाभिर्हरेद्रक्तं ततस्तनावुपनाहयेत् ॥२॥ लेपो विशालामूलेन हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम् । निशाकनककल्काभ्यां लेपः प्रोक्तः स्तनार्तिहा ॥३॥ लेपान्निहन्ति मूलं स्तनरोगं वन्ध्यकर्कोट्याः । निर्वाप्य तप्तलोहं सलिले तद्वा पिबेत्तत्र ॥४॥ इति स्तनरोगचिकित्सा ॥

॥ अथ क्षीरदोषनिदानम् ॥

उक्तं सुश्रुते । रक्तप्रसादो मधुरः पक्वाहारनिमित्तजः । कृत्स्नदेहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते ॥ १ ॥ माधवेनाप्युक्तम् । गुरुभिर्विविधैरन्नैर्दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् । क्षीरं धात्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥२॥ कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम् । कट्वम्ललवणं पीतराजिमत्पित्तसंज्ञितम् ॥ ३ ॥ कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सुपिच्छिलम् । द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं विद्यात्सर्वलिङ्गं त्रिदोषजम् ॥ ४ ॥ अथाविकृतस्तन्यमाह ॥ अदुष्टं चाम्बुनिक्षिप्तमेकीभवति पाण्डुरम् । मधुरं चाविवर्णं च तत्प्रसन्नं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥ इति क्षीरदोषनिदानम् ॥ अथ तच्चिकित्सा ॥ तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलीं त्र्यहं पिबेत् । वातव्याधिहरं सर्पिः पीत्वा मृदु विरेचयेत् ॥ १ ॥ पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम् । धात्री कुमारश्च पिबेत्काथयित्वा सशर्करम् ॥२॥ कफदुष्टे घृतं पेयं यष्टीसैन्धवसंयुतम् । राढपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ ३ ॥ सुखमेवं वमेद् बालः कफकोपश्च शाम्यति । द्वन्द्वदुष्टं द्वियोगाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां विशोधयेत् ॥ ४ ॥ स्तन्ये त्रिदोषसन्दुष्टे शकृदामजलोपमम् । नानावर्णरुजं चार्थं विबन्धमुपवेश्यते ॥ ५ ॥ पाठा मूर्वा च भूनिम्बदारुशुण्ठीकलिङ्गकाः । सारिवानततिक्ताख्यं तच्च स्तन्यविशोधनम् ॥ ६ ॥ इति क्षीरदोषविशुद्धिचिकित्सा ॥ अथ स्तन्यजननविधिः ॥ भूमिकूष्माण्डमूलस्य क्षीरपिष्टस्य या रसम् । पिबेत्सशर्करं तस्याः क्षीरं बहु विवर्धते ॥ १ ॥ शतावरी क्षीरपिष्टा पीता स्तन्यविवर्धनी । कवोष्णं कणया पीतं क्षीरं क्षीरविवर्धनम् ॥ २ ॥ वनकार्पासकेक्षूणां मूलं सौवीरकेण वा । विदारिकन्दं सुरया पिबेद्वा स्तन्यवर्धनम् ॥ ३ ॥ अथ वज्रकाञ्जिकम् ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यं शुण्ठी यवानिका । जीरके द्वे हरिद्रे द्वे बिडं सौवर्चलं तथा ॥ १ ॥ एतैरेवौषधैः पिष्टैरारनालं विपाचयेत् । तद्यथाग्निबलं पीत्वा प्रसूता सुखमश्नुते ॥ २ ॥ आमवातहरं वृष्यं कफघ्नं वातनाशनम् । तद्वज्रकाञ्जिकं नाम्ना स्त्रीणामग्निविवर्धनम् ॥ मक्कल्लशूलशमनं परं क्षीरविवर्धनम् ॥ ३ ॥

---

१ (च०) पित्तमृष्टे । २ (च०) नचों । ३ (च) विबद्ध—।

इति वज्रकाञ्जिकम्॥ इति स्तन्यजननविधिः॥ अथ पथ्यापथ्यम्॥ यत्पथ्यं यदपथ्यं च रक्तपित्तेषु कीर्तितम्। प्रदरेऽपि यथादोषं तत्तु नारी रुजि त्यजेत् ॥१॥ वातव्याधिमतां पथ्यापथ्यं च यदुदीरितम्। योनिव्यापत्सु सर्वासु तद्विद्यात्तु यथाक्रमम्॥ २॥ शालयः षष्टिका मुद्रा गोधूमा लाजसक्तवः। नवनीतं घृतं क्षीरं रसाला मधु शर्करा। पनसं कदलं धात्री द्राक्षाम्लं स्वादु शीतलम्॥ ३॥ कस्तूरी चन्दनं माला कर्पूरमनुलेपनम्। चन्द्रिका स्नानमभ्यङ्गा मृदुशय्या हिमानिलः॥ ४॥ सन्तर्पणं प्रियाश्लेषो विहाराश्च मनोरमाः। प्रियंकरं चान्नपानं गर्भिणीनां हितं सदा॥ ५॥ इति पथ्यम्॥ स्वेदनं वमनं क्षारं कदन्नं विषमाशनम्। अपथ्यमिदमुद्दिष्टं गुर्विणीनां महर्षिभिः॥ १॥ सूतिकाख्येषु रोगेषु वातश्लेष्मोद्भवेषु च। तत्र रोगानुकल्पेन पथ्यापथ्यानि निर्दिशेत् ॥२॥ इति पथ्यापथ्यम्॥ इति स्त्रीरोगाधिकारः॥

॥ अथ बालरोगाधिकारः ॥

[1]तत्र बालरोगाणां निदानानि लक्षणानि चाह॥ धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा। दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥१॥ मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रयः। दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः॥ २॥ वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन्वातगदातुरः। क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुतः॥ ३॥ स्विन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान्। तृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥४॥ कफदुष्टं पिबन्क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान्।[2] निद्रार्दितो जडः शूनवक्त्रोऽक्षिश्छर्दनः शिशुः॥[3]॥ अथ शिशोर्वक्तुमक्षमस्यान्तर्गतवेदनाज्ञानोपायमाह॥ शिशोस्तीव्रामतीव्रां च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम् ॥१॥ अथ कुकूणकमाह॥ कुकूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि। जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरं च स्रवेन्मुहुः ॥१॥ शिशुः कुर्याल्ललाटाक्षिकण्ठनासावघर्षणम्। शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः॥ २॥ अथ पारिगर्भिकमाह॥ मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि। श्वासाग्निसादवमथुतन्द्राकासारुचिभ्रमैः॥ १॥ युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम्। रोगं परिभवाख्यं च तत्र युञ्जीत दीपनम्॥ २॥ अथ तालुकण्टकमाह॥ तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम्। तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते॥ १॥ तालुपाते स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम्। तृडक्षिकण्ठास्यरुजो ग्रीवादुर्धरता वमिः॥ २॥ अथ महापद्ममाह॥ विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो शीर्षवस्तिजः। पद्मवर्णो महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः ॥१॥ शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत्। क्षुद्ररोगे च कथिते अजगल्यहिपूतने ॥२॥ अथान्येऽपि विकारा बालानां भवन्ति तानतिदेशेनाह॥ ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः। बालदेहेऽपि ते तद्वज्ज्ञेयाः स्युः कृशलैरिह ॥१॥ अथ दन्तोद्भेदकान् रोगानाह॥ दन्तोद्भेदः शिशोः सर्वरोगाणां कारणं

१ (ख०) मधुलेपनम्। २ (ख०) स्निग्धः। ३ (ख०) शूनः शुक्लाक्ष—। ४ (ख०) कूट। ५ (ख०) कास। ६ (ख०) कार्श्या—।

स्मृतः । विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजाः॥ अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते॥१॥ इति बालरोगनिदानलक्षणानि॥अथ ग्रहग्रस्तबालरोगोपक्रमः॥बालग्रहा अनाचारात्पीडयन्ति शिशुं यतः । तस्मात्तदुपसर्गेभ्यो रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥१॥ अथ बालग्रहाणां नामान्याह ॥ स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च । शकुनी रेवती चैव पूतना गन्धपूतना ॥ १ ॥ पूतना शीतपूर्वा च तथैव मुखमण्डिका । नवमो नैगमेयश्च प्रोक्ता बालग्रहा अमी ॥२॥ अथ सामान्यग्रहदुष्टानां बालनां लक्षणान्याह ॥ क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्त्रस्यति रोदिति । नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥१॥ ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत्कूजति जृम्भति। भ्रुवौ क्षिपति दन्तोष्ठं फेनं वमति चासकृत् ॥२ ॥ क्षामोऽतिनिशि जागर्ति शूनाङ्गो भिन्नविट्स्वरः । मांसशोणितगन्धिश्च न चाश्नाति यथा पुरा ॥ ३ ॥ दुर्बलो मलिनाङ्गश्च नष्टसंज्ञोऽपि जायते । सामान्यग्रहदुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम्॥४॥अथ विशिष्टग्रहदुष्टानां लक्षणान्याह ॥ तत्रादौ स्कन्दग्रहस्य लक्षणमाह ॥ एकनेत्रस्य गात्रस्य स्रावः स्यन्दनकम्पनम् । ऊर्ध्वदृष्ट्या निरीक्षेत वक्रास्यो रक्तगन्धिकः ॥१॥ दन्तान् खादति वित्रस्तः स्तन्यं नैवाभिनन्दति । स्कन्दग्रहगृहीतानां रोदनं चाल्पमेव च ॥ २ ॥ अथ स्कन्दापस्मारग्रहस्य लक्षणम् ॥ नष्टसंज्ञो वमेत्फेनं संज्ञावानतिरोदिति । पूयशोणितगन्धित्वं स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ १ ॥ अथ शकुन्या लक्षणमाह ॥ स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः सास्रावव्रणपरिपीडितः समन्तात् । स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥ १ ॥ अथ रेवतीग्रहलक्षणम् ॥ व्रणैः स्फोटैश्चितं गात्रं पङ्कगन्धं स्रवेदसृक् । भिन्नवर्चा ज्वरी दाही रेवतीग्रहलक्षणम् ॥१ ॥ अथ पूतनालक्षणमाह ॥ अतीसारो ज्वरस्तृष्णा तिर्यक्प्रेक्षणरोदनम् । नष्टनिद्रस्तथोद्विग्नो ग्रस्तः पूतनया शिशुः ॥१॥ अथ गन्धपूतनालक्षणमाह ॥ छर्दिः कासो ज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम् । स्तन्यद्वेषोऽतिसारश्च गन्धपूतनया भवेत् ॥१॥ अथ शीतपूतनालक्षणमाह ॥ वेपते कासते क्षीणो नेत्ररोगो विगन्धिता । छर्द्यतीसारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥ १ ॥ अथ मुखमण्डनिकालक्षणमाह ॥ प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिरभिसंवृतः । मूत्रगन्धिश्च बह्वाशी मुखमण्डनिकाग्रहे ॥ १ ॥ अथ नैगमेयग्रहलक्षणमाह ॥ छर्दिः स्यन्दनकण्ठास्यशोषो मूर्च्छा विगन्धिता । ऊर्ध्वं पश्येद्दशेद्दन्तान्नैगमेयग्रहं वदेत् ॥१॥ स्रस्ताक्षश्च स्तनद्वेषी मुह्यते चानिशं मुहुः । तं बालमचिराद्धन्ति ग्रहः संपूर्णलक्षणः ॥ २॥ इति ग्रहग्रस्तबालरोगोपक्रमः ॥ अथ चिकित्सा ॥ तत्रादौ बालरोगाणां चिकित्सा ॥ भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु । तदेव कार्यं बालानां किं तु दाहादिकं विना ॥१॥ महाकष्टे चोत्पन्ने वमनविरेकाद्यपि दद्यात् । यत आह सुश्रुतः ॥ विरेकबस्तिवमनान्यृते कुर्याच्च नात्ययात् । त एव दोषदूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते ॥ अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ १ ॥ अथ कनीयसीं मात्रामाह विश्वामित्रः ॥ विडङ्गफलमात्रं तु जातमात्रस्य भेषजम् । अनेनैव प्रमाणेन मासि मासि प-

१ (च०) मु० पु० पा० शूनाक्षो—।

वर्धयेत् ॥ १ ॥ अथ तन्त्रान्तरे त्वन्यथाभिहितम् ॥ प्रथमे मासि बालाय देया भेषजरक्तिका । अवलेह्या तु कर्तव्या मधुक्षीरसिताघृतैः ॥ १ ॥ एकैकां वर्धयेत्ताववावत्संवत्सरो भवेत् । तदूर्ध्वं माषवृद्धिः स्याद्यावत्षोडश वत्सराः ॥ २ ॥ ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः । ततो बालकवन्मात्रा ह्रासनीया शनैः शनैः ॥३ ॥ चूर्णकल्कावलेहानामियं मात्रा प्रकीर्तिता । कषायस्य पुनः सैव विज्ञातव्या चतुर्गुणा ॥ ४ ॥ क्षीरपस्य शिशोर्देयमौषधं क्षीरसर्पिषा । धात्र्यास्तु केवलं देयं न क्षीरेणापि सर्पिषा ॥ ५ ॥ अथ ज्वरस्य चिकित्सा ॥ सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं नैव निवार्यते । मात्रया लङ्घयेद्धात्रीं शिशोरेतद्धि लङ्घनम् ॥ १ ॥ अथ भद्रमुस्तादिकाथः सर्वज्वरेषु ॥ भद्रमुस्ताभयानिम्बपटोलमधुकैः कृतः । क्षीरादस्यौषधं धात्र्या क्षीरान्नादस्य चोभयोः ॥ १ ॥ अन्नादस्य तु बालस्य योजयेत् कुशलो भिषक् । क्राथः कोष्णः शिशोरेष निःशेषज्वरनाशनः ॥ २ ॥ एलाम्रास्थिकटुत्रिकत्रिफलिकावेल्लाब्दशृङ्गीविषा लोध्रं धातकिचित्रकाब्दहपुषाबिल्वाजमोदाः समाः । वस्वंशा तुरगी जया नृपलवा सर्वैः समांशा सिता बालानां ज्वरकार्श्यकासशमनश्चूर्णोऽतिसारं जयेत् ॥ ३ ॥ अथ जिह्वायां लेपः ॥ बालो योऽचिरजातः स्तन्यं गृह्णाति नो तदा तस्य । सैन्धवधात्रीमधुघृतपथ्याकल्केन घर्षयेज्जिह्वाम् ॥ १ ॥ अथ पलङ्कषादिधूपः ॥ पलङ्कषा वचा कुष्ठगजचर्माविचर्म च । निम्बस्य पत्रं क्षौद्रेण सार्धयुक्तं तु धूपनम् ॥ ज्वरवेगं निहन्त्याशु बालकानां विशेषतः ॥१ ॥ अथ मूर्वाद्युद्वर्तनम् ॥ मूर्वानिशासर्षपरामसेनश्वेतासमङ्गाम्बुदकारवीणाम् । छागीपयोभिः सह पेषितानामुद्वर्तनं स्याज्ज्वरजिच्छिशूनाम् ॥१॥ इति ज्वरचिकित्सा ॥ अथातिसारग्रहण्योश्चिकित्सा ॥ घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् । शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासं श्वासं वमिं हरेत् ॥१॥ लोध्रेण पिप्पली बालाबालकातिसृतौ हितः । श्रीरसो माक्षिकयुतो धातकीकुसुमैः समम् ॥२ ॥ बिल्वं च पुष्पाणि च धातकीनां जलं सलोध्रं गजपिप्पली च । क्राथावलेहौ मधुना विमिश्रौ बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥३॥ समङ्गाधातकीलोध्रसारिवाभिः शृतं जलम् । दुर्धरेऽपि शिशोर्देयमतीसारे समाक्षिकम् ॥४॥ विडङ्गान्यजमोदा च पिप्पली तण्डुलानि च । एषामालिह्य चूर्णानि सुखतप्तेन वारिणा ॥ ५ ॥ आमे प्रवृत्तेऽतीसारे कुमारं पाययेद्भिषक् । मोचारसं समङ्गा च धातकी पद्मकेसरम् । पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसारनाशिनी ॥६॥ इति मोचरसादिर्यवागू रक्तातिसारे ॥ नागरातिविषामुस्तबालकेन्द्रयवैः शृतम् । कुमारं पाययेत्प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥ १ ॥ लाजाः सयष्टिमधुकाः शर्करा क्षौद्रमेव च । तण्डुलोदकयोगेन क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥२॥ इति लाजादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् ॥ लोध्रेन्द्रयवधान्याकधात्रीह्रीबेरमुस्तकम् । मधुना लेहयेद्बालं ज्वरातीसारनाशनम् ॥१॥ रजनी सरलो दारु बृहती गजपिप्पली ॥ २ ॥ पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढा माक्षिकसर्पिषा । दीपनी ग्रहणीं हन्ति मारुतार्तिं सकामलाम् ॥ ज्वरातीसारपाण्डुत्वं बालानां सर्वरोगनुत् ॥ ३ ॥ इति रजन्यादिचूर्णं सङ्ग्रहण्यादौ ॥ इत्यतिसारग्रहण्योश्चिकित्सा ॥ अथ कासरोगचिकित्सा ॥ पौष्करातिविषाशृङ्गीमागधीधन्वयासकैः । कृतं चूर्णं तु सक्षौद्रं

शिशूनां पञ्चकासजित् ॥१॥ इति पौष्करादिचूर्णम् ॥ अथ मुस्तकादिस्वरसः ॥ मुस्तकातिविषावासाकणाशृङ्गीरसं लिहन् । मधुना मुच्यते बालः कासैः पञ्चभिरुच्छ्रितैः ॥१॥ अथ व्याघ्रीकुसुमाद्यवलेहिका ॥ व्याघ्रीकुसुमसञ्जातकेसरैरवलेहिका । मधुना चिरसञ्जातान् शिशोः कासान् व्यपोहति ॥१॥ अथ कासश्वासचिकित्सामाह ॥ धान्यं शर्करया युक्तं तण्डुलोदकसंयुतम् । पानमेतत्प्रदातव्यं कासश्वासापहं शिशोः ॥ १॥ इति धान्यादि पानकम् ॥ अथ द्राक्षादिचूर्णम् ॥ द्राक्षावासाभयाकृष्णाचूर्णं क्षौद्रेण सर्पिषा । लीढं श्वासं निहन्त्याशु कासं च तमकं तथा ॥१॥ अथ दुरालभादिलेहः ॥ दुरालभाकणाद्राक्षापथ्याः क्षौद्रेण लेहयेत् । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा कासश्वासहरः शिशोः॥ तुगा च क्षौद्रसंलीढा कासश्वासौ शिशोर्जयेत् ॥ १ ॥ इति कासश्वासयोश्चिकित्सा ॥ अथ हिक्कायां छर्द्यां च ॥ चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत् । हिक्कां प्रशमयेत्क्षिप्रं छर्दिं चापि चिरोत्थिताम्॥१॥आम्रास्थिलाजसिन्धूत्थं सक्षौद्रं छर्दिनुद्भवेत् । घनशृङ्गीविषाणां च चूर्णं हन्ति समाक्षिकम् ॥ वान्तिं ज्वरं तथा योगो मधुनातिविषारजः ॥२॥ अथ क्षीरच्छर्द्याम्॥ पीतं पीतं वमेद्यस्तु स्तन्यं तं मधुसर्पिषा । द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ॥ १ ॥ अथ तृष्णायाम् ॥ ह्रीबेरशर्कराक्षौद्रं लीढं तृष्णाहरं परम् ॥ अथानाहे शूले च ॥ घृतेन सिन्धुविश्वैलाहिङ्गुभार्गीरजो लिहन् । आनाहं वातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा शिशोः ॥ १ ॥ अथ रेचनम् ॥ पिष्ट्वा गन्धर्वबीजानि त्वाम्बुविण्निम्बुवारिणा । नाभौ गुदे वा लेपेन शिशूनां रेचनं परम् ॥ १ ॥ इन्दुलोचननेत्राणि शिखिभागं हि योजयेत् । त्रुटिगन्धकमुद्रीडशतपुष्पा विचूर्णिताः ॥ २ ॥ माषद्वयं गवां दुग्धैः सेवयेद्दिनपञ्चकम् । रेचयेन्मृत्तिकां शुद्धां शिशूनां हितमौषधम् ॥ ३ ॥ इति वैद्यविलासात् ॥ अथ मूत्राघाते ॥ कणोषणसिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः । मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ १ ॥ अथ कार्श्ये ॥ यथा तु दुर्बलो बालः खादन्नपि च वह्निमान् । विदारीकन्दगोधूमयवचूर्णं घृतप्लुतम् ॥१॥ खादयेत्तदनु क्षीरं शृतं समधुशर्करम् । सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ॥ २ ॥ मत्स्याक्षकः शङ्खपुष्पी मधुसर्पिः सकाञ्चनम् । अर्कपुष्पीघृतं क्षौद्रं चूर्णितं कनकं वचा ॥ ३ ॥ सहेमचूर्णं कैडर्यं श्वेतदूर्वाघृतं मधु । चत्वारोऽभिहिताः प्राश्याः अर्धश्लोकसमापनाः ॥ कुमाराणां वपुर्मेधाबलपुष्टिकराः स्मृताः ॥ ४ ॥ अथ लाक्षादितैलम् ॥ लाक्षारससमं तैलं मस्तुन्यथ चतुर्गुणे । रास्नाचन्दनकुष्ठाब्दवाजिगन्धानिशायुतैः ॥ १ ॥ शताह्वादारुयष्ट्याह्वमूर्वातिक्ताहरेणुभिः । संसिद्धं ज्वररक्षोघ्नं बलवर्णकरं शिशोः ॥२॥ इति लाक्षादितैलम् ॥ अथाश्वगन्धाघृतम् ॥ पादकल्केऽश्वगन्धायाः क्षीरेऽष्टगुणिते पचेत् । घृतं देयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्धनम् ॥१॥ इत्यश्वगन्धाघृतम् ॥ सप्तच्छदार्कच्छदनक्तमालमूलैस्तुरङ्गारिजटासमेतैः । उत्सादिताङ्गः पशुमूत्रपिष्टैर्ह्रीबेरमुण्डीसलिलाभिषिक्तः ॥१॥

---

१ (ख०) फलरसम् । २ (ख०) कतकम् ।

दिने दिने याति शिशुः प्रवृद्धिं पतिः क्षपाणामिव शुक्लपक्षे ॥२॥ इति राजमार्तण्डात् ॥ इति कार्श्यचिकित्सा ॥ अथ शोथे ॥ मुस्ताकूष्माण्डबीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् । पिष्ट्वा तोयेन संलिपेल्लेपोऽयं शोथहृच्छिशोः ॥ १ ॥ अथ नाभिशोथे ॥ मृत्पिण्डेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा । स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशाम्यति ॥१॥ अथ नाभिपाके ॥ नाभिपाके निशालोध्रप्रियङ्गुमधुकैः शृतम् । तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिश्चाप्यवधूननम् ॥ १ ॥ दुग्धेन च्छागशकृता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् । त्वक्चूर्णैः क्षीरिणा वापि कुर्याच्चन्दनरेणुना ॥ २ ॥ अथ गुदपाके ॥ गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् । रसाञ्जनं विशेषेण पानलेपनयोर्हितम् ॥ शङ्खयष्ट्याञ्जनैश्चूर्णं शिशूनां गुदपाकनुत् ॥ १ ॥ अथाहिपूतने ॥ शङ्खसौवीरयष्ट्याह्वैर्लेपो देयोऽहिपूतने ॥ १ ॥ अथ पारिगर्भिके ॥ पारिगर्भकरोगे तु युज्यते वह्निदीपनम् ॥ १ ॥ अथ क्षतविसर्पविस्फोटज्वरेषु ॥ पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राक्वथितं पिबेत् । क्षतवीसर्पविस्फोटज्वराणां शान्तये शिशोः ॥ १ ॥ अथ सिध्मपामाविचर्चिकासु ॥ गृहधूमं निशाकुष्ठराजिकेन्द्रयवैः शिशोः । लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामाविचर्चिकाः ॥ १ ॥ अथ मुखस्रावे मुखपाके च ॥ सारिवातिललोध्राणां कषायो मधुकस्य च । संस्राविणि मुखे शस्तो धावनार्थं शिशोः सदा ॥ १ ॥ मुखपाके तु बालानां आम्रसारमयोरजः । गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं भेषजं सरसाञ्जनम् ॥ २ ॥ दार्वीयष्ट्याभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तु धावनम् । अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ॥ ३ ॥ अथ रोदने ॥ पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम् । बालो रोदिति यस्तस्मै लेढुं दद्यात्सुखावहम् ॥ १ ॥ अथ तालुकण्टके ॥ हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् । पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥ तालुपाके यवक्षारमधुभ्यां प्रतिसारणम् ॥ १ ॥ अथ कुकूणके ॥ फलत्रिकं लोध्रपुनर्नवे च सशृङ्गबेरं बृहतीद्वयं च । आलेपनं श्लेष्महरं सुखोष्णं कुकूणके कार्यमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ अथ नयने ॥ व्योषं सभृङ्गं च मनःशिलालं करञ्जबीजं च सुपिष्टमेतत् । कण्डूवार्दितानामथ वर्त्मनां तु श्रेष्ठं शिशूनां नयने विदध्यात् ॥ १ ॥ अथ दन्तोद्भेदजरोगेषु ॥ दन्तपालीं तु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् । धातकीपुष्पपिप्पल्योर्धात्रीफलरसेन वा ॥ १ ॥ दन्तोत्थानभवा रोगाः पीडयन्ति च बालकम् । जाते दन्ते हि शाम्यन्ति यतस्तद्धेतुका गदाः ॥ २ ॥ प्राचीगतं पाण्डुरसिन्धुवारमूलं शिशूनां गलके निबद्धम् । हिनोति दन्तोद्भववेदनां च निःशेषमेकाण्डकुरण्ड एव ॥ ३ ॥ इति दन्तोद्भेदजरोगेषु ॥ यस्ताम्रचूडविहगोभयपार्श्वपक्षपुच्छैर्गवाज्यसहितैः कृतधूपनाङ्गः । आरभ्य जन्मदिवसाद्दिनसप्तकं हि बालस्य तस्य न कुतश्चन भीतिरस्ति ॥ ४ ॥ इति राजमार्तण्डात् ॥ इति बालरोगाणां चिकित्सा ॥ अथ ग्रहग्रस्तबालरोगाणां चिकित्सामाह ॥ तत्रादौ सामान्यग्रहदुष्टानां चिकित्सा ॥

---

१ (ख०) रक्तः । २ (ख०) करोति ।

सहामुण्डीनिकोदीच्यक्राथस्नानं ग्रहापहम् । सप्तच्छदाभयनिशाचन्दनैश्चानुलेपनम्॥१॥ अथ धूपः ॥ सर्पत्वग्लशुनं मूर्वा सर्षपारिष्टपल्लवाः । बिडालविड्जालोममेषशृङ्गीव- चा मधु । धूपः शिशोर्ज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशनः ॥ १ ॥ अथ बालरोगे पर्पटीरसः ॥ रसं गन्धं समं शुद्धं तयोः कृत्वा तु कज्जलीम् । लोहदर्व्यां घृताक्तायामाधाय कदलीदलैः ॥ १ ॥ छादयेदुपरिन्यस्तगोमयैर्बदरीन्धनात् । शिखिनः कोमलादेव विधेया रसपर्प- टी ॥ २ ॥ पर्पट्या द्विगुणो जीरः सूर्यांशो रामठः स्मृतः । दीयते मधुना तेषां शिशोर्गु- ञ्जाचतुष्टयम् ॥ ३ ॥ श्लेष्मपित्तानिलश्वासकासपीनसपाण्डुताः । प्लीहाग्निसादशूलानि हन्यादस्य ज्वरं जवात् ॥४॥ अथाष्टमङ्गलघृतम् ॥ वाचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थ- कमथापि च । सारिवा सैन्धवं चैव पिप्पली घृतमष्टकम् ॥ १ ॥ सिद्धं घृतमिदं मेध्यं पिबेत्प्रातर्दिने दिने । दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधः कुमारो बुद्धिमान्भवेत् ॥ २ ॥ न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः । प्रभवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम् ॥ बलिशा- न्तीष्टिकर्माणि कार्याणि ग्रहशान्तये ॥ ३ ॥ अथ विशिष्टग्रहदुष्टानां चिकित्सा ॥ तत्र स्कन्दग्रहदुष्टस्य चिकित्सा ॥ स्कन्दग्रहोपसृष्टस्य कुमारस्य प्रशस्यते । वातघ्नद्रुमप- त्राणां क्वाथेन परिषेचनम् ॥ १ ॥ देवदारुणि रास्नायां मधुरेषु गणेषु च । सिद्धं स- र्पिश्च सक्षीरं पातुमस्मै प्रदापयेत् ॥२॥ सर्षपाः सर्पनिर्मोको वचा काकादनी घृतम् । उष्ट्राजाविगवां चापि रोम्णामुद्धूपनं भवेत् ॥ ३ ॥ सोमवल्लीमिन्द्रवृक्षं बृहतीबिल्वजे शमीम् । मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितानि विधारयेत् ॥ ४ ॥ रक्तानि माल्यानि तथा पताका रक्तांश्च गन्धान्विविधांश्च भक्ष्यान् । घण्टां च देवाय बलिं निवेद्य स- कुक्कुटं स्कन्दग्रहाभिधाय ॥ ५ ॥ स्नानं त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु कुर्यात्परं शान्तिपदै- र्निवेद्य । गायत्रिपूताभिरथाद्भिरग्निं प्रज्वालयेद्वाहुतिभिश्च धीमान् ॥ ६ ॥ रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशिनीम् । अहन्यहनि कर्तव्या याभिरद्भिरतन्द्रितैः ॥ ७ ॥ तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा । निधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥८॥ ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः । देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान्गुहः ॥९॥ देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः । गङ्गोमाकृत्तिकानां च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥ १० ॥ रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तचन्दनभूषितः । रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौ- ञ्चसूदनः ॥ ११ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ अथ स्कन्दापस्मारग्रहदुष्टस्य चिकित्सा ॥ बिल्वाः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः । परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मा- रशान्तये ॥१॥ अथ सुरसादिर्गणो यथा ॥ सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फञ्जी फणिज्जकः ॥१॥सौगन्धिकं भूस्तृणकं राजिका श्वेतबर्बरी॥कट्फलं खरपुष्पा च कासमर्दश्च शल्लकी ॥२॥विडङ्गमथ निर्गुण्डी कर्णिकार उदुम्बरः । बला च काकमाची च तथा च विषमुष्टिका ॥ ३ ॥ कफक्रिमिहरः ख्यातः सुरसादिरयं गणः । अष्टमूत्रे विपक्वं च तैलमभ्यञ्जने हि- तम् ॥४॥ अथ मूत्राष्टकमाह ॥ गोऽजाविमहिषाश्वानां खरोष्ट्रकरिणां तथा । मूत्राष्टक- मिति ख्यातं सर्वशास्त्रेषु संमतम् ॥१॥ क्षीरिवृक्षकषायेण काकोल्यादिगणेन च । विप-

कव्यं घृतं पश्चाद्दातव्यं पयसा सह ॥ २ ॥ काकोल्यादिर्गणो यथा ॥ काकोली क्षीरकाकोली जीवको ऋषभस्तथा । ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा मेदा महामेदा गुडूचिका ॥ ३ ॥ मुद्गपर्णी माषपर्णी पद्मकं वंशरोचना । शृङ्गी प्रपौण्डरीकं च जीवन्ती मधुयष्टिका ॥ ४ ॥ द्राक्षा चेति गणो नाम्ना ककोल्यादिरुदीरितः । स्तन्यकृद् बृंहणो वृष्यः पित्तरक्तानिलापहः ॥५॥ उत्सादनं वचा हिङ्गुयुक्तमत्र प्रकीर्तितम् । गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखो घृतम् ॥ ६ ॥ वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपने सदा । अनन्ताकुक्कुटीबिम्बीमर्कटाश्चापि धारयेत् ॥ ७ ॥ पक्वान्यामानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः । भूतौदनं निवेद्याथ स्कन्दापस्मारिणं वटे ॥ ८ ॥ चतुष्पथे कारयेच्च स्नानं तेन ततः पठेत् । स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा ॥ विशाखः स शिशोरस्य शिवायास्तु शुभाननः ॥ ९ ॥ अथ शकुनीग्रहदुष्टस्य चिकित्सामाह ॥ शकुनीग्रहदुष्टस्य कार्यं वैद्येन जानता । वेतसाम्रकपित्थानां क्वाथेन परिषेचनम् ॥१॥ ह्रीबेरमधुकोशीरसारिवोत्पलपद्मकैः । लोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम् ॥ २ ॥ स्कन्दग्रहोक्तधूपाश्च हिता अत्र भवन्ति हि । स्कन्दापस्मारशमनं घृतमत्रापि पूजितम् ॥ ३ ॥ शतावरीमृगेर्वारुनागदन्तीनिदिग्धिकाः । लक्ष्मणां सहदेवीं च बृहतीं चापि धारयेत् ॥ ४ ॥ तिलतण्डुलकं मालाहरितालं मनःशिला । बलिरेषां करञ्जे तु निवेद्यो नियतात्मना ॥ ५ ॥ निकुम्भोक्तेन विधिना स्नापयेत्तं ततः पठेत् । अन्तरिक्षचरा देवी सर्वालङ्कारभूषिता ॥ अयोमुखी सूक्ष्मतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ ६ ॥ दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा । लम्बोदरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु ॥ ७ ॥ अथ रेवतीग्रहदुष्टस्य चिकित्सामाह ॥ अश्वगन्धाजशृङ्गी च सारिवाथ पुनर्नवा । सहा विदारी ह्येतासां क्वाथेन परिषेचनम् ॥ १ ॥ तैलमभ्यञ्जने कार्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा । पलङ्कषाया नलदे तथा गौरकदम्बके ॥ २ ॥ धवाश्वकर्णककुभशल्लकीतिन्दुकेषु च । काकोल्यादिगणे वापि सिद्धं सर्पिः पिबेच्छिशुः ॥ ३ ॥ कुलित्थाः शङ्खचूर्णं च प्रदेहः पूर्वगन्धिकः । गृध्रोलूकपुरीषाणि यवान्यवफलो घृतम् ॥ ४ ॥ सन्ध्ययोरुभयोः कार्यमेतदुद्धूपनं शिशोः । शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं दधि ॥ ५ ॥ बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना । स्नानं धात्रीकुमाराभ्यां संगमे कारयेद्भिषक् ॥ ६ ॥ नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना । चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥ ७ ॥ उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः । लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका । रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥ ८ ॥ अथ पूतनाग्रहदुष्टस्य चिकित्सामाह ॥ कपोतवङ्का स्योनाको वरुणः पारिभद्रकः । आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥१॥ नवा पयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिला । कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थे कल्क इष्यते ॥ २ ॥ हितं घृतं तुगाक्षीर्या संसिद्धं मधुकोऽपि च । कुष्ठतालीसखदिराः स्यन्दनोऽर्जुन एव च

१ (क०) पातव्यम् । २ (ख०) विधिः । ३ (ख०) नानाशस्त्र— । ४ (ख०) मधुना ।

॥ ३ ॥ पनसः ककुभश्चापि मज्जानो बदरस्य च । कुक्कुटास्थि घृतं चापि धूपनं सह सर्षपैः ॥ ४ ॥ काकादनीं चित्रफलां बिम्बीं गुञ्जां च धारयेत् । मत्स्यौदनं बलिं दद्यात्कृशरां पलंजं तथा ॥ ५ ॥ शरावसम्पुटे कृत्वा तस्यै शून्ये गृहे भिषक् । उत्सृष्टाभिषिक्तस्य शिशोः स्नपनमिष्यते ॥ ६ ॥ कुष्ठतालीसखदिरं चन्दनं स्यन्दनं तथा । देवदारु वचा हिङ्गु कुष्ठं गिरिकदम्बकः ॥ ७ ॥ एला हरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा । मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्धजा ॥ शून्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥ ८ ॥ अथ गन्धपूतनाग्रहदुष्टस्य चिकित्सा ॥ तिक्तद्रुमाणां पत्रेषु क्वाथः कार्योऽभिषेचने ॥ १ ॥ अथ तिक्तद्रुमानाह ॥ बिल्वः पटोलः क्षुद्रा च गुडूची वासकस्तथा । विसर्पकुष्ठनुत्ख्यातो गणोऽयं पञ्चतिक्तकः ॥ १ ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं वर्गौ मधुरकोऽपि च । शालिपर्णीबृहत्यौ च घृतार्थे सममाहरेत् ॥ २ ॥ सर्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रे चाक्ष्णोश्च शीतलैः । पुरीषं कौक्कुटं केशाश्चर्म सर्पभवं तथा ॥ ३ ॥ जीर्णं च वीक्ष्याधोवासो धूपनायोपकल्पयेत् । कुक्कुटीं मर्कटीं बिम्बीमनन्तां चापि धारयेत् ॥ ४ ॥ मांसमन्नं तथा पक्वं शोणितं च चतुष्पथे । निवेद्यमन्तश्च गृहे शिशोः स्नपनमिष्यते ॥ ५ ॥ कराला पिङ्गला मुण्डा काषायाम्बरसंवृता । देवी बालमिमं प्रीता रक्षताद् गन्धपूतना ॥ ६ ॥ अथ शीतपूतनाग्रहदुष्टस्य चिकित्सामाह ॥ गोमूत्रं वत्समूत्रं च मुस्तामरदारु च । कुष्ठं च सर्वगन्धांश्च तैलार्थमवचारयेत् ॥ १ ॥ रोहिणीनिम्बखदिरपलाशककुभत्वचः । निष्क्वाथ्य तस्मिन्निष्क्वाथे सक्षीरे विपचेद् घृतम् ॥ २ ॥ गृध्रोलूकपुरीषाणि बस्तगन्धामहित्वचम् । निम्बपत्राणि च तथा धूपनार्थे समाहरेत् ॥ ३ ॥ धारयेदपि गुञ्जां च बलां काकादनीं तथा । नद्यां मुद्गौदनैश्चापि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥ ४ ॥ जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं चोपदिश्यते । देव्यै देयश्चोपहारो वारुणी रुधिरं तथा ॥ ५ ॥ मुद्गौदनाशिनी देवी सुराशोणितपायिनी । जलाशयरता नित्यं पातु त्वां शीतपूतना ॥६॥ अथ मुखमण्डनिकाग्रहदुष्टस्य चिकित्सामाह ॥ कपित्थबिल्वतर्कारीवासागन्धर्वहस्तकाः । कुबेराक्षी च योज्यास्तु बालानां परिषेचने ॥ १ ॥ स्वरसैर्भृङ्गवृक्षाणां तथैव हयगन्धया । तैलं वचां च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिशोः ॥ २ ॥ वचा सर्जरसं कुष्ठं सर्पिश्चोद्धूपने हितम् । वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा ॥३॥ मनःशिलां चोपहरेद् गोष्ठमध्ये बलिं ततः । पायसं सपुरोडाशं तद्बल्यर्थमुपाहरेत् ॥ मन्त्रपूताभिरद्भिश्च तत्रैव स्नपनं हितम् ॥ ४ ॥ जलाभिमन्त्रणमन्त्रमाह ॥ अलङ्कृता कामवती सुभगा कामरूपिणी । गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां मुखमण्डिका ॥ ५ ॥ अथ नैगमेयग्रहदुष्टस्य चिकित्सामाह ॥ बिल्वाग्निमन्थपूतीकैः कार्यं स्यात्परिषेचनम् । प्रियङ्गुसरलानन्ताशतपुष्पाकुटन्नटैः ॥ १ ॥ पचेत्तैलं सगोमूत्रं दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः । वचां वयस्थां जटिलां गोलोमीं चापि धारयेत् ॥ २ ॥ उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् । कर्मठोलूकगृध्राणां

---

१ (च०) पललम् । २ (च०) बस्त । ३ (च०) मर्कटी ।

पुरीषाणि पितृग्रहे ॥ ३ ॥ धूपः सुप्तजने कार्यो बालस्य हितमिच्छता । तिलतण्डुलकं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि ॥ ४ ॥ कौमारभृत्यमेषाय प्लक्षमूले निवेदयेत् । अधस्तात्क्षीरवृक्षस्य स्नपनं चोपदिश्यते ॥ ५ ॥ अजाननश्चलन्विभ्रूः कामरूपी महायशाः । बालं पालयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु ॥ ६ ॥ इति ग्रहग्रस्तबालरोगाणां चिकित्सा ॥ अथ ग्रन्थान्तरे उत्फुल्लिकालक्षणमाह ॥ आध्मानवातसम्फुल्लो दक्षकुक्षिः शिशोर्भवेत् । उत्फुल्लिका सा विख्याता श्वासश्वयथुसङ्कुला ॥ १ ॥ अथैतस्य चिकित्सामाह ॥ निःसारयेज्जलौकाभीरक्तं च जठरात्तदा । कर्कोटनागरामेघकङ्कोलातिविषाभवम् ॥ १ ॥ चूर्णं दुग्धेन संमिश्रं पाययेन्मातरं भिषक् । धात्रीं वा पाययेत्सद्यः क्षीरदोषनिवारणम् ॥२॥ अग्निना स्वेदयेद्वापि दाहयेच्च शलाकया । जठरे बिन्दुकाकारं पृष्ठभागे यथा ध्रुवम् ॥ ३ ॥ बिल्वमूलकं नीरदो वृकी त्रैफलं तथा सिंहिकाद्वयम् । गौडमिश्रितं क्वथितं समं पाययेच्छिशुं फुल्लिकापहम् ॥ ४ ॥ पिप्पली ग्रन्थिकं विश्वा त्रायमाणा च दार्विका । पथ्येभपिप्पली भार्गी लवङ्गं टङ्कणस्तथा ॥ ५ ॥ कुमारी बालपथ्ये च सैन्धवस्त्वाजवारिणा । घर्षितं पाययेत्प्रातर्द्विटङ्कं फुल्लिकापहम् ॥ ६ ॥ इति वैद्यविलासात् ॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ यत्पथ्यं यदपथ्यं च नृणामुक्तं ज्वरादिषु । तत्तद्विधेयमौचित्याद्बालानां तेषु जानता ॥ १ ॥ पूर्वं पथ्यमपथ्यं च मन्दाग्नौ यत्प्रकीर्तितम् । औचित्याद्योजयेज्जाते बालानां पारिगर्भिके ॥ २ ॥ आगन्तून्मादवातानां पथ्यापथ्यं यदीरितम् । औचित्याद्योजयेत्तत्र बालेषु ग्रहरोगिषु ॥ ३ ॥ इति पथ्यापथ्यविधिः ॥ इति बालरोगाधिकारः ॥

॥ अथ विषाधिकारः ॥

तत्र विषस्य द्वैविध्यमाह ॥ स्थावरं जङ्गमं चैव द्विविधं विषमुच्यते । दशाधिष्ठानमाद्यं तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥ १ ॥ अथ स्थावरविषस्य दशाश्रयानाह ॥ मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च । निर्यासो धातवः कन्दः स्थावरस्याश्रया दश ॥ १ ॥ तद्यथा ॥ मूलविषं करवीरादि । पत्रविषं विषपत्रिकादि । फलविषं कर्कोटकादि । पुष्पविषं वेत्रादि । त्वक्सारनिर्यासविषाणि करम्भादीनि । क्षीरविषं स्नुह्यादि । धातुविषं हरतालादि । कन्दविषं वत्सनाभसक्तुकादि ॥ अथ जङ्गमविषस्य षोडशाश्रयानाह ॥ दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्राश्च नखमूत्रमलानि च । शुक्रं लाला स्पर्शो मुखसन्दंशश्च विशर्धितम् ॥ गुदास्थिपित्तशूकादि दश षट् जङ्गमाश्रयाः ॥१॥ तथा हि ॥ दृष्टिनिःश्वासविषा दिव्याः सर्पास्तक्षकादयः। दंष्ट्राविषा भौमाः सर्पाः । नखविषा मार्जारमकरव्याघ्रादयः ते दंष्ट्राविषा अपि । मूत्रपुरीषविषा गृहगोधिकादयः । शुक्रविषाः सर्पलालनादयो मूषिकाः । लालाविषा वरटुपुच्चटिङ्गादयः । स्पर्शविषा लूतादयः । मुखसन्दंशविषा मक्षिकादयः । विशर्धितगुदपुरीषविषाश्चित्रशीर्षादयः । विशर्धितं नाम पायुक्र-

१ (मु०पु०पा०) वृष—। २ (मु०पु०पा०) विशर्द्धितम् । ३ (मु०पु०पा०) सर्पपलालादयः ।

तकुत्सितशब्दः। अस्थिविषाः सर्पादयः। पित्तविषा नकुलमत्स्यादयः। शूकविषा वृश्चिकभ्रमरादयः। एतेषां च सुश्रुते कल्पस्थाने विस्तारो द्रष्टव्यः॥ अथ स्थावरजङ्गमविषाणां सामान्यलक्षणान्याह॥ स्थावरं तु ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम्। फेनच्छर्द्यरुचिश्वासं मूर्च्छां च कुरुते विषम्॥ १॥ निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं सकम्पं रोमहर्षणम्। शोफं चैवातिसारं च कुरुते जङ्गमं विषम्॥ २॥ अथावनिपतेरन्यस्य वान्नादौ निभृतेन परिकर्मिणो विषमवचारयन्ति तेषां विषदातॄणां लक्षणमाह॥ इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः। जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान्॥ १॥ न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च। अपार्थं बहुसंकीर्णं भाषते मूढवत्तदा॥ २॥ अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्वीं विलिखेत्प्रहसेदपि। वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चान्योऽन्यमीक्षते॥ ३[1]॥ विवर्णवक्त्रो ध्यामस्तु नखैः किञ्चिच्छिनत्त्यपि। वर्तते विपरीतं च विषदाता विचेतनः॥ ४॥ आलभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान्। निर्यियासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः॥ ५॥ अथ स्थावरविषस्य दशाश्रयाणां प्रत्येकं लक्षणान्याह॥ उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च। जृम्भणं वेपनं श्वासो ज्ञेयं पत्रविषेण च॥ १॥ मुष्कशोथः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव च। भवेत्पुष्पविषैश्छर्दिराध्मानं श्वास एव च॥ २॥ त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि। आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः॥ ३॥ फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता। हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि॥ प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत्॥४॥ अथ कन्दविषस्य कार्यमाह॥ कन्दजान्युग्रवीर्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश। सर्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः॥१॥स्थावरं जङ्गमं वापि कृत्रिमं चापि यद्विषम्। सद्यो निहन्ति तत्सर्वगुणैश्च दशभिर्युतम्॥१॥ अथ तान्दशगुणानाह॥ रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च। विकाशि विशदं चापि लघ्वपाकि च ते दश॥१॥ अथ तैर्गुणैर्विषस्य कार्यमाह॥ तद्रौक्ष्यात्कोपयेद्वायुमौष्ण्यात्पित्तं सशोणितम्। तैक्ष्ण्यान्मतिं मोहयति मर्मबन्धांश्छिनत्ति हि॥२[2]॥ शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात्प्रविशेद्विकरोति च। आशुत्वादाशु तद्धन्ति व्यवायात्प्रकृतिं हरेत्॥ ३॥ विकाशित्वात्क्षपयति दोषान् धातून्मलानपि। अतिरिच्येत वैशद्याद्दुश्चिकित्स्यं च लाघवात्॥ दुर्जरं चाविपाकित्वात्तस्मात्क्लेशयते चिरम्॥ ४॥ इति भावप्रकाशात्॥ अथ विषलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणमाह॥ सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत्स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम्। कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति क्षतान्मांसं जायते यस्य चापि॥ १॥ तृष्णा मूर्च्छा ज्वरदाहौ च यस्य दिग्धाविद्धं तं मनुष्यं व्यवस्येत्। लिङ्गान्येतान्येव कुर्यादमित्रैर्दत्तः क्ष्वेडो वा व्रणे यस्य चापि॥ २॥ इति स्थावरादिविषम्॥ अथ जङ्गमविषाणां कार्याण्याह॥ तत्र जङ्गमेषु तीक्ष्णतरत्वेन सर्पानाह॥ वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः। यथाक्रमं समाख्याता द्व्यन्तरा द्वन्द्वरूपिणः॥ १॥ अथ भोगिप्रभृतिभिः

---

१ (मु० पु० पा०) दाहमपाकम्। २ (सु०) मर्मसन्धीन्। ३ (ख० ग० ङ० च०) शीर्यते।

कृतदंशेषु वातादीनां लिङ्गमाह ॥ दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्ववातविकारकृत् । पीतो मण्डलिजः शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥ १ ॥ राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः । पाण्डुस्निग्धोऽतिसान्द्रासृक् सर्वश्लेष्मविकारकृत् ॥ २ ॥ अथ देशविशेषे कालविशेषे च दष्टस्यासाध्यत्वमाह ॥ अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसंध्यासु चतुष्पथेषु । याम्ये च पित्र्ये परिवर्जनीया ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दष्टाः ॥ १ ॥ दर्वीकराणां विषमाशु हन्ति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ॥ २ ॥ दर्वीकरलक्षणमाह ॥ रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः । ज्ञेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ॥ १ ॥ तथापरेषु विषमाशु मारकं भवति तानाह ॥ अजीर्णपित्तातपपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु । क्षीणे क्षते मेहिनि कुष्ठजुष्टे रूक्षेऽबले गर्भवतीषु चापि ॥ १ ॥ शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमेति राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति । शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥ २ ॥ जिह्मं मुखं यस्य च केशशातो नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः । कृष्णश्च रक्तः श्वयथुश्च दंशे हन्वोः स्थिरत्वे च स वर्जनीयः ॥३ ॥ अपरं च । वर्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद् रक्तं स्रवेदूर्ध्वमधश्च यस्य । दंष्ट्रानिपातांश्चतुरश्च पश्येद्यस्यापि वैद्यः परिवर्जयेत्तम् ॥ ४ ॥ उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाप्यथ वा विवर्णम् । सारिष्टमत्यर्थमवेगिनं च त्यजेन्नरं तत्र न कर्म कुर्यात् ॥ ५ ॥ इति सर्पादिविषम् ॥ अथ स्थावरजङ्गमविषमेव जीर्णत्वादिभिः कारणैर्दूषीविषसंज्ञां लभते तदाह ॥ जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा । स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥ १ ॥ अथ दूषीविषस्य कार्यमाह ॥ वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत्कफान्वितं वर्षगणानुबन्धि । तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धवैरस्ययुतः पिपासी ॥१॥ मूर्च्छाभ्रमं गद्गदवाग्वमिश्च विचेष्टमानो रतिमाप्नुयाद्वा ॥२॥ अथ स्थानविशेषस्थिते दूषीविषे लिङ्गविशेषमाह ॥ आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी । भवेत्समुद्ध्वस्तशिरोऽङ्गरुहो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥१॥ अथ तस्य रसादिधातुगतस्य लिङ्गमाह॥ स्थितं रसादिष्वथ तद्यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान्विकारान् । कोपं च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥ १ ॥ अथ पूर्वरूपमाह ॥ निद्रा गुरुत्वं च विजृम्भणं च विश्लेषहर्षावथ वाङ्गमर्दः । ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्म । मांसक्षयं पाणिपदाक्षिशोथं मूर्च्छां तथा छर्दिमथातिसारम् ॥ १ ॥ दूषीविषं श्वासतृषाज्वरांश्च कुर्यात्प्रवृद्धिं जठरस्य चापि ॥ १ ॥ अथ दूषीभेदेन विकारभेदमाह ॥ उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्यदानाहमन्यत्क्षपयेच्च शुक्रम् । गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥ १ ॥ अथ दूषीविषस्य निरुक्तिमाह ॥ दूषितं देशकालान्नदिवास्वापैरभीक्ष्णशः । यस्मात्संदूषयेद्धातूंस्तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥ १ ॥ अथ दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह ॥ साध्यमात्मवतः

१ (च०) विवर्ण—। २ (ख० ग० क० च०) भ्रमम् । ३ (ख० ग० क० च०) शिरोरुहाङ्गो ।

सद्यो याप्यं संवत्सरोषितम्। दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः॥ १॥ अथ कृत्रिमं विषं द्विविधम् एकं सविषं दूषीविषसंज्ञम्। अपरमविषं तदेव गरसंज्ञम्॥ तथा च काश्यपसंहितायाम्॥ संयोगजं च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते। दूषीविषं तु सविषमविषं गर उच्यते॥१॥ तत्र दूषीविषमभिधाय गरं दर्शयितुमाह॥ सौभाग्यार्थाः स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजान्मलान्। शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान्प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान्॥ १॥ अथ गरकार्यमाह॥ तैः स्यात्पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते। मर्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोः शोथसंभवः॥ १॥ जठरं ग्रहणीरोगो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः। एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गं च जायते॥ १॥ इति दूषीविषादिनिदानम्॥ अथ लूतानां जन्तुविशेषाणामुत्पत्तिनिरुक्तिसंख्यादि चाह॥ यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः। तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु षोडश॥ १॥ अत्र सुश्रुतः॥ विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमः। वसिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल॥ २॥ कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात्स्वेदबिन्दवः। अपतन् दर्शनादेव ह्यधस्तात्तीव्रवर्चसः॥ ३॥ लूने तृणे महर्षेस्तु धेन्वर्थे सम्भृतेऽपि च। ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषाः॥ ४॥ तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव हि॥ ४॥ तत्र त्रिमण्डलाप्रभृतयः कष्टसाध्याः। सौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः॥ अथ तासां सामान्यानां दंशलक्षणमाह॥ ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च। ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः॥१॥ पिटिका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च। शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा॥ सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम्॥२॥ अथ त्रिमण्डलादयोऽष्टौ दूषीविषास्तासां लक्षणमाह॥ दंशमध्ये तु यत्कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम्। दग्धाकृति भृशं पाकक्लेदशोथज्वरान्वितम्॥ दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्दष्टमिति निर्दिशेत्॥ १॥ अथ सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्याः प्राणहरास्तासां लक्षणमाह॥ शोथः श्वेताः सिता रक्ताः पीता वा पिटिका ज्वरः। प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासो हिक्का शिरोग्रहः॥ १॥ अथाखुदूषीविषलक्षणमाह॥ आदंशाच्छोणितं पाण्डुमण्डलानि ज्वरोऽरुचिः। रोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्दिते॥ १॥ अथ प्राणहरमूषकविषकार्यमाह॥ मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः। शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यमूषकात्॥ १॥ अथ-कृकलासदष्टस्य लक्षणमाह॥ कार्ष्ण्यं शावत्वमथ वा नानावर्णत्वमेव च। मोहोऽथ वर्चसो भेदो दष्टस्य कृकलासकैः॥ १॥ अथ वृश्चिकविषस्य लक्षणमाह॥ दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च। वृश्चिकस्य विषं याति पश्चाद्दंशेऽवतिष्ठति॥१॥ असाध्यवृश्चिकदष्टस्य लक्षणमाह॥ दष्टोऽसाध्यस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः। मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्तो जहात्यसून्॥ १॥ अथ कणभदष्टस्य लक्षणमाह॥ विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि वा। लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावशीर्यते॥ १॥ अथोच्चिटिङ्गदष्टस्य लक्षणमाह॥ कृष्णैर्लोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृ-

१ (च०) उच्चिङ्गट। २ (च०) हृष्टलोमो—।

शार्तिमान् । दष्टः शीतोदकेनैव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥ १ ॥ अथ सविषमण्डूकदष्टस्य लक्षणमाह ॥ एकदंष्ट्रार्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतृट् । सनिद्रश्छर्दिमान्दष्टो मण्डूकैः सविषैर्भवेत् ॥ १ ॥ अथ मत्स्यविषस्य कार्यमाह ॥ मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं ज्वरं तथा ॥१॥ अथ जलौकाविषकार्यमाह । कण्डूं शोथं ज्वरं कुर्युः सविषास्तु जलौकसः ॥१॥ अथ गृहगोधिकाविषकार्यमाह ॥ विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदं च गृहगोधिका ॥१॥ अथ शतपदीविषलक्षणमाह ॥ दंशे स्वेदं रुजां दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥१॥अथ मशकविषलक्षणमाह ॥ कण्डूमान्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ॥ असाध्यमशकक्षतलक्षणमाह ॥ असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतम् ॥ अथ मक्षिकादंशलक्षणमाह ॥ सद्यः प्रस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छा[1]ज्वरान्विता । पिटिका मक्षिकादंशे तासां तु स्थगिकासुदृहत् ॥१॥ अथ व्याघ्रादिप्रमुखाणां विषकार्यमाह ॥ चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तक्षतं च यत् । शूयते पच्यते वापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ १ ॥ अथ श्वानदष्टविषलक्षणमाह ॥ प्रभ्रान्तस्तापयुक्तः श्वसनकसनवान्पीतदृक्पीतमूत्रः सोन्मादो बुक्कमानो दशति च मनुजं योऽतिकालक्रमेण । वर्षाकाले विषार्तः प्रभवति विकलोऽसाध्यतामाप्नुयाच्च प्रायो वातप्रधानोऽखिलमलकलितः सारमेयेण दष्टः ॥ १ ॥ अथ विषोज्झितः कीदृशो भवतीति दर्शयितुमाह ॥ प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकामं सममूत्रविट्कम् । प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽधिगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ १ ॥ इति जङ्गमविषाणि ॥

॥ अथ विषाणां चिकित्सा ॥

तत्रादौ स्थावरविषस्य चिकित्सा ॥ स्थावरेण विषेणार्तं नरं यत्नेन वामयेत् । वमनेन समं नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम् ॥ १ ॥ अथ वमनम् ॥ तिक्तकोशातकीक्वाथं पिबेन्मध्वाज्यसंयुतम् । कटुकालाबुमूलं वा तत्पत्रं वा पिबेज्जलैः ॥ १ ॥ तत्क्षणाद्वमनाद्धन्ति विषयोगाद्विमुच्यते । विषमत्यर्थमुष्णं च कथितं मुनिभिर्यतः ॥ २ ॥ अतः सर्वविषे प्रोक्तः परिषेकस्तु शीतलः । औष्ण्यात्तैक्ष्ण्याद्विशेषेण विषं पित्तं प्रकोपयेत् ॥३॥ वमितं सेचयेत्तस्माच्छीतलेन जलेन च । पाययेन्मधुसर्पिर्भ्यां विषघ्नं भेषजं द्रुतम् ॥ ४ ॥ भोक्तुमम्लरसं दद्याच्चर्वयेन्मरिचानि च । यस्य यस्य च दोषस्य पश्येल्लिङ्गानि भूरिशः ॥ तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥५॥ अथ लेपः ॥ मूलत्वक्पत्रपुष्पाणि बीजं चेति शिरीषतः । गवां मूत्रेण संपिष्टं लेपाद्विषहरं परम् ॥ १ ॥ इति स्थावरविषचिकित्सा ॥ अथ जङ्गमविषचिकित्सा तत्रादौ सर्पचिकित्सामाह ॥ कार्याः सद्यः सर्पदष्टे मणिमन्त्रौषधक्रियाः । अचिन्त्यो हि प्रभावोऽस्ति मणिमन्त्रौषधस्य यत् ॥ १ ॥ तण्डुलीयकमूलं तु पीतं तण्डुलवारिणा । तक्षकेणापि दष्टं हि निर्विषं कुरुते नरम् ॥ २ ॥ घृतमधुनवनीतं पिप्पली शृङ्गबेरं मरिचमपि च दद्यात्सप्तमं सैन्धवं च । यदि भवति सरोषं तक्षकेणापि दष्टोऽगदमिह खलु पीत्वा निर्विषं तत्क्षणेन ॥ ३ ॥ मूलं तण्डुलवारिणा पिबति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवं निष्पिष्टं शुचि-

[1] (च०) मूर्च्छाम् ।

भद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः कुतः । दर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्वितो मूलतः स्थाने तत्र तदैव याति नियतं वक्त्रं यमस्याचिरात् ॥ ४ ॥ शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् । भावितं सर्पदष्टानां पाने नस्याञ्जने हितम् ॥ ५ ॥ दंशोपरि निबध्नीयात्तत्क्षणाच्चतुरङ्गुलम् । क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रयेत् ॥ ६ ॥ अम्बुवत्सेतुबन्धेन स्तभ्यते विषमं विषम् । नक्तमालफलव्योषबिल्वमूलनिशाद्वयम् ॥ ७ ॥ सौरसं पुष्पमाजं वा मूत्रं बोधनमञ्जनम् । वन्ध्या कर्कोटकीमूलं छागमूत्रेण भावितम् ॥ ८ ॥ नस्यं काञ्जिकसम्पिष्टं विषोपहतचेतसः । श्वेतामूलं शमीमूलमीश्वरीमूलमेव च ॥ ९ ॥ अदारिका तथा पाठा पृथग् दष्टकबान्धवाः । कुलीकमूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति ॥ १० ॥ वृन्दात् ॥ जलेन जाङ्गलीकन्दं नस्यं सर्पविषापहम् । वारिणा टङ्कणं पीतमथ वार्कस्य मूलकम् ॥ ११ ॥ अथ धूपः ॥ कपोतविण्मर्त्यशिरोरुहाणि सगोविषाणां शिखिपिच्छकाग्रम् । यवस्य धान्यस्य तुषाश्च बीजं कार्पासजं वाप्युषिताश्च माषाः ॥ १ ॥ इत्यौषधीभिः परिकल्पितोत्तमो धूपोऽगदः स्याद्भुजगैरमुक्तः । गृहे विधेयः कुशलैरनेन नश्यन्ति सर्पाश्च तथाखवश्च ॥ २ ॥ इति धूपः ॥ सातलाफलफेनेनाञ्जनं कृत्वा सर्पविषं नश्यति ॥ अथ मन्त्रः ॥ ॐ प्लुः सर्पकुलाय स्वाहा ॥ अनेन मन्त्रेण सप्तवारमभिमन्त्रितां मृत्तिकां गृहमध्ये क्षिपेत्सर्पाः पलायन्ते ॥ अथ कालवज्राशनिरसः ॥ पारदं गन्धकं तुत्थं टङ्कणं रजनीसमम् । देवदाल्या द्रवैर्मर्द्यं दिनं शुष्कं तु भक्षयेत् ॥ १ ॥ कालवज्राशनिर्नाम रसः सर्वविषापहः । नरमूत्रं पिबेच्चानु कालदष्टोऽपि जीवति ॥ २ ॥ इति सर्पविषचिकित्सा ॥ अथ दूषीविषचिकित्सा ॥ दूषीविषार्तं सुस्निग्धमूर्ध्वं वाधश्च शोधितम् । पाययेदगदं मुख्यमिदं दूषीविषापहम् ॥ १ ॥ पिप्पली धान्यकं मांसी लोध्रमेला सुवर्चिका । मरिचं बालकं चैला तथा कनकगैरिकम् । क्षौद्रयुक्तः कषायोऽयं दूषीविषमपोहति ॥ २ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ अथ कृत्रिमविषचिकित्सा ॥ कृत्रिमं तु विषं स्यात्पक्षान्मासाद्विबाधते । आलस्यं कुरुते जाड्यं कासश्वासौ बलक्षयम् ॥ १ ॥ रक्तस्रावो ज्वरः शोफः पीतचक्षुश्च लक्षयेत् । शर्कराचूर्णसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ २ ॥ लेहः प्रशमयत्युग्रं नानायोगकृतं विषम् । पुत्रजीवस्य मज्जां च निष्कमात्रां गवां पयैः ॥ ३ ॥ पिष्ट्वा चोग्रं गरं हन्यान्नानायोगकृतं विषम् । गृहधूमं जलैः पिष्ट्वा तण्डुलीमूलतुल्यकम् ॥ ४ ॥ कल्काच्चतुर्गुणं चाज्यं घृतात्क्षीरं चतुर्गुणम् । घृतशेषं पचेत्सर्वं पिबेत्सर्वगरापहम् ॥ ५ ॥ पारावतामिषसटीपुष्कराह्वशृतं हिमम् । गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्माज्वरापहम् ॥ ६ ॥ वृन्दात् ॥ अथ गरनाशनरसः ॥ शुद्धसूतं मृतं स्वर्णं संशुद्धं हेममाक्षिकम् । त्रयाणां गन्धकं तुल्यं मर्द्यात्कन्याद्रवैर्दिनम् ॥ १ ॥ तच्चूर्णं ससितक्षौद्रं माषैकं लेहयेत्सदा । वह्निमूलं शृतं क्षीरैरनु स्याद्गरनाशनम् ॥ २ ॥ इति कृत्रिमविषचिकित्सा ॥ अथ नखदन्तविषचिकि-

१ (च०) मोहान्वितोन्मूलयः । २ (ग० घ०) मालाः । ३ (ख० घ०) गैरयुक्तः । ४ (च०) ध्यामकम् ।

त्सा ॥ पिचुमन्दशमीवटकल्कयुतं कथितं जलमाशु विलोडनतः । नखदन्तविषाणि निहन्ति नृणां विषमान्यखिलान्यपि सत्यमिदम् ॥ १ ॥ अथाखुविषचिकित्सा ॥ आगारधूममञ्जिष्ठारजनीलवणोत्तमैः । लेपो जयत्याखुविषं कोशातक्यथवा सिता ॥ १ ॥ उरगेण विनिर्मुक्तनिर्मोकधूमसेवनात् । पथ्याशी त्रिदिनं धूमो भवेदाखुविषापहः ॥ २ ॥ इति सारसंग्रहात् ॥ कुष्ठं वचामदनकोशवतीफलेन संयोजितं तदिति चूर्णमिदं चतुर्णाम् । गोमूत्रपीतमखिलाखुविषं निहन्ति कोशातकीक्कथनमापिबतोऽथ वापि ॥ ३ ॥ तुलसीरसेन गोदन्तशिलाभ्यां क्षुरेण प्रच्छिद्य लेपः कार्योः विषं नश्यति ॥ अथ वा चित्रकमूलचूर्णम् तैले विपाच्य मस्तके क्षुरेण प्रच्छिद्य शिरसि ब्रह्मरन्ध्रे मर्दनं कृत्वाखुविषं नश्यति ॥ चिञ्चाफलसमायुक्तं गृहधूमं पलार्धकम् । पुराणाज्येन सप्ताहं लिहेदाखुविषं हरेत् ॥ १ ॥ अथ रसाः ॥ रसं गन्धं विषं चैवं त्र्यूषणं टङ्करोहिणी । पुनर्नवरसैर्मर्द्यं गोमूत्रे च द्विगुञ्जकम् ॥ १ ॥ पिबेदाखुविषार्तानां सर्वं हरति तद्विषम् । विषदष्टोद्भवानन्यान्हन्यादाखुविषान्तकः ॥ २ ॥ रसगन्धनिशाबन्धुगृहधूमशिरीषजम् । बीजं दिनकरक्षीरैर्मर्दयित्वा विलेपयेत् ॥ विशेषान्मूषकविषं हन्यादन्यान्विषोद्रवान् ॥ ३ ॥ इत्याखुविषचिकित्सा ॥ अथ वृश्चिकविषचिकित्सा ॥ जीरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः । सुखोष्णो मधुना लेपो वृश्चिकस्य विषं हरेत् ॥ १ ॥ गन्धमाघ्राय मृदितं सूर्यावर्तदलस्य तु । वृश्चिकेन नरो विद्धः क्षणाद्भवति निर्विषः ॥ २ ॥ इति भावप्रकाशात् ॥ यः कासमर्दपत्रं वदने निक्षिप्य कर्णफूत्कारम् । मनुजो ददाति शीघ्रं जयति विषमाशु वृश्चिकानां सः ॥ १ ॥ वृन्दात् ॥ अजाक्षीरेण सम्पिष्टा शिरीषफलमिश्रिता । उपकुल्या विषं हन्ति वृश्चिकस्य प्रलेपतः ॥ १ ॥ सर्पासपत्रैः सम्पिष्टैराज्यलेपो विषापहः । वृश्चिकस्याथ वा वत्सनागलेपः प्रशस्यते ॥ २ ॥ मनःशिलाकुष्ठकरञ्जबीजशिरीषकाश्मीरभवैः समांशैः । विनिर्मितास्ये विधृता च लिप्ता संहारिणी वृश्चिकवैकृतस्य ॥ ३ ॥ मातुलिङ्गस्य मूलं तु रविवारे समुद्धरेत् । उत्तराभिमुखेनैव ह्रींमन्त्रोच्चारणात् स्पृशेत् ॥ ४ ॥ वामाङ्गे दक्षिणे दष्टे वामदष्टे च दक्षिणे । सप्तधा मार्जनेनैव विषं वृश्चिकजं हरेत् ॥ ५ ॥ श्वेतं पुनर्नवामूलं रविवारे समुद्धरेत् । कार्पासमूलं चर्वित्वा विषं वृश्चिकजं हरेत् ॥ ६ ॥ ग्राह्यं हंसपदीमूलं प्रातरादित्यवासरे । मुखैस्तन्निष्कृतिः कर्णे विषं वृश्चिकजं हरेत् ॥ ॥ ७ ॥ अथ मन्त्रविधिः ॥ ॐक्षःफट्स्वाहा ॥ अनेन मन्त्रेणापो मार्जयेत् ॥ अथ मन्त्रः ॥ आदित्यरथवेगेन विष्णुबाणबलेन च । गरुत्पक्षनिपातेन भूम्यां गच्छ महाविष ॥ १ ॥ इति मन्त्रः ॥ पानीयपिष्टजेपालकल्कलेपेन सर्वथा । विषं वृश्चिकविद्धस्य भस्मभिवति तत्क्षणात् ॥ २ ॥ नवसागरहरिताले पिष्टे तोयेन लेपनाद्दंशे । तत्क्षणमेव हि जयतो वृश्चिकविद्धस्य दुर्धरक्ष्वेडम् ॥ ३ ॥ उल्लीपाषाणमादाय निम्बुनीरेण संयुतम् । दंशस्थाने लेपनं स्याद्विषं वृश्चिकजं हरेत् ॥ ४ ॥ इति वृश्चिकविषचिकित्सा ॥

१ (ख० ग० ङ० च०) त्र्यूषत्राणि टङ्कण (कण्टक) रोहिणी । २ (क० च०) स्यादामावा । ३ (ग०) कार्पासपत्रैः । (च०) सर्पास्य । ४ (च०) — तिं ।

अथ कीटजलूकादिविषचिकित्सा॥कटभ्यर्जुनशैरीषशेलुक्षीरीद्रुमत्वचाम् । कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः॥१॥ वृन्दात्॥ वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली। पाठाप्रतिविषाव्योषं कश्यपेन विनिर्मितम् ॥ २ ॥ दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् । कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकसाम् ॥३॥ अथ वरटीविषचिकित्सा॥ मरीचं नागरोपेतं सिन्धुसौवर्चलान्वितम् । फणिवल्लीरसैर्लेपाद्धन्ति तद्वरटीविषम् ॥ १ ॥ अथ लूताविषचिकित्सा ॥ रजनीद्वयमञ्जिष्ठापतङ्गगजकेसरैः। शीताम्बुपिष्टैरालेपः सद्यो लूताविषापहः ॥ १ ॥ गिरिकर्णीद्वयं शेलुः पाटला द्वे पुनर्नवे । कपित्थश्च शिरीषश्च लेपो लूताविषापहः ॥ २ ॥ अथ मण्डूकविषचिकित्सा ॥ शिरीषबीजैः कुलिशद्रुमस्य क्षीरेण पिष्टैः कृतलेपनानाम् । विषं विनाशं व्रजति क्षणेन मण्डूकदंशप्रभवं नराणाम् ॥ १ ॥ अथ भृङ्गीमत्स्यविषचिकित्सा ॥ कृष्णवेत्रस्य निष्क्वाथे कल्को घृतविमिश्रितः । भृङ्गीमत्स्यविषं हन्ति धूमो वा बर्हिपक्षजः ॥ १ ॥ अथ शतपदीविषचिकित्सा ॥ लेपः प्रदीपतैलस्य खर्जूरविषनाशनः । हरिद्राद्वयलेपो वा सगैरिकमनःशिला ॥ १ ॥ अथ भ्रमरविषचिकित्सा ॥ नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपूरकरसो हरितालम् । सैन्धवं च विनिहन्ति विलेपादाशु भृङ्गजनितं विषमेतत् ॥१॥ अथ पिपीलिकादिविषचिकित्सा॥ पिपीलिकाभिर्दष्टानां मक्षिकामशकैस्तथा । गोमूत्रेण वरालेपः कृष्णवल्मीकमृत्कृतः ॥ १ ॥ अथ मक्षिकापिटकाविषचिकित्सा ॥ सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि । रजन्यौ गैरिकं लेपो मक्षिकापिटकापहः ॥ १ ॥ अथ श्वानविषचिकित्सा ॥ काकोदुम्बरिकामूलं धत्तूरफलसंयुतम् । पीतं तण्डुलतोयेन सारमेयविषापहम् ॥ १ ॥ कारस्करफलं सेव्यं क्रमवृद्धं दिने दिने । सारमेयविषं हन्ति मासेन न हि संशयः ॥ २ ॥ पिष्ट्वापामार्गमूलं तु कर्षैकं मधुना लिहेत् । श्वानदंष्ट्रं विषं हन्यात्कुमारीदलसैन्धवम् ॥ ३ ॥ दंशस्थाने बन्धयेत्तु त्रिदिनान्ते सुखावहम् ॥ कस्तूरीबब्बूलपत्ररसो गोघृतेन पाने देयः शुनो विषं नश्यति ॥ अथवा शतावरीमूलरसो गोदुग्धेन सह पाने देयः शुनो विषं नश्यति ॥ श्वानदंष्ट्राविषं[1] हन्ति लेपात्कुक्कुटविष्ठया । गुडतैलार्कदुग्धं वा लेपाच्छ्वानविषं हरेत् ॥ ४ ॥ अथ रोगोन्मादितश्वानचिकित्सा ॥ तैलं तिलानां पललं गुडं च क्षीरं तथार्कं सममेव पीतम् । आलर्कमुग्रं विषमाशु हन्ति सद्योभवं वायुरिवाभ्रवृन्दम् ॥ १ ॥ इति श्वानविषचिकित्सा ॥ इति जङ्गमविषचिकित्सा ॥

॥ अथ सामान्यविषचिकित्सा ॥

सैन्धवं मरिचं तुल्यं निम्बबीजं समीकृतम् । मधुसर्पिर्युतं हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥१॥ अगारधूमो[2] महिषाक्षियुक्तः सवाजिगन्धानततण्डुलीयः । गोमूत्रपिष्टोऽप्यगदो निहन्ति विषाणि च स्थावरजङ्गमानि ॥२॥ मयूरपिच्छेन च तण्डुलीयकं काकण्ड[3]युक्तं मपिबेदनल्पम् । विषाणि च स्थावरजङ्गमानि सोपद्रवाण्यप्यचिरेण हन्ति ॥ ३ ॥

१ (च०) श्वदंष्ट्राजं । २ (क०) अङ्गारधूमो । ३ (ग०) काकाण्ड ।

अथ प्राचेतसं चूर्णम् ॥ सप्तच्छदपर्णकुटजात्सनिम्बादब्दामयोशीरनतानि ताप्यम् । रोध्रं विडंग्याम्रवमं नवाङ्गं प्राचेतसं चूर्णमुदाहरन्ति ॥ १ ॥ लौहेऽथ हैमे त्वथ राजते वा स्थितं सदा सद्मनि भूपतीनाम् । क्षौद्रेण लीढं सचराचराणि विषाणि हन्याद् भुवि मानवानाम् ॥ २ ॥ श्लेष्मातकत्वक्क्षवकं गुडूची नृपद्रुमत्वग् बृहतीद्वयं च । एषोऽगदः सर्वविषाणि हन्यादास्तीकनाम्ना मुनिना प्रदिष्टः ॥ ३ ॥ कृकलासपदं यस्तु सितवस्त्रेण वेष्टयेत् । बाहौ बद्ध्वा विषं हन्ति विषं भुक्त्वा न बाधते ॥ ४ ॥ यः पिबति पुष्यदिवसे जलपिष्टं सितपुनर्नवामूलम् । तत्सन्निधौ न वर्षं वृश्चिकभुजगाः प्रसर्पन्ति ॥५॥ मसूरं निम्बपत्राभ्यां पिबेन्मेषगते रवौ । अब्दमेकं न भीतिः स्याद्विषार्तस्य न संशयः ॥६॥ अथ गरुडाञ्जनम् ॥ सूतं चूर्णमगारधूममममलं प्रत्येकगद्याणकं धत्तूरस्य रसेन मर्दितमलं पश्चाच्छतं भासुरम् । जेपालं मरिचं चतुःशतयुतं वातारिबीजं लसद्युक्तं यष्टिमुखल्विदं दृढतरैर्जम्बीरनीरैर्वरैः ॥ १ ॥ कुर्यान्माषवदाकृतिं च वटिकां छायासु शुष्कीकृतां रात्र्यन्धं ग्रहसर्पसन्धिसकलं शीतज्वरं दुर्धरम् । सन्नेत्राञ्जनमात्रकं च भुवने चाजीर्णदोषापहं नश्यन्ति प्रबलं महागुणयुतं श्रीपूज्यपादोदितम् ॥ २ ॥ इति गरुडाञ्जनम् ॥ अथ मृत्युच्छेदिघृतम् ॥ अभयां रोचनां कुष्ठमर्कपुष्पं तथोत्पलम् । नलवेतसमूलानि गरलं सुरसां तथा ॥ १ ॥ सकलिङ्गान् समञ्जिष्ठामनन्तां च शतावरीम् । शृङ्गाटकं समङ्गां च पद्मकेसरमित्यपि ॥ २ ॥ कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिः पयो दद्याच्चतुर्गुणम् । सम्यक्पक्वेऽवतीर्णे च शीते तस्मिन्विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ सर्पिस्तुल्यं भिषक् क्षौद्रं कृतरक्षं निधापयेत् । विषाणि हन्ति दुर्गाणि गरदोषकृतानि च ॥ ४ ॥ स्पर्शाद्धन्ति विषं सर्वं गरैरुपहतत्वचम् । संयोगजं तमः कण्डूं मांससादं विसंज्ञताम् ॥ ५ ॥ नाशयत्यञ्जनाभ्यङ्गपानबस्तिषु योजितम् । सर्पकीटाखुलूतादिदष्टानां विषहृत्परम् ॥६॥ अथ पथ्यापथ्यम् ॥ शालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूष्यप्रियङ्गवः । मुद्गा हरेणवस्तैलं सर्पिश्चापि नवं क्वचित् ॥ १ ॥ वार्ताकं कलकं धात्री जीवन्ती तण्डुलीयकम् । भोजनार्थे विषार्तानां हितः पटुषु सैन्धवम् ॥ २ ॥ विरुद्धाध्यशनक्रोधक्षुद्भयायासमैथुनम् । वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥ ३ ॥ इति विषाधिकारः ॥

॥ अथोत्तरखण्डः ॥

तत्र वाजीकरणद्रव्यस्य लक्षणमाह ॥ यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्याद्वाजीवत्सुरतक्षमम् । तद्वाजीकरणमाख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः ॥ १ ॥ अत्र प्रसङ्गात्क्लैब्यलक्षणं संख्यां निदानं चाह ॥ क्लीबः स्यात्सुरताशक्तस्तद्भावः क्लैब्यमुच्यते । तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते ॥ १ ॥ तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते । ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैब्यं समुपजायते ॥ २ ॥ द्वेष्यस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लैब्यं तन्मानसं स्मृतम् । कटुकाम्लैः सलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ॥३॥ पित्ताच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैब्यं तस्मात्प्रजा-

१ (च०) पाष्टि ।

यते। अतिव्यावायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ॥ ४ ॥ ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकः। महता मेण्ढ्रयोगेन चतुर्थी क्लीबता भवेत् ॥ ५ ॥ वीर्यवाहिशिराछेदान्मेहनानुन्नतिर्भवेत्। बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः ॥ ६ ॥ षष्ठं क्लैब्यं स्मृतं तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तकम्। जन्मप्रभृति यत्क्लैब्यं सहजं तद्धि सप्तमम् ॥ ७ ॥ अथासाध्यं क्लैब्यमाह ॥ असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत्। साध्यानामवशिष्टानां कार्यो वाजीकरो विधिः ॥ १ ॥ अथ क्लैब्यस्य चिकित्सा ॥ क्लैब्यानामिह साध्यानां कार्यो हेतुविपर्ययः। मुख्यं चिकित्सितं यस्मान्निदानपरिवर्जनम् ॥ १ ॥ अथ क्लैब्यस्य चिकित्सायां वाजीकरं विधिमाह ॥ नरो वाजीकरान्योगान्सम्यक्शुद्धो निरामयः। सप्तत्यन्तं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वं तु षोडशात् ॥१ ॥ न चैव षोडशादर्वाक् सप्तत्याः परतो न च। आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥२ ॥ क्षयवृद्ध्युपदंशाद्या रोगाश्चातीव दुर्जयाः। अकालमरणं च स्याद्भजतस्त्रियमन्यथा ॥३॥ स्त्रीभजनविधिर्विस्तरतो रात्रिचर्यायां लिखितोऽस्ति तत्र द्रष्टव्यः ॥ विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम्। नराणां बहुभार्याणां विधिर्वाजीकरो हितः ॥ ४ ॥ स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वाल्लभ्यमिच्छताम्। योषित्प्रसंगात्क्षीणानां क्लीबानामल्परेतसाम् ॥ ५ ॥ हिता वाजीकरा योगाः प्रीणयन्ति बलप्रदाः। एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया ॥ ६ ॥ अथ वाजीकराण्याह ॥ भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च। वाचः श्रोत्राभिरामाश्च त्वचः स्पर्शः सुखस्तथा ॥ १ ॥ यामिनी सेन्दुतिलका कामिनी नवयौवना। गीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिरा स्रजः ॥ २ ॥ गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च। मनसश्चाप्रतीघातो वाजीकुर्वन्ति मानवम् ॥ ३ ॥ अथ पायसम् ॥ गवां विरूढवत्सानां सिद्धं पयसि पायसम्। तथा गोधूमचूर्णं च सितामधुघृतान्वितम् ॥ भुक्त्वा हृष्यति जीर्णोऽपि दश दारान् व्रजत्यपि ॥१॥ अथ रसाला ॥ दध्नोऽर्धाढकमीषदम्लमधुरं खण्डस्य चन्द्रद्युतेः प्रस्थं क्षौद्रपलं पलं च हविषः शुण्ठ्याश्चतुर्माषिकान्। तद्वन्माषचतुष्टयं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा धृत्वा शुक्लपटे शनैः करतलेनोन्मथ्य विस्रावयेत् ॥ १ ॥ मृद्भाण्डे मृगनाभिचन्दनरसस्पृष्टेऽगुरुद्धूपिते कर्पूरेण सुगन्धितं तदखिलं संलोड्य संस्थापयेत्। स्वस्यार्थे मधुरेश्वरेण रचिता ह्येषा रसाला स्वयं भोक्तुं मन्मथदीपनी सुखकरी कान्तेव नित्यं प्रिया ॥२॥ अथ शतावर्यादिचूर्णम् ॥ शतावरीनागबलाविदारीत्रिकण्टकैरामलकीफलान्वितैः। विचूर्णितैः पञ्चभिरेकशः पृथक् प्रकल्पितैर्वा घृतमाक्षिकप्लुतैः ॥ १ ॥ इति प्रयोगाः षडिमे भिषग्वरैरुदीरिताः शर्करया समन्विताः। नृणां मदान्धप्रमदोपसर्पिणां प्रधानधातोरतिरेककारणम् ॥ २ ॥ अथ मुसल्यादि चूर्णम् ॥ मुसलिकोकिलगोक्षुरचूर्णकं शशिविलोचनरामभितं पचेत्। पयसि प्रातरिदं यदि कोष्णके सितया टङ्कषट्कया तु तत् ॥ १ ॥ त्रिगुणसप्तदिनं परिभक्षयन् शतवया अपि काङ्क्षति कामिनीम्।

---

१ (घ०) प्रीत्यपत्यबलप्रदाः। २ (ख० ग० च०) त्वचः स्पर्शसुखास्तथा।

किमिह विभ्रमुदित्वरयौवनः शशिमुखीं शयनाय जिहासति ॥ २ ॥ अथ वानरीगुटिका ॥ बीजानि हि कपिकच्छोः कुडवमितानि स्वेदयेच्छनकैः । प्रस्थे गोधूमदुग्धे दुग्धं यावद्भवेद्गाढम् ॥ १ ॥ त्वग्रहितानि च कृत्वा सूक्ष्मं संपेषयेत्तानि । पिष्टिकायाः सुवटिकाः कृत्वा गव्ये पचेदाज्ये ॥ २ ॥ द्विगुणितशर्करया ता वटिकाः संपक्कया लेप्याः । वटिका माक्षिकमध्ये मज्जनयोगेऽखिलाः स्थाप्याः ॥३॥ पञ्चटङ्कमितास्तास्तु प्रातः सायं च भक्षयेत् । अनेन शीघ्रद्रावी यो यश्च स्यात्पतितध्वजः ॥ ४ ॥ सोऽपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमति वाजिवत् । नानेन सदृशं किंचिद् द्रव्यं वाजीकरं परम् ॥ ५ ॥ इति वानरीगुटिका भावप्रकाशात् ॥ बस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् । यः खादेत्समुपागच्छेत्स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ १ ॥ पिप्पलीलवणोपेते बस्ताण्डे घृतसाधिते । कच्छपस्याथ वा खादेत्तत्तु वाजीकरं भृशम् ॥२॥ शतावरीगोक्षुरकाश्वगन्धापुनर्नवानागबला मुसल्या । घृतेन खण्डेन तु भक्षणीयाः क्षीणा नरा नागबला भवन्ति ॥ ३ ॥ विदारीकन्दचूर्णं तु घृतेन पयसा नरः । उदुम्बरसमं खादन्वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ४ ॥ सितामधुघृतं क्षीरं पलाण्डुरससंयुतम् । पिबेन्नरो भवेत्कामी वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ५ ॥ अथ गोक्षुरचूर्णम् ॥ शमयति गोक्षुरचूर्णं छागक्षीरेण साधितं समधु । भुक्तं क्षपयति षाण्ढ्यं यज्जनितं कुप्रयोगेण ॥ १ ॥ अथामृतभल्लातकः ॥ भल्लातकानां पवनोन्थितानां तरुच्युतानां च पदाढकं स्यात् । घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलैश्च प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ १ ॥ शुष्काणि तानि द्विदलीकृतानि विपाचयेदप्सु चतुर्गुणासु । तत्पादशेषम्पुनरेव शीतं क्षीरेण तुल्येन विपाचयेत्तत् ॥ २ ॥ तदर्धया शर्करया विमिश्र्य पश्चात्खजेनोन्मथनं विधाय । सत्र्यूषणं त्रैफलचन्द्रमांसीत्रिवृच्च वांशीखदिरामृतं च ॥३॥ सचन्दनाकल्लकणाकबावं सदेवपुष्पं मुसलीद्वयं च । कक्कोलमोचाह्वयदीप्ययुग्मं नतं समानं कणा विदारी ॥ ४ ॥ जातीफलं मुस्तकजातिपत्री कुबेरजीरागरुसाब्धिशोषम् । मेदाद्वयं लोहरसेन्द्रवङ्गमभ्रं तथा कुङ्कुमकं च कर्षम् ॥ ५ ॥ तत्सप्तरात्रादतिजातवीर्यं सुधारसादप्यधिकं वदन्ति । प्रातः प्रबुद्धः कृतदेवकार्यो मात्रां भजेत्सात्म्यशरीरयोग्याम् ॥६॥ न चानुपाने परिहार्यमस्ति न चातपे नाध्वनि मैथुनं च । यथेष्टचेष्टा विचरेत्प्रयोगान्नरो भवेत्काञ्चनराशिगौरः ॥ ७ ॥ अनेन मेधानरसिंहवीर्यो दृढेन्द्रियो व्याधिगतः सुबुद्धिः । दन्ता विशीर्णाः पुनरेव दिव्याः केशाश्च शुभ्राः पुनरेव कृष्णाः ॥ ८ ॥ नीलाञ्जनालिप्रतिमा भवन्ति त्वचो विशीर्णाः पुनरेव भव्याः । विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि कृम्यर्दितो भिन्नगलोऽपि कुष्ठी ॥ ९ ॥ शुष्कः पुनः स्याद्गतमूलशाखस्तरुर्यथा भाति नवाम्बुसिक्तः । बृहस्पतेरप्यधिको हि बुद्ध्या ग्रन्थं विशालं च नवं करोति ॥ १० ॥ गृह्णाति सद्यो न च विस्मृतिं च करोति कलाधुरनल्पवीर्यम् । कुर्वन्निमं कल्पमनल्पबुद्धिर्जीवन्नरो वर्षशतं सुखी

---

१ (ग० च०) गोभवदुग्धे । २ (क०) षण्डेन । ३ (च०) घृतेष्टिका । ४ (च०) समानं च कणा ।

स्यात् ॥११॥ इत्यमृतभल्लातकः ॥ अथ केशरपाकः ॥ व्योषं चतुर्जातफलत्रिकं च लवङ्गकृष्णागुरुचन्दनं च। इक्षूरबीजं करहाटकं च जातीफलं मर्कटिकाफलं च॥१॥ शाल्मल्पनिर्यासबलाश्वगन्धागोक्षूरबीजं मुसली कृमिघ्नम्। समुद्रशोषं विषपञ्जरं च पुष्पं सुजातुद्रवकङ्कुबीजम् ॥ २ ॥ सर्वैः समं योज्य सुकुङ्कुमं च सुचूर्णितं विंशतिभागयुक्तम्। कस्तूरिकाषोडशभागचूर्णं खण्डं चतुर्भागयुतं विपक्कम्॥३॥ वङ्गं रसेन्द्रं गगनं सुलोहं कान्तं हि ताम्रं रविभागयुक्तम्। दलानि हेम्नो द्विशतानि दत्वा तथैव देयानि च राजतानि॥ एकत्र सर्वं विनिधाय वैद्यो जयाष्टभागं विदधीत लेहम् ॥ ४ ॥ जातीफलप्रमाणेन भक्षयेत्प्रातरुत्थितः। वीर्यवृद्धिं करोत्येष सर्वव्याधिविनाशनः ॥५॥ शतं च रमते स्त्रीणां कामतुल्यो भवेन्नरः। सर्वान्वातामयान्हन्ति प्रवृद्धं वातशोणितम् ॥ ६ ॥ अस्थिरोगं शिरोरोगं सन्धिरोगं च नाशयेत्। अस्य सेवनमात्रेण वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ७ ॥ धन्यं यशस्करं सम्यगायुरारोग्यवर्धनम्। काश्मीरकावलेहोऽयं बलकान्तिविवर्धनः ॥ ८ ॥ इति केशरपाकः ॥ अथ रतिवृद्धिकरो मोदकः ॥ गोक्षुरेक्षुरबीजानि वाजिगन्धा शतावरी। मुशली वानरीबीजं यष्टी नागबलाबला ॥ १ ॥ एषां चूर्णं दुग्धसिद्धं गव्येनाज्येन भर्जितम्। सितया मोदकं कृत्वा भक्ष्यं वाजीकरं परम् ॥ २ ॥ चूर्णादष्टगुणं क्षीरं घृतं चूर्णसमं स्मृतम् । सर्वतो द्विगुणं खण्डं खादेदग्निबलं यथा ॥ ३ ॥ वाजीकराणि भूरीणि संगृह्य रचितो यतः। तस्माद्बहुषु योगेषु योगोऽयं प्रवरो मतः ॥ ४ ॥ अथ रतिवल्लभाख्यपूगपाकः ॥ पूगं दक्षिणदेशजं दशपलोन्मानं भृशं कर्तयेत्तच्छिन्नं जलयोगतो मृदुतरं संकुट्य चूर्णीकृतम्। तच्चूर्णं पटशोधितं वसुगुणे गोशुद्धदुग्धे पचेद्गव्याज्याञ्जलिसंयुतेऽतिनिबिडे दद्यात्तुलार्धां सिताम् ॥ १ ॥ पक्कं तज्ज्वलनात्क्षितिं प्रति नयेत्तस्मिन्पुनः प्रक्षिपेद्द्याचत्तदुदीरयामि बहुला हृष्टादरात्संहिताः। एलानागबलाबलासचपलाजातीफलं लिङ्गिताजातीपत्रकपत्रपत्रकयुगं तच्च त्वचा संयुतम् ॥ २ ॥ विश्वावीरणवारिवारिदवरा वांशी वरी वानरी द्राक्षा सेक्षुरगोक्षुराथ महती खर्जूरिका क्षीरिका। धान्या कंसकसेरुकं समधुकं शृङ्गाटकं जीरकं पृथ्वीकाथ यवानिका वरटिका मांसी मिसी मेथिका ॥ ३ ॥ कन्देष्वत्र विदारिकाथ मुशली गन्धर्वगन्धा तथा कर्चूरं करिकेसरं समरिचं चारस्य बीजं नवम्। बीजं शाल्मलिसंभवं करिकणाबीजं च राजीवजं श्वेतं चन्दनमत्र रक्तमपि च श्रीसंज्ञपुष्पैः समम् ॥४॥ सर्वं चेति पृथक् पृथक् पलमितं संचूर्ण्य तत्र क्षिपेत्सूतं वङ्गभुजङ्गलोहगगनं सन्मारितं स्वेच्छया । कस्तूरीघनसारचूर्णमपि च प्राप्तं तथा प्रक्षिपेत्। पश्चादस्य तु मोदकान्विरचयेद् बिल्वप्रमाणानथ ॥५॥ तान्भुक्त्वातिसदा यथानलबलं भुञ्जीत नाम्लं रसम् पूर्वस्मिन्नशिते गते परिणतिं प्राग्भोजनाद्भक्षयेत्। नित्यं श्रीरतिवल्लभाख्यकमिमं यः पूगपाकं भजेत्स स्याद्वीर्यविवृद्धिवृद्धमदनो वाजीव शक्तो रतौ ॥ ६ ॥ दीप्ताग्निर्बलवान्वलीविरहितो हृष्टः सुपुष्टः सदा वृद्धो

१ (च०) जातीफलालिङ्गिता । २ (च०) बीजानि च ।

योऽपि पुवेव सोऽपि रुचिरः पूर्णेन्दुवत्सुन्दरः ॥ ७ ॥ इति रतिवल्लभाख्यपूगपाकः ॥ एतस्मिन्रतिवल्लभे यदि पुनः सम्यक् खुरासानिका धत्तूरस्य च बीजमर्ककरभः पाथोऽधिशोषस्तथा । सन्माजूफलकं तथा खसफलं त्वक् चापि निक्षिप्यते चूर्णार्धा विजया तथा स हि भवेत्कामेश्वरो मोदकः ॥१॥ इति कामेश्वरमोदकः ॥ अथाम्रपाकः ॥ पक्वाम्रस्य रसद्रोणे सितामाढकसंमिताम् । घृतं प्रस्थमितं दद्यान्नागरस्य पलाष्टकम् ॥ १ ॥ मरिचं कुडवोन्मानं पिप्पलीं द्विपलोन्मिताम् । सलिलस्याढकं दत्वा सर्वमेकत्र कारयेत् ॥ २ ॥ पचेत्तन्मृन्मये पात्रे दारुदर्व्या प्रचालयेत् । चूर्णान्येषां क्षिपेत्तत्र घनीभूतेऽवतारिते ॥ ३॥ धान्यकं जीरकं चित्रं पत्रकं मुस्तकं त्वचम् । बृहज्जीरकमप्यत्र ग्रन्थिकं नागकेशरम् ॥ ४ ॥ एलां पत्रीं लवङ्गं च पृथग्जातीफलं पलम् । सिद्धशीते प्रदद्याच्च मधुनः कुडवद्वयम् ॥ ५ ॥ भक्षयेद्भोजनादर्वाक्पलमात्रमिदं नरः । अथ वा नियता नात्र मात्रा खादेद्यथानलम् ॥ ६ ॥ मानवः सेवनादस्य वाजीवत्स्मरते भवेत् । समर्थो बलवान्पुष्टो हृष्टो नित्यं निरामयः ॥७॥ ग्रहणीं नाशयेदेष क्षयं श्वासमरोचकम् । आम्लपित्तं च पित्तं तु कुष्ठं वै पाण्डुतामपि ॥ ८ ॥ इत्याम्रपाकः ॥ अथ कामाग्निसंदीपनो मोदकः ॥ कर्षो रसो गन्धकमभ्रकं च द्विक्षारचित्रं लवणानि पञ्च ।शटीयवानीद्वयकीटहारी तालीसपत्राणि परं विषं च ॥ १ ॥ जीरं चतुर्जातलवङ्गजातीफलं च कर्षत्रयमेवमन्यत् । सुवृद्धसर्वं कटुकत्रयं च तथा चतुष्कर्षमिदं निबोध ॥ २ ॥ धान्याकयष्टीमधुकं कसेरुपलं पृथक् पञ्चपलं विदारी । दन्ती कणा चातिबलात्मगुप्ताबीजं तथा गोक्षुरकस्य बीजम् ॥ ३ ॥ सर्वाजपरेन्द्ररजः समानं समा सिता क्षौद्रयुतं च तुल्यम् । कर्षैकमिन्दोरथ मोदकं च कामाग्निसंदीपनमेनमाहुः ॥ ४ ॥ वृष्यं तथा परतरं सततं सदीप्यमेनं निषेव्य मनुजः प्रमदासहस्रम् । गच्छेन्न लिङ्गं शिथिलत्वमेव नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तः ॥ ५ ॥ वातानशीतिमथ पित्तभवांश्च रोगान् श्लेष्मोत्थविंशतिरुजः परमाग्निमान्द्यम् । दुर्वारकामलभगन्दरपाण्डुरोगान्मेहातिसारकृमिहृद्ग्रहणीविकारान् ॥ ६ ॥ कासज्वरश्वसनयक्ष्मकफप्रतिश्याशूलामवातसहिताश्च रुजः समस्ताः । हत्वा गदान्बहुविधांस्तदपत्यकारी सर्वत्र पथ्यमथ सर्वसुखप्रदायी । बल्यं वलीपलितहारि रसायनं स्यान्मूलं तदेव कथितं परमं पवित्रम् ॥ ७ ॥ इति कामाग्निसन्दीपनो मोदकः ॥ अथ शतावरीघृतम् ॥ घृताच्छतावरीगर्भक्षीरे दशगुणे पचेत् । शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुच्यते ॥ १ ॥ अथ लघुवाजिगन्धासर्पिः ॥ कल्केन वाजिगन्धाया विपचेद् घृतमुत्तमम् । चतुर्गुणमजाक्षीरं दत्वोद्धृत्याथ शीतले ॥ सितां समां प्रदायाद्याद् बलपुष्टिविवृद्धये ॥१॥ अथ चन्दनादितैलम् ॥ द्रव्याणि चन्दनादेस्तु चन्दनं रक्तचन्दनम् । पतङ्गमथ कालीयागरुकृष्णागुरूणि च ॥ १ ॥ देवद्रुमः ससरलः पद्मकं क्रमुकोऽपि च । कर्पूरो मृगनाभिश्च लता कस्तूरिकापि च ॥ २ ॥ सिल्हकः कुङ्कुमं गन्धं जातीफलकमेव च । जातीपत्रलवङ्गं च सूक्ष्मैला महती तथा ॥ ३ ॥ कङ्कोलफलकं त्वक् च पद्मकं

---

१ (च०) कसेरुफलम् । २ (ख० ङ०) सिद्धकः ।

नागरकेसरम् । वालकं च तथोशीरं मांसी दारु सितापि च ॥ ४ ॥ मुरा कर्चूरक-श्चापि शैलेयम्भद्रमुस्तकम् । रेणुकाश्च प्रियङ्गुश्च श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा ॥ ५ ॥ ला-क्षा नखश्च रालश्च धातकीकुसुमं तथा । ग्रन्थिपर्णं च मञ्जिष्ठा तगरं सिक्थकस्तथा ॥६॥ एतानि शाणमानानि कल्कीकृत्य शनैः पचेत् । तैलं प्रस्थमितं सम्यगेतत्पात्रे शुभे क्षिपेत् ॥ ७॥ अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धोऽशीतिसमोऽपि यः । सुखी भवति शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तदुर्लभः ॥ ८ ॥ वन्ध्यापि लभते गर्भं षण्ढोऽपि तरुणायते । अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतम् ॥ ९ ॥ चन्दनादि महातैलं रक्तपित्तं क्षयं ज्वरम् । दाहं प्रस्वेददौर्गन्ध्यं कुष्ठं कण्डूं विनाशयेत् ॥ १० ॥ इति चन्दनादितैलम् ॥ अथ महासुगन्धि तैलम् ॥ कर्पूरागुरुचोचपत्रनलिकालाक्षाशटीधातुकीपुष्पैः सप्तदलै-लवालुसरलैः शैलेयमांसीप्लवैः । एलाकुङ्कुमरोचनादमनकैः श्रीवासजातीफलैः कङ्को-लक्रमुकोच्चटामदमुराकान्तालवङ्गामयैः ॥ १ ॥ वालोशीरहरेणुकामलयजस्थौणेयच-ण्डानखैर्जातीकोशकुलीरपद्मकनतैः स्पृक्कान्वितैः पालिकैः । लाक्षायोजनवल्लिलोध्र-सलिलैस्तैलं विपाच्याढकं तैलाभ्यक्ततनुर्जरन्नपि भवेत्स्त्रीणां परं वल्लभः ॥ २ ॥ शु-क्राढ्यो द्युतिमाननल्पतनयः षण्ढोऽपि रत्युत्सुको वन्ध्या गर्भवती भवेदपि तथा वृद्धा-पि सूते सुतम् । कण्डूस्वेदविवर्चिकामलहरं दौर्गन्ध्यकुष्ठापहमभ्यिर्म्या परिकी-र्तितं बहुगुणं तैलं सुगन्धं महत् ॥ ३ ॥ इति महासुगन्धतैलम् ॥ वृन्दात् ॥ अथ प-ञ्चबाणरसः ॥ सूताभ्रलोहोरगवङ्गशङ्खकपर्दिकाश्चैव समं विधाय । सूतार्धभागं कनकस्य दद्याद् वारत्रयं क्षीरविभावयेत्तत् ॥ १ ॥ पोस्तैस्तथा भावितमे-कविंशद्वारं तथा यष्टिसुवर्णकानाम् । लवङ्गकाकल्कैरविश्वजातीफलत्रिकं कोलकच-न्दनानाम् ॥२॥ एषां द्रवैर्भावय सप्तवारं पृथक् तथैकं मृगनाभिकायाः । रसोऽयमुक्तो परमेश्वरेण श्रीपञ्चबाणो रतिशक्तिदो नृणाम् ॥ ३ ॥ एतस्मादधिकश्च नास्ति भु-वने वीर्याधिकं धीप्रदम् आयुष्कान्तिकरं हितं वसुमतां नृणामुदारात्मनाम् । आ-ज्ञासिद्धमिदं रसायनवरं बल्यं वयःस्थापनं मेहप्लीहजलोदराश्मरिरुजापस्मारविध्वं-सनम् ॥४॥ इति पञ्चबाणरसः ॥ अथ चन्द्रोदयरसः ॥ पलं मृदु स्वर्णदलं रसेन्द्रपलाष्टकं षोडश गन्धकस्य । शाणैस्तु कार्पासभवैः प्रसूनैः सर्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्भिः ॥ १॥ तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढं मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयं च । पचेत्क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे ततो रसः पल्लवरागरम्यः ॥ २ ॥ सौवर्णमेतत्सकलामयघ्नं सर्वेषु योगेषु च योजनीयम् । निगृह्य चैतस्य फलं पलानि चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ॥ ३ जातीफलं चोषणमि-न्द्रपुष्पं कस्तूरिकायामिह शाण एकः । चन्द्रोदयोऽयं कथितोऽस्य माषो भुक्तोऽहि-वल्लीदलमध्यवर्ती ॥४॥ मदोद्धतानां प्रमदाशतानां गर्वाधिकत्वं श्लथयत्यवश्यम् । घृतं घनीभूतमतीव दुग्धं मृदूनि मांसानि समण्डकानि ॥ माषान्नमिष्टानि रसेऽत्र पथ्यमान-न्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ ५ ॥ वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः समस्त-

---

१ (च०)—वल्लभः । २ (च०)—काकल्लक ।

मदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः। गृहे च रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशाम्भवेद्वल्लभः ॥ ६ ॥ इति चन्द्रोदयरसः॥ अथ वृद्धपुष्पधन्वा रसः ॥ कनकहरजकान्तं ताप्यकं वृद्धिभाव्यं द्विजकुवलयपष्टीशाल्मलीनागवल्ल्यः। घृतमधुपयखण्डं पुष्पधन्वा द्विवल्लो रमयति बहुकान्ता दीर्घमायुर्बली स्यात् ॥ १ ॥ अथ लघुपुष्पधन्वा रसः ॥ हरजभुजगलोहान्यभ्रकं च त्रिभागं कनकविजयपष्टीशाल्मलीनागवल्ल्यः। सितमधुघृतदुग्धैः सेवितो वीर्यवृद्धी रमयति बहुकान्ता पुष्पधन्वा रसः स्यात् ॥१॥ अथ मदनकामदेवो रसः॥ तारं वज्रं सुवर्णं च ताम्रसूतकगन्धकम्। लोहं क्रमविवृद्धानि कुर्यादेतानि मात्रया॥१॥ विमर्द्य कन्यकाद्रावैर्न्यस्येत्काचमये घटे। विमुद्य पिठिरीमध्ये धारयेत्सैन्धवैर्भृते॥२॥ वह्निं शनैः शनैः कुर्याद्दिनैकं तु तदुद्धरेत्। स्वाङ्गशीतं च सञ्चूर्ण्य भावयेदर्कदुग्धकैः ॥ ३ ॥ अश्वगन्धा च काकोली वानरी मुसली क्षुरा। त्रिवारं च रसैर्भाव्यं शतावर्याश्च भावयेत् ॥४॥ कस्तूरीव्योषकर्पूरं कङ्कोलैलालवङ्गकम्। पूर्वचूर्णादष्टमांशमेतच्चूर्णं विमिश्रयेत् ॥ ५ ॥ सर्वैः समां शर्करां च दत्वा शाणोन्मितं पिबेत्। गोदुग्धद्विपलेनैव मधुराहारसेवकः ॥ ६ ॥ अस्य प्रभावात्सौन्दर्यं बलं तेजो विवर्धते। तरुणीं रमयेद्वृद्धो न च हानिः प्रजायते॥७॥ इति मदनकामदेवो रसः ॥ अथ महाराजवटीरसः॥ बीजं ब्राहतरोर्विधाय बहुधा खण्डं त्रियामोषितं छागे दुग्धवरेऽथ शुष्कमथ तद्गन्धेन तिर्य्यंशिना। युक्तं काचघटीयुतं हुतभुजो योगेन च त्वान्ततः सत्त्वं तस्य निगृह्य काचघटिते भाण्डे सुखं स्थापयेत् ॥१॥ तत्तैलं वल्लमात्रं तु ताम्बूलीपत्रगं चरेत्। क्षिप्त्वा तत्र रसं वल्लमङ्गुल्यग्रेण मर्दयेत् ॥२॥ युक्त्या तां कज्जलीं भुक्त्वा ताम्बूलं शीलयेदनु। शाकाम्लं माषपट्टकादिवर्जितं पथ्यमाचरेत् ॥ ३ ॥ अनेन योगराजेन पण्ढोऽपि पुरुषायते। अपूर्ववच्छतं गच्छेद्वनितानां मदोगणार्त् ॥४॥ वलीपलितविध्वंसी योगोऽयं क्षयकुष्ठजित्। वातपित्तकफातङ्कहस्तिपञ्चाननः परम्। नास्त्यनेन समं लोके किंचिदन्यद्रसायनम् ॥ ५ ॥ इति महाराजवटीरसः सारसंग्रहात् ॥ अथ पूर्णेन्दुनामा रसः ॥ शाल्मल्युत्थैर्द्रवैर्मर्द्यं पक्षैकं शुद्धसूतकम्। यामद्वयं पचेच्चापि वस्त्रे बद्ध्वाथ मर्दयेत् ॥ १ ॥ दिनैकं शाल्मलीद्रावैर्मर्दयित्वा वटीकृतम्। वेष्टयन्नागवल्ल्याथ निक्षिपेत्काचभाजने ॥ २ ॥ भाजनं शाल्मलीद्रावैः पूर्णं यामद्वयं पचेत्। वालुकायन्त्रमध्ये तु द्रव्ये जीर्णे समुद्धरेत् ॥ ३ ॥ द्विगुञ्जं भक्षयेत्प्रातर्नागवल्लीदलान्तरे। मुसलीं ससितां क्षीरं पलैकं पाययेदनु ॥ ४ ॥ रसः पूर्णेन्दुनामायं सम्यग्वीर्यकरो भवेत्। कामिनीनां सहस्रैकं नरः कामयते ध्रुवम् ॥ ५ ॥ इति पूर्णेन्दुनामा रसः ॥ अथ भस्मरसयोगः ॥ खर्परे धारयेद्गन्धं तैलवद्वह्निना क्षणम्। ततस्तस्मिन् क्षिपेत्सूतं तत्समानं ततः परम् ॥ १ ॥ घर्षयेल्लोहदर्व्याथ यावज्ज्वलति वह्निना। खर्परस्यान्तरं वह्निर्यदा ज्वलति केवलम् ॥ २ ॥ अथो वह्निं तदा मन्दं विधाय घट्टयेत्पुनः। लोहदर्व्या भवेद्यावद्रसस्य तत्स्फ-

---

१ (च०) पूगचूर्णा—। २ (ग०) ब्रह्मतरो—(च०) वृक्षतरो। ३ (च०) कृत्वा ततः। ४ (ख० ग० घ०) मदोगणान् ।—नामदोगुणात् ।

टिकोपमम् ॥ ३ ॥ तदादाय प्रयोक्तव्यं रोगेषु सकलेष्वपि। अग्निमान्द्यं च पाण्डुं च कासश्वासभगन्दराः ॥४॥ व्रणाश्च विविधाः सर्वे वलयः पलितानि च । नश्यन्त्यनेन योगेन सत्यं शिववचोदितम् ॥ ५ ॥ अथ ध्वजवृद्धिकरणम् ॥ क्षौद्रं क्षुद्रातगरमरिचैः पिप्पलीसैन्धवाभ्यां प्रत्यक्पुष्पीयवतिलगुडश्वेतसिद्धार्थमाषैः । श्लक्ष्णीभूतैर्भवति मिलितं वाजिगन्धासनाथैः श्रोणीश्रोत्रभुजकचशिरःशेफसां वृद्धिकारी ॥ १ ॥ इति राजमार्तण्डात् ॥ सकुष्ठमातङ्गबलाबलानां वचाश्वगन्धागजपिप्पलीनाम् । तुरङ्गशत्रोर्नवनीतयोगाल्लेपेन लिङ्गं मुशलत्वमेति ॥२॥ इत्यनङ्गरङ्गात् ॥ इति वाजीकरणाधिकारः ॥ $ अष्टाङ्गमैथुनम् ॥ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥ १ ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥ २ ॥ अथ कामेश्वरः ॥ जातीफलं च सौराष्ट्री कृष्णधत्तूरबीजकम् । जातीपुष्पमफेनं च नागं हिङ्गुलमेव च ॥ १ ॥ एतानि समभागानि स्वसकाथेन मर्दयेत् । गुञ्जामात्रां च वटिकां सितया सह भक्षयेत् ॥ नाम्ना कामेश्वरः प्रोक्तो रमते कामिनीशतम् ॥ २ ॥ अथ वङ्गेश्वरः ॥ रसं वङ्गसमं कृत्वा चतुर्भागं च गन्धकम् । कुमारीरससंयुक्तं दिनमेकं तु मर्दयेत् ॥ १ ॥ मन्दमध्यमतीव्राग्निवालुकायन्त्रगं पचेत् । अश्वगन्धामृतासारमोचारसशतावरीः ॥ २ ॥ गोक्षीरधात्री कूष्माण्डी वाराही पत्रमागधी । त्रिफला कर्कटी मुस्ता यष्टी मधुसमन्वितम् ॥३॥ सर्वसाम्यं सितायुक्तं चूर्णं कर्षार्धसंयुतम् । गुञ्जाचतुष्टयं मात्रं गोक्षीरमनुपानतः ॥ ४ ॥ प्रातरुत्थाय सेवेत लवणाम्लं च वर्जयेत् । बहुमूत्रं मूत्रकृच्छ्रं रक्तमूलप्रमेहकम् ॥ ५ ॥ मधुमेहं नष्टशुक्रं नष्टलिङ्गं च नाशयेत् । सर्वमेहप्रशमनो वङ्गेश्वर इति स्मृतः ॥६॥ इति वङ्गेश्वरः ॥ *शतावर्यश्वगन्धा च वानरी मुशली तथा । गोकण्टो शर्कराक्षीरं पिबेन्नष्टेन्द्रियो नरः ॥ १ ॥ तिलगोक्षुरचूर्णेन साधितं छागलं पयः । पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं शीघ्रं गच्छति षण्ढता ॥ २ ॥ शमयति गोक्षुरचूर्णं छागक्षीरेण साधितम् । शर्करामधुसंयुक्तं शीघ्रं गच्छति षण्ढता ॥३॥ सिन्दूरं कनकं बीजं विजया क्षुरबीजकैः । जातीफलं जातीपत्रीं कटुशिग्रुमफेनकम् ॥ ४ ॥ समुद्रशोषसंयुक्तं लवङ्गं च तथैव च । विजयारसनैर्मर्द्य याममेकं प्रशस्यते ॥ ५ ॥ बदरीबीजमात्रं तु स्त्रीशतं रमते मुदा । अब्धिशोषं च सिद्धार्थांश्चतुर्वल्लमितान् पृथक् ॥ ६ ॥ अर्धशिष्टं च तद्दुग्धं सायंकाले पिबेन्नरः । बिन्दुपातेन कुरुते वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ७ ॥ अथ रसभस्मयोगः ॥ शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं लोहपात्रेऽग्निसंस्थिते । आर्द्रन्यग्रोधदण्डेन चालयेद्रसमतां नयेत् ॥ रक्तिकाद्वितयं भुक्तं रेतःपुष्टिकरं परम् ॥ १ ॥ अथ वीर्यस्तम्भवटी ॥ जातीफलं लवङ्गं च जातीपत्रं सकुङ्कुमम् । सूक्ष्मैला चाहिफेनं च त्वकाकरकरभं तथा ॥१॥ प्रत्येकं कर्षमात्राणि कर्पूरं शाणमात्रकम् । नागवल्लीदलरसैर्वटी चणकसन्निभा ॥ वीर्यसंस्तम्भनी ह्येषा बलवर्णाग्निदीपनी ॥ २ ॥ अथ कपि-

---

* इक्षुर गोक्षुर मर्कटबीजं मुसलि शतावरि शाल्मलिडिकम् । घृतमधुसेवितनित्यं रमते रमणीशतमरनिसम् ॥ १ ॥ $ इत्यारभ्यारसवैकृतियोगात् 'ग' पुस्तकलब्धो विषयः ॥

कच्छूपाकः ॥ निस्तुषं वानरीबीजं कृत्वा विंशत्पलानि च । त्रिंशत्पलां सितां दत्वा घृतं दत्वा पलाष्टकम् ॥१॥ दुग्धाढकसमायुक्तं मृदुना वह्निना पचेत्।यावद्दर्वीप्रलेपः स्यात्तन्मध्ये चूर्णितं क्षिपेत् ॥२॥ जातीफलं त्रिकटुकं त्रिगन्धं देवपुष्पकम् । अकल्करं जातिपत्री कोकिला बीजकेसरम् ॥३॥ पुनर्नवापले द्वे च मुसली साहिफेनकम् । पारदं लोहचूर्णं च त्वभ्रकं च पलार्धकम् ॥४॥ चन्दनागरुकस्तूरीकर्पूरं शाणमात्रकम् । पलार्धं भक्षयेत्तु क्रमाद्वीर्यफलप्रदम् ॥ ५ ॥ अथ रसवैकृतियोगोऽभिलिख्यते ॥ जनितविविधदाहे शीततोयाभिषेको मलयजघनसारो लेपनं मन्दवातः । तरुणदधिसिताक्तं नारिकेलीफलाम्भो मधुरशिशिरपानं शीतमन्यच्च शस्तम् ॥१॥सौभाग्यमेघनादाङ्घ्रिशीतामधुकचन्दनम् । तुषोदकेन पातव्यं सर्वस्मिन् रसवैकृते ॥२॥ छर्द्यां चेक्षुरसो देयो कमित्थं वा सितान्वितम् । कुमारीगिललेपश्च सर्वाङ्गेन प्रशस्यते॥३॥क्षीरं मधुसितोपेतं क्राथो वामृतबिन्दुकः । उपचारा अमी सर्वे प्रशस्ता रसतापिनाम् ॥ रसदाहे भवेत्सर्वे पित्तज्वरभिषग्जितम् ॥ ४ ॥ अथ रससारः ॥ मुक्ताविद्रुमवङ्गभूतिसहितं वल्लं पृथक् स्वर्णकं छिन्नासत्त्वतुगासितानवनितं चालोड्य सम्भक्षयेत् । सञ्जाते तृषि नारिकेलसलिलं तत्कालिकं प्राशयेत्सर्वस्मिन् रसवैकृते च गदितं ह्येतच्च योगामृते ॥ १ ॥ सर्वस्मिन् रसवैकृते हि शिशिरं स्वेच्छाम्बु पानादिकम् देयं तापशमाय दाडिमतरोरग्राणि दूर्वाशिफाः। संपेष्या मलया ददात्वथ तदाश्वेच्छावशेन? त्यजेद्यावत्पूर्वबलं भवेत्पटुतरं तावत् स्त्रियं न स्पृशेत् ॥ २ ॥ यष्टीपटोलनिष्क्राथो मधुना मधुरीकृतः । तीव्रपित्तज्वरोन्मादनाशनो रसदाहजित् ॥ ३ ॥ छिन्ना यष्टीधनोशीरधान्यपर्पटचन्दनैः । रसदाहं जयेत्क्राथो खण्डवंशीकसंयुतः ॥ ४ ॥ चन्दनोदीच्यशीतैश्च क्राथः खण्डो पलान्वितः । रसदाहं जयत्याशु पित्तज्वरहरः परः ॥ ५ ॥ दूर्वा सोत्पलकिञ्जल्कमञ्जिष्ठाशैलवालुकम् । सितासितमुशीरं च मुस्तं चन्दनपद्मकम् ॥६॥ तत्समं च भवेत्क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् । जीवकर्षभकौ मेदामदामेदास्तथैव च ॥ ७ ॥ काकोली क्षीरकाकोली मृद्वीका मधुकं तथा । मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारी रक्तचन्दनम् ॥८॥ शर्करा मधुसंयुक्तं सिद्धं विप्लावयेद् घृतम् । रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगदेषु च ॥ ९ ॥ क्षीणशुक्रे प्रदातव्यं वाजीकरणमुत्तमम् । अङ्गदाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम् ॥ १० ॥ विकारो यदि जायेत पारदान्मलसंयुतात् । गन्धकं सेवयेत्तत्र शोधितं विधिपूर्वकम् ॥ ११ ॥ गन्धकं माषयुग्मं च नागवल्लीदलैः सह । खादयेत्पारदग्रस्तो दोषशान्तिस्तदा भवेत् ॥ १२ ॥ अथान्यच्च ॥ लाक्षाकूष्माण्डखण्डांश्च तुलसीं शतपुष्पिकाम् । लवङ्गं वत्सनागं च गन्धकेन समात्रकम् ॥ १ ॥ कर्षमात्रं पयो भुक्तं सर्वं तत्र पृथक् पृथक् । सर्वयोगोत्तरासाध्यः सूतदोषविकारनुत् ॥२॥ अथान्यच्च ॥ नागवल्लीरसैः प्रस्थं भृङ्गराजरसं तथा । तुलस्याश्च रसं प्रस्थं छागदुग्धं समांशकम् ॥ १ ॥ मर्दनं सर्वगात्रेषु यामयुग्मं दिनत्रयम् । स्नानं शीतलतोयेन सूतदोषप्रशान्तये ॥ २ ॥ इति रसवैकृतियोगः ॥

ददात्वथतदाश्वेच्छावश—?

॥ अथ रसायनाधिकारः ॥

तत्र रसायनस्य लक्षणमाह ॥ यज्जराव्याधिविध्वंसि वयसः स्तम्भकं तथा । चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं भेषजं तद्रसायनम् ॥ १ ॥ रसायनस्य फलमाह ॥ दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः । देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात् ॥१॥ तद्विधिमाह॥ पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् । प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा ॥१॥ नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः । न भाति वाससि श्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः ॥ २ ॥ अथ तदुदाहरणानि ॥ शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः । त्रिशः समस्तमथवा प्राक्शीतं स्थापयेद्वयः ॥ १ ॥ मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रभाते प्रयोज्य यष्टीमधुकस्य चूर्णम् । रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्याः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः ॥ २ ॥ आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि । मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥ ३ ॥ विशेषेण तुगाक्षीर्याः पिप्पल्या लवणेन च । त्रिफला सितया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥४॥ सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् । वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा ॥ ५ ॥ ग्रन्थान्तरादथ हरीतक्यपानुपानानि ॥ ग्रीष्मे तुल्यगुडां ससैन्धवयुतां मेघावनद्धाम्बरे सार्धं शर्करया शरद्यमलया शुण्ठ्या तुषारागमे । पिप्पल्या शिशिरे वसन्तसमये क्षौद्रेण संयोजितां राजन्भुङ्क्ष्व हरीतकीमिव गदा नश्यन्तु ते शत्रवः ॥ २ ॥ पुनर्नवस्यार्धफलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसार्धमासम् । मासत्रयं तत्रिगुणं समन्ताज्जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥३ ॥ ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् । क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवनमाप्नुवन्ति ॥ ४ ॥ शतावरी मुण्डिनिका गुडूची सहस्तिकर्णी सहतालुमूली । एतानि कृत्वा समभागयुक्तान्याज्येन किं वा मधुनावलिह्यात् ॥ ५ ॥ जरारुजामृत्युवियुक्तदेहो भवेन्नरो वीर्यबलादियुक्तः । विभाति देवप्रतिमः स नित्यं प्रभामयो भूरिविवृद्धबुद्धिः ॥ ६ ॥ पीताश्वगन्धा पयसार्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा । कृशस्य पुष्टिं वपुषो दधाति नरस्य सस्यस्य यथाम्बुवृष्टिः ॥ ७॥ शिशिरे चाश्वगन्धायाः कन्दचूर्णं पयोऽन्वितम् । मासमत्ति समध्वाज्यं संवृद्धोऽपि युवा भवेत् ॥ ८ ॥ घृतामलकशर्करातिलपलाशबीजानि यः समानि शयनस्थितो मधुयुतानि खादेन्निशि । वलीपलितवर्जितस्तरुणनागतुल्यो बली बृहस्पतिसमः पुमान्भवति सोऽचिरेण ध्रुवम् ॥ ९ ॥ इति राजमार्तण्डात् ॥ असिततिलविमिश्रान् पल्लवान्भक्षयेद्यः सततमिह पयोऽशी भृङ्गराजस्य मासम् । भवति च चिरजीवी व्याधिभिर्मुक्तदेहो भ्रमरसदृशकेशः कामचारी मनुष्यः ॥ १ ॥ वृन्दात् ॥ ससितया दवयामलकैरथ त्रिफलया त्वथ वा घृतमिश्रया । कनकलोहरजः सदलं कृतं परमिदं हि रसायनमिष्यते ॥१॥ इति चिकित्साकलिकातः ॥ धात्रीतिलान् भृङ्गरजोविमिश्रान्ये भक्षयेयुर्मनुजाः क्रमेण । ते कृष्णकेशा विमलेन्द्रियाश्च निर्व्याधयोऽप्यामरणाद्भवेयुः ॥ १ ॥ पञ्चभल्लातकांश्छित्त्वा शोधयेद्विधिवज्जले । कषायं

तं पिबेच्छीतं घृतेनाक्तोष्ठतालुकम् ॥ २ ॥ पञ्चवृद्ध्या पिबेद्यावत्सप्ततिं ह्रासयेत्ततः । जीर्णेऽद्यादोदनं शीतं घृतक्षीरोपसंहितम् ॥ ३ ॥ एतद्रसायनं मेध्यं वलीपलितनाशनम् । कुष्ठार्शःकृमिदोषघ्नं दुष्टशुक्रविशोधनम् ॥ ४ ॥ इति वृन्दात् ॥ गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनीवचाभयाशुण्ठीशतावरीः समाः । घृतेन लीढ्वा प्रकरोति मानवं त्रिभिर्दिनैः श्लोकसहस्रधारिणम् ॥ १ ॥ ब्राह्मीक्वाभयावासापिप्पल्यो मधुसैन्धवम् । अस्य प्रयोगात्सप्ताहात्किन्नरैः सह गीयते ॥ २ ॥ हन्त्यम्लपित्तवमनारुचिदाहमोहस्त्रालित्यमेहतिमिरार्मसशुक्रदोषान् । भुक्त्वा नरः सततमामलकीरसेन वृद्धोऽपि तेन च भवेत्तरुणी रिरंसुः ॥३॥ अथ लोहगुग्गुलुः ॥ अयःपलं गुग्गुलुरत्र योज्यः पलत्रयं व्योषपलानि पञ्च । पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च कर्षं लिहन्यात्यमरत्वमेव ॥ १ ॥ इति लोहगुग्गुलुर्भावप्रकाशात् ॥ अथ गन्धकरसायनम् ॥ शुद्धो बलिर्गोपयसा विभाव्यस्ततश्चतुर्जातगुडूचिकाभिः । पथ्याक्षधात्र्यौषधभृङ्गराजैर्भाव्योऽष्टवारं पृथगार्द्रकेण ॥ १ ॥ शुद्धे सितां योजय तुल्यभागां रसायनं गन्धकराजसंज्ञम् । कर्षोन्मितं सेवितमेति मर्त्यो वीर्यं च पुष्टिं दृढदेहवह्निम् ॥२॥ कण्डूं च कुष्ठं विषदोषमुग्रं मासद्वयेनेह जयेत्प्रयोगः घोरातिसारं ग्रहणीगदं च हरेच्च रक्तं दृढशूलयुक्तम् ॥ ३ ॥ जीर्णज्वरे मेहगणे प्रकृष्टं वातामयानां हरणे समर्थम् । प्रजाकरं केशमतीव कृष्णं करोति चेद्भक्षति चार्धवर्षम् ॥ ४ ॥ रसायनम् पर्वतजात्मबीजं क्षाराम्लतैलादिकराजिवर्जम् । ससोमरोगं सहमुष्कवृद्धिं हरेच्च वै गन्धकराजयोगः ॥ ५ ॥ हरति सकलरोगान्गन्धकाख्यः प्रयोगो मृतसदृशनराणां प्राणदो दीर्घमायुः । तदनु विहितयोगो भस्मसूतं सहेम रमयति त्रिदशानां देहदीप्तिं सुरूपाम् ॥ ६ ॥ वीर्यस्य वृद्धिं दृढदेहवह्निमशीतिवातान्विनिहन्ति कुष्ठम् । प्रमेहदुष्टोदररोगजालं विशेषतो हन्ति तु संनिपातम् ॥७॥ दोषज्वरं राजरुजं प्रमेहं पाण्डुक्षयश्वासगुदाङ्कुरादीन् । एतान्हि रोगान् विनिहन्ति शीघ्रं रसायनं जल्पितमीश्वरेण ॥ ८ ॥ इति गन्धकरसायनम् ॥ अथ तैलानि ॥ एरण्डतैलमथ निम्बफलास्थितैलमेतद्रसायनमनामयकायकारि । ज्योतिष्मतीफलपलाशफलोद्भवं वा तैलं वलीपलितहारि भिषक्प्रदिष्टम् ॥१॥ न केवलं दीर्घमिहायुरश्नुते रसायनं यो विविधं निषेवते । गतिं सदेवर्षिनिषेवितां शुभां प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ॥ २ ॥ इति रसायनाधिकारः ॥

॥ अथ रोगानुसारेणौषधस्यानुपानानि ॥

कैराताम्बुदपर्पटं ज्वरगदे तक्रं ग्रहण्यामथातीसारे कुटजः कृमौ कृमिरिपुर्दुर्नामकेऽरुष्करम् । पाण्डौ किट्टमथ क्षये गिरिजतु श्वासे तु भार्ग्यौषधं मेहे स्वामलकं क्षये तृषि जलं सन्तप्तहेमान्वितम् ॥१॥ शूले हिङ्गु करञ्जमामपवने तैलं रुबोर्मूत्रयुक् श्रेष्ठा प्लीह्नि कणा विषे शुकतरुः कासे तु कण्टारिका । वातव्याधिषु गुग्गुलुश्च लशुनः स्याद्रक्तपित्ते वृषोऽपस्मारे तु वचासवाद्यथ गरे हेमोदरे रेचनम् ॥२॥ वातास्रे तु गुडूचिकार्दितगदे

माषेण्डरी मेदसि क्षौद्राम्भः प्रदरे तिरीटमरुचौ लुङ्गो व्रणेऽद्यः पुरः । शोके मद्यमथाम्लपित्तरुजि तु द्राक्षाथ कृच्छ्रे वरी कूष्माण्डाम्बु दृगामये तु त्रिफलोन्मादे पुराणं घृतम् ॥ ३ ॥ कुष्ठे खादिरसारवार्यथ पयो निद्राक्षये माहिषं श्वित्रे बाकुचिफल्यजीर्णरुजि तु स्वापो भये शोषणम् । छर्दौ लाजमधूर्ध्वजत्रुविकृतौ नस्यं सतीक्ष्णौषधम् शूले पार्श्वभवे तु पुष्करजटामूर्च्छासु शीतो विधिः ॥ ४ ॥ कार्श्ये मांसरसोऽश्मरीषु गिरिभिद् गुल्मेषु सेतुत्वचा मोक्षोऽस्रस्य तु विद्रधौ जतुरसैर्हिध्मासु नस्यं हितम् । दाहे शीतविधिर्भगन्दरगदे तूर्वीलताश्वास्थिनी घृष्टे रासभलोहितैः स्वरगदे मध्वन्वितं पौष्करम् ॥ ५ ॥ इति सर्वरोगेष्वनुपानानि ॥ यत्किञ्चिदौषधं वैद्यैर्देयं रोगानुपानतः । तत्तद्गुणकरं ज्ञेयमनुपानबलादिह ॥ १ ॥ यावद् व्योमनि बिम्बमम्बरमणेरिन्दोश्च विद्योतते यावत्सप्त पयोधयः सगिरयस्तिष्ठन्ति पृष्ठे भुवः । यावच्चावनिमण्डलं फणिपतेरास्ते फणामण्डले तावत्सद्भिषजः पठन्तु परितः श्रीयोगरत्नाकरम् ॥ २ ॥ इति योगरत्नाकरः ॥

समाप्तः

१ (च०) बाकुचिकाफलं त्वजीर्णे । २ (च०) तोषणम् । ३ (च०) शिमुत्वचा ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठाङ्कः ।	पङ्क्त्यङ्कः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठाङ्कः ।	पङ्क्त्यङ्कः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१	१	विषैःस्तुल्यः	विषैस्तुल्यः.	७३	३०	मूर्छाय	मूर्च्छार्थ.
२	१२	मुण्डीत	मुण्डित.	८१	२५	घनात्यये	घनात्यये.
,,	१३	शून्यस्वर	शून्यःस्वर.	८७	१७	प्रलापी	प्रलापो.
३	१	नाडीजिह्वाक्ष....	नाडीजिह्वाक्षि.	,,	२९	वैमत्यं	वैमल्यं.
,,	५	मुयात..	मुयात्.	८८	२०	जुष्टे	जुष्टः
,,	९	पूंसां	पुंसां.	,,	,,	विषेम	विषम.
,,	२४	नाडिम्...	नाडीम्.	९४	१२	मृष्टश्च....	मृष्टश्च.
४	६	विदधन्ती	विदधती.	९५	१०	शमयेपित्त	शमयेत्पित्त.
,,	२९	कठिणा	कठिना.	११२	२२	अर्कमूलंकषायं..	अर्कमूलकषायं.
,,	,,	स्पृष्टा	स्पष्टा.	१२०	१३	त्रिफलं	त्रिफलं.
५	१	यद्रोगिणः	यो रोगिणः.	१२५	२७	लङ्नं....	लङ्घनं.
६	२३	भवेच्छेष्मा	भवेच्छ्लेष्मा.	१३१	१	मध्येपुटे	मध्यपुटे.
८	८	कुङ्कमाकार	कुङ्कुमाकार.	१३९	९	स्तृषा	स्तथा.
९	२५	प्रवृत्या	प्रवृत्त्या.	१४२	२३	मूर्च्छातिसारो	मूर्च्छातिसारौ
११	२२	ह्स्वा	ह्रस्वा.	१४३	१४	त्र्युषण....	त्र्यूषण.
१३	२	उष्म	उष्ण.	१५५	१४	मृते	शृते.
१४	२	तत्फलस्य	तत्फलं च.	१६१	१४	सतक्षौद्र	सक्षौद्र.
,,	२५	तथ	तथा.	१६५	१	शून	शूलं.
१५	१७	वदश्यामं	वच्छ्यामं.	१७५	३१	सूवर्णे	सुवर्णे.
१६	२१	कुलेचराः	कूलेचराः.	१८३	१६	सर्पिर्भि....	सर्पिर्भिः
१६	२२	कुलेचराः	कूलेचराः.	१८५	२४	सर्पिर्भ्यां	सर्पिभ्यां.
,,	२३	कुले	कूले.	२०४	२९	धृद्रद	हृद्रद.
,,	८	चातेव....	चातीव.	२०६	१८	भ्रमगधा	भ्रमगन्धा.
२२	११	समस्ताहर	समस्ताहार.	२१६	१६	तर्ज्जं	तज्जलं.
३१	१०	रते	रतौ.	,,	१९	न्यर्थे	न्यर्थं.
३५	२८	दन्ताग्र	दन्ताग्रे.	२२५	१६	संसर्गी....	संसर्गो.
५५	१	गुडवक्तं	गुडसुक्तं.	२३८	१९	भ्रामये....	भ्रमये.
६०	१२	वलीपतलि	वलीपलित.	२४५	१६	कौशिकाक्तो	कौशिकोक्तो.
६९	२६	कुप्यां	कूप्यां.	२४८	९	मृतया....	शृतया.
७०	२०	मरुलोह	मरुत्लोह.	२५९	३०	मृतं	शृतं.

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२६०	१९	विषाला	विशाला.
२६८	७	धनागमे	घनागमे.
२७३	१७	ऽयुषणानि	ऽयूषणानि.
२७८	२८	मावतेजो	मार्तवजो.
२९३	१६	महतापं	महातापं.
२९८	१४	अश्मरीविनाशनम्	अश्मरिविनाशनम्.
,,	१३	अश्मरीनाशनः	अश्मरिनाशनः
,,	२१	यतो	युतो.
,,	२४	अश्मरीपातनः	अश्मरिपातनः
३०२	१८	रक्तस्य स हि प्रकोपपित्तस्य	रक्तस्य पित्तस्य स हि प्रकोपः
३०२	२३	सपापाठा	सपाठा
३०३	५	पाचयेत्	पाययेत्.
३०४	८	ल्यहम्	ऽयहम्.
,,	१६	करायेत्	कारयेत्.
,,	२३	मूत्रघातं	मूत्राघातं.
,,	२५	पिप्पली	पिप्पलि.
,,	३०	विद्रधी	विद्रधि.
३०६	१	र्दोणे	द्रोणे.
३०९	१	पुष्णत्यन्नेन	पुष्णन्त्यन्नेन
३१०	६	कण्डूवादि	कण्डवादि. ....
३१२	४	स्रावेद्धै	स्रवेद्धै ....
,,	२४	वाति....	वात ....
३१८	११	स्नुक्षीरै	स्नुहिक्षीरै. ....
३२०	८	न्निर्तनम्	न्निवर्तनम्. ..
३४५	४	स्यन्दन ...	स्पन्दन.... ....

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३५५	२५	प्राशा...	प्राश्या.
३६२	३०	च्छितपित्त	च्छीतपीत्त
३६४	१५	च्छर्दि	श्च्छर्दि.
३६६	२३	मधुसर्पिषी.	मधुसर्पिषा.
३७९	२७	मनःशिलाल....	मनःशिलाक्त.
३८६	३	किर्तिता	कीर्तिता.
३९१	२१	अगार....	अंगार.
४०३	२७	सर्पिभ्यौं..	सर्पिभ्यां.
४१७	३२	निम्ब.....	निम्बौ.
४२२	५	बिल्वाद्रि.	बिल्वादि.
४२३	६	त्बिल्व....	बिल्व.
४२४	१८	नैत्र	नेत्र.
४२५	२१	रोगश्च....	रोगाश्च.
४२८	१४	पिबन्नित्यं	पिबेन्नित्यं.
,,	२७	षड्यण्डिनी	षण्ड्यण्डिनी.
४३०	११	सर्पिरते...	सर्पिरेत.
४५२	२८	कक्रुलासकैः	कृकलासकैः.
४५३	२४	सर्पिभ्यौं..	सर्पिभ्यां.
४५४	१४	तथारववश्च	तथाखवश्च.
४५५	७	कार्यौः....	कार्यैः.
,,	८	चूर्णम्....	चूर्णं.
,,	१८	पूत्कारम्..	फूत्कारम्.
४५६	२९	सर्पियुंतं...	सर्पियुतं.
४६२	२५	कुमारिकाद्भिः ...	कुमारिकाभिः.
४६६	१३	हरीतक्यपानुपानानि.	हरीतक्यनुपानानि.
४६७	२०	विशेषतोः.	विशेषतो.